

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції “Флагмани освіти і науки України”

Психологія і суспільство

9 771810 213003

Індексується
Google Scholar,
Index Copernicus

Розміщений на платформах
НБУ ім. В. Вернадського,
“Наукова періодика
України” мережі УРАН

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2019. — № 2 (76)

Рік видання 20-й

Заснований у 2000 році

Виходить чотири рази на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Передплатний індекс – 21985

ISSN 2523-4099 (Online), ISSN 1810-2131 (Print)

Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15617–4089 ПР, видане 25 серпня 2009 року Міністерством юстиції України

Сторінки журналу в Інтернеті:

psm2000.ucoz.ua (інформаційна)

pis.tneu.edu.ua (офіційна)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ψ **Проблеми
суспільствотворення**

ψ **Фундатори
українотворення**

ψ **Фундаментальні
дослідження**

ψ **Методологія як сфера
мислєдіяльності**

ψ **Професійне
методологування**

ψ **Теоретична психологія**

ψ **Історія психології**

ψ **Психософія**

ψ **Освітологія**

ψ **Теорія і технології
соціальної роботи**

ψ **Психодидактика**

ψ **Соціальна психологія**

ψ **Аксіопсихологія**

ψ **Психологія**

економічного життя

ψ **Психологія особистості**

ψ **Прикладна психологія**

ψ **Експериментальна психологія**

ψ **Психологічна практика**

ψ **Програмово-методичний
інструментарій**

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України,
в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
у галузі психологічних наук
(Наказ МОН № 693 від 10 травня 2017 року)

Засновник та видавець:

Тернопільський національний економічний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 10 від 26 червня 2019 року)

Співвидавці:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Факультет психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Голова редакційної ради: **Андрій Крисоватий** (д. е. н., проф., Тернопільський національний економічний університет)

Шеф-редактор: **Володимир Мовчан** (д. е. н., проф.)

Головний редактор: **Анатолій В. Фурман** (д. психол. н., проф., Тернопільський національний економічний університет)

Заступники головного редактора: **Сергій Болтівець** (д. психол. н., проф., Українська асоціація гіпнозу),

Оксана Фурман (д. психол. н., проф., Тернопільський національний економічний університет)

Відповідальний за випуск: **Юрій Москаль** (Тернопільський національний економічний університет)

Завідувачка редакцією: **Надія Колісник** (Тернопільський національний економічний університет)

Англомовні редактори: **Ірина Левандовська, Мар'яна Липка** (Тернопільський національний економічний університет)

Редакційна колегія:

Зіновія Карпенко (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),

Юрій Максименко (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),

Віктор Москалець (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),

Петро М'ясоїд (к. психол. н., доц., Полтавська спеціалізована школа-інтернат №2),

Віталій Панок (д. психол. н., проф., Український НМЦ практичної психології та соціальної роботи АПН України),

Олексій Полунін (д. психол. н., проф., Київський національний торговельно-економічний університет),

Мирослав Савчин (д. психол. н., проф., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка),

Ольга Саннікова (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),

Віталій Татенко (д. психол. н., проф., Інститут соціальної та політичної психології НАПН України),

Михайло Томчук (д. психол. н., проф., Вінницька академія неперервної освіти),

Сергій Шандрук (д. психол. н., проф., Тернопільський національний економічний університет),

Наталія Шевченко (д. психол. н., проф., Запорізький національний університет),

Тетяна Щербан (д. психол. н., проф., Мукачівський державний університет),

Тамара Яценко (д. психол. н., проф., Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького),

В'єра Бачова (д. психол. н., проф., Інститут експериментальної психології АН Словачької Республіки),

Марина Гусельцева (д. психол. н., проф., Психологічний інститут РАО, Російська Федерація),

Райнер Клуве (д. психол. н., проф., Гамбурзький університет, Федеративна Республіка Німеччина),

Ігор Раку (д. психол. н., проф., Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге, Республіка Молдова),

Роман Трач (д. психол. н., проф., Американська психологічна асоціація, Сполучені Штати Америки)

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

46011, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 9, к. 5,
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 + (вн.) 10-179
електронна поштова скринька: a.furman@tneu.edu.ua

Онлайн версія розміщена у базаз URAN (<http://journals.uran.ua/index.php/1810-2131>),
eTNEUIR (<http://dSPACE.tneu.edu.ua>), НБУВ (<http://www.nbuv.gov.ua>), THEU (<http://pis.tneu.edu.ua>)

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ — ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідчення про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23 березня 2009 року
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ — ВІПЦ “ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ТНЕУ” (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2)

Здано до набору 12.03.19. Підписано до друку 27.06.19. Формат 84x108^{1/16}. Папір офсетний. Друк на дублікаторі.

Умов. друк. арк. 16,7. Обл.-вид. арк. 17,0. Наклад 600 пр. Зам. № P004-19/2.

Ціна за передплатою Укрпошти 154 грн 15 к.

ЗМІСТ

Методологія як сфера мислєдїяльностї	5	<i>Анатолїй В. Фурман, Ольга Шаюк</i> Методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантностї у рамках психосоціального теоретизування
	27	<i>Юрїй Кузнецов</i> Феномен потоку свідомостї в українській літературі та його психоаналїтична реконструкція
Теоретична психологія	44	<i>Оксана Фурман</i> Взаємоспричинення парадигм, стратегїй, класів ї методів соціально-психологічного впливу
	66	<i>Олег Хайрулін</i> Каскад ігрового моделювання життєдїяльностї суб'єкта
Соціально психологія	98	<i>Sarah-Margarita Chávez-Valdez, Oscar Armando Esparza Del Villar, Leticia Riosvelaco Moreno, Dennis Relajo-Howell</i> Eight crime factor model for youths in Mexican violence contexts
	108	<i>Марія Пірен, Олена Васильків</i> Терпимість як загальнолюдська цінність ї психосоціальний феномен
Психологія економічної дїяльностї	115	<i>Тетяна Кононович, Петро М'ясоїд</i> Економічна поведінка і процес прийняття рїшення: single case study
Психологічні практики	139	<i>Арсен Липка</i> Психологічні поради та рекомендації щодо активізації професійної відповідальностї психологів

TABLE OF CONTENT

Methodology as a sphere of mental activity	5	<i>Anatoliy V. Furman, Olha Shayuk</i> Methodological approaches to the essential cognition of tolerance within psychosocial theorizing
	27	<i>Yuriy Kuznetsov</i> The phenomenon of consciousness flow in Ukrainian literature and its psychoanalytic reconstruction
Theoretical psychology	44	<i>Oksana Furman</i> Mutual causation of paradigms, strategies, classes and methods of social-psychological influence
	66	<i>Oleh Khayrulin</i> Cascade of subjects vital game modeling
Social psychology	98	<i>Sarah-Margarita Chávez-Valdez, Oscar Armando Esparza Del Villar, Leticia Riosvelaco Moreno, Dennis Relajo-Howell</i> Eight crime factor model for youths in Mexican violence contexts
	108	<i>Mariya Piren, Olena Vasylykiv</i> Tolerance as a general human value and a psychosocial phenomenon
Psychology of economic activity	115	<i>Tetiana Kononovych, Petro Myasoid</i> Economic behavior and decision making: a single case study
Psychological practices	139	<i>Arsen Lypka</i> Psychological advice and guidance on activation the professional responsibility of psychologists

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО СУТНІСНОГО ПІЗНАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У РАМКАХ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

Анатолій В. ФУРМАН, Ольга ШАЮК

УДК 11.12 : 172.3 : 179.9 : 316.647.5

Anatoliy V. Furman, Olha Shayuk
**METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE ESSENTIAL COGNITION
OF TOLERANCE WITHIN PSYCHOSOCIAL THEORIZING**

Стан філософського осмислення і наукової дослідженості проблеми. Уявлення про толерантність у світовій культурі мають багату історію. Цікавим є той факт, що пов'язані вони не із заборонами первісних общин, а з процесами виокремлення родової людини із систем традиційних норм, настановлень у простір соціальних історій. Значення слова “толєрантність”, яке наявне в багатьох європейських мовах, походить від латинського *tolerantia* – терпіння, пов'язується з терпимістю, поблажливістю до когось або чогось-небудь, позначає готовність надати іншій особі свободу думки та дії. У такий спосіб люди демонструють свої ставлення до поведінки і вчинків навколишніх, що сприяє різноманітним конструктивним контактам, допомагає досягнути певних домовленостей, спільних чи індивідуальних цілей (див. [24; 25; 36–38]).

Розвинута суспільна свідомість оформила уявлення про толерантність як моральну рису-якість, тобто як людську чесноту, котра характеризує прийняття однією особою або групою інтересів, переконань, вірувань, звичок інших людей чи спільнот і виражається в гуманному прагненні досягти взаємного порозуміння та узгодження різних мотивів, установок, орієнтацій, не вдаючись до насильства, пригнічення людської гідності й, натомість, використовуючи гуманітарні можливості – діалог, роз'яснення, співпрацю, взаємодопомогу.

В абстрагуванні така “знята” форма соціальних відносин людей пізнається як процедура взаємодії частин зі своїм цілим. І перше, що тут доводиться виділяти, – нетотожність, з одного боку, реально існуючої людини самій собі як цілісності, а з іншого – людського світу до свого природного середовища існування. Постійними предикатами такої суперечності стосовно людини й олюдненого світу є дійсні умови їх буття і форми повсякденного спілкування, прямого та опосередкованого комунікування. Самі ці предикати непостійні, нестатичні, вони змінюються, сприяють або перешкоджають появі інших, перестають існувати або недовго зберігаються. Це цілковито закономірна властивість розвитку людських стосунків, якою пояснюється те, що протягом усіх історичних змін суспільства у різні епохи в людських взаєминах домінували зовсім різні ідеї, ідеологеми, переконання, світогляди.

Очевидно, що проблемогенні процеси сьогодення сучасного глобалізованого світу впливають на мінливість й адаптивність багатьох світоглядних систем та установок. Наявні факти напружених суспільних відносин указують на потребу діалогу, обміну думками з метою особистісного взаємозбагачення громадян, на нагальність більш глибокого розуміння ними суті вчинкових явищ, їх причин і наслідків. А це означає, що своєчасним є коригування та уточнення наукових уявлень про

сутність толерантності, про дійсні суспільні зв'язки та узгодження з її ідеями і принципами, які продукуються національно-культурними, релігійними, соціальними, політичними, економічними і гендерними реаліями.

Так, критичний аналіз англомовних наукових праць дослідників за останнє десятиліття показав, що толерантність становить об'єкт поліпредметного розгляду. Серед тематичних напрямів головними є такі: парадокс і межі толерантності (Д.К. Беласт [42], Д.А. Карсон [45], Д. Лакорні [51], В. МакКабі і Дж. МакКабі [52]), релігійна толерантність (П. Емерітос і Г. Тейлор [47], С. Херіс і М. Наваз [48] та ін.), соціальна толерантність (Дж. Босвел і М. Джордан [43], Б. Хостетлер і Дж.Д. МакДавел [49], Д.С. Міло [53]), гендерна толерантність (Дж. Босвел і М. Джордан [43], Е. Хаяті [50], Д.Е. Пол [54], С.Д. Волтерс [56]), виховання і розвиток толерантності (В. Айерс і Р. Айерс [41], С. Буллард [44], Е. Хаяті [50], Д. Пілгрім [55] та ін.).

Отже, зважаючи на окреслений психосоціальний стан сучасного полінаціонального соціуму, толерантність постає оновленим об'єктом уваги дослідників у різних сферних вимірах наукового пізнання, щонайперше задля комплексного аналізу й прискіпливого міждисциплінарного вивчення її і як явища-риси, і як категорії сучасного філософсько-наукового дискурсу, і як теоретичного конструкту (див. детально [30; 33; 34]).

Першою спробою такого багатопредметного та міжнаукового розв'язання цієї проблеми став проект комплексного фундаментального дослідження толерантності як потенційної основи нової державної українотворчої ідеології, запропонований у 2013 році А.В. Фурманом (див. [30]). В ньому автор здійснив філософсько-методологічне обґрунтування генези толерантності як фактора сталого суспільного розвитку і чинника соціокультурної інтеграції українства в онтолого-феноменологічному, гносеолого-ноуменологічному, психосоціальному та психософійному засадничих напрямках його рефлексивного мислєдїяльнїсного опрацювання. У зазначеному форматі нами також окремо аргументовано і презентовано продуктивність розробки онтолого-феноменологічного напрямку вивчення толерантності [9]. Зокрема досліджено толерантність як спосіб людського буття, а відтак і як вітакультурну форму його оприявнення у життєдіяльності людини та здійснено рефлексивне осмислення репрезентованого ідеального зрізу свідомості.

За допомогою мислєформ, засобів та інструментів професійного методологування типологічно обґрунтовано п'ять методологічних підходів дослідження толерантності, а саме онтолого-історичний, онтогенетичний, есхатологічний, аксіологічний та вітакультурний. Крізь формат інтерпретацій зазначених підходів здійснено висвітлення толерантності як категорійного поняття і світоглядної універсалиї [33; 38].

Водночас в аналітичних рамках окресленого теоретико-методологічного рефлексування толерантності як онтофеноменальної форми буття нами раніше обґрунтовано її як засадничу цінність сучасної культури, як усвідомлену, осмислену і відповідальну життєву позицію, реалізація якої в кожній окремій ситуації має певний смисл і вимагає від толерантної особистості благодатного пошуку смислу і прийняття будь-якого іншого людського світу як рівноправного (див. [33]).

Дослідження толерантності у форматі гносеолого-ноуменологічного напрямку дало змогу проаналізувати її як важливе поняття сучасного філософського і теоретичного осмислення та професійного методологування і презентувати це явище у руслі гносеологічних, епістемологічних, герменевтичних, етико-релятивістських та синергетичних інтерпретацій (див. [34]). Таке логіко-змістове взаємодоповнення суттєво поглибило розуміння толерантності й дало змогу фундувати її як концепт, що базується на інтелектуальних ресурсах онтологічних поглядів на реальну даність і позиціонує її як певну гносеоноуменальну дійсність, що уможливорює усвідомлення і прийняття складності і багатомірності як самої життєвої реальності, так і варіативності її сприйняття, розуміння та оцінки різними людьми, а також відносності, неповноти і суб'єктивності особистих уявлень, персоніфікованих картин світу. Такий формат розуміння толерантності дозволяє мінімізувати негативні наслідки неминучих конфліктних зіткнень між конкуруючими сторонами та сприяє розгортанню конструктивних можливостей для їхньої співпраці, зміцнює взаємну довіру між різними етносоціальними, конфесійними, політичними, іншими спільнотами та групами людей і підвищує рівень соціальної солідарності, етнонаціональної згуртованості.

Мета даного методологічного дослідження. Наступним очевидним кроком подальшого поглибленого дослідження феномену толерантності в усіх складних взаємозв'язках і супереч-

ностях її розвитку і вчинкового утвердження є те, що толерантність постає сьогодні не тільки теоретичним концептом, а й об'єктивно існуючим психосоціальним явищем, котре потребує як теоретичної рефлексії, так і певного прикладного втілення. Як було зазначено, проблема толерантності пов'язана з низкою принципів філософсько-світоглядних питань, які торкаються розуміння людини, її ідентичності, можливостей і меж пізнання, діалогу культур і цивілізацій, пошуку власне психософійного дискурсу толерантності як учинення, соціально-філософських засад пізнання буттєвих засновків толерантної мислєдїяльності, прояснення епістемологічної ситуації відносно понятійного горизонту толерантної свідомості та умов її збагачення в сучасному світі, виявлення її морально-етичної матриці, духовних джерел і вершинних психоформ. Звідси важливою є розробка психосоціального напрямку дослідження толерантності як соціокультурного явища у логіко-змістовому взаємодоповненні соціогенетичного, конфліктологічного, ксенологічного, інформаційно-комунікативного та особистісного підходів. Це водночас уможливить у рамках методологем і наукових параметрів комплексного проекту "Гене́за толерантності: витоки, реалії та перспективи українотворення" [30] виокреслити її як психосоціальну даність, а отже пізнати як інтегральну рису-якість особистості, котра сутнісно полягає у повазі і терпимості до іншого, передбачає порозуміння за будь-яких, у тому числі й конфліктних, умов міжособистісної взаємодії та нейтралізує внутрішню агресивність і непоступливість як на рівні окремої особи, так і на онтофеноменальних щаблях групи, колективу, етносу, нації.

Оскільки зазначені методологічні підходи – це завжди "певна стратегія пізнання як більшою чи меншою мірою збалансований набір принципів і нормативів рефлексивно здійснюваного теоретизування, що визначає спрямованість індивідуальної та колективної мислєдїяльності, яка спричинена проблемним полем свідомості (утрудненням на шляху задоволення пізнавальної потреби, неможливістю відомим способом досягнути мети пошуку тощо)" [31, с. 291], то є підстави окреслити метасистемну побудову мережива принципів у засадничому (ідеально-нормативному) наповненні цих підходів, організувавши отримане методологічне знання у формі мислєсхеми (рис. 1). Нагадаємо, що ці принципи

мають винятково важливе значення як інструменти компетентного методологування й відтак мають самодостатню цінність як ідеальні об'єкти в загальному життєпотопі індивідуальної і групової свідомості, відіграючи роль керівних положень й одночасно взірців-канонів рефлексивних пізнання, конструювання, творення. У цьому сенсі не становить виключення й онтофеноменальний світ толерантності.

1. СОЦІОГЕНЕТИЧНИЙ ПІДХІД

Проблема толерантності первинно постає у ситуації зіткнення людини як суб'єкта життєактивності з будь-якою інакшістю – етнічною, культурною, релігійною, соціальною чи індивідуальною, тобто у мереживі приземлених суспільних відносин, коли відмінності між різними особами сприймаються як значущі для їхньої буденної безпеки, соціоментальної автентичності та духовної автономії. Вона постає як конкретизація суспільних відносин та їхня персоніфікація, через які відображаються особливості соціального способу буття людини у світі. Саме в такому ракурсі толерантність розглядають прихильники соціогенетичного підходу (див. [3; 4]) вважаючи, що формування і прояв толерантності в суспільстві, у групах чи у часопросторі конкретних особистостей відбувається під впливом суб'єктивно-об'єктивних умов. Соціогенез проявляється тоді, коли людська спільнота діяльно скріплюється смисловими структурами, які програмують поведінку загалом, а почуття спільності, яке необхідне для їхнього організованого співжиття, забезпечується власне смисловим наповненням конкретної поведінки. Інакше кажучи, мовиться про пануючі в даний момент соціальні настановлення, еталони, стереотипи та про загальну спрямованість соціуму: або гуманістичну, плюралістичну, толерантну, з одного боку, або ж антиособистісну, авторитарну, інтолерантну – з іншого.

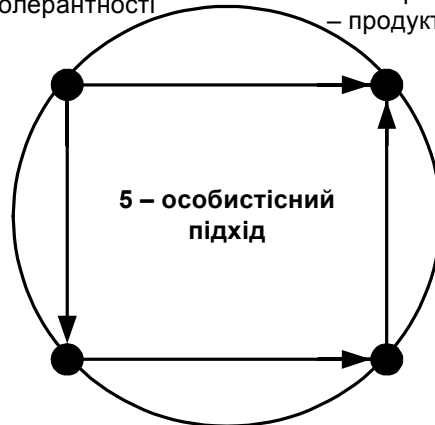
Соціогенетичний підхід, будучи обраний нами для дослідження толерантності, дозволяє простежити взаємозв'язок розвитку зазначеного феномену та солідарних процесів у суспільному повсякденні. Толерантність як фактор культури уможливорює формування соціокультурного поля, а відтак створює умови для взаємодії ідей, норм, цінностей, інтересів, котрі в соціальній реальності закладають засадничі параметри фактичних меж соціального життя, солідарності його учасників. Функція

1 – соціогенетичний підхід – п р и н ц и п и:

- солідарної поведінки,
- буденної безпеки особи,
- соціоментальної автентичності,
- духовної автономії,
- ковітального способу буття,
- єдності суспільної свідомості,
- консенсусу як каналу соціального порозуміння,
- соціокультурного поля толерантності

4 – інформаційно-комунікативний підхід:

- конструктивної комунікації,
- духовного суверенітету особистості,
- адекватного візуального сприйняття іншого,
- лабільності вражень і реакцій у відповідь на чуже,
- взаємної коректності висловлювань,
- емоційної врівноваженості і кооперації при зіткненні з чужим,
- нейтралізації негативу й примноженням позитиву,
- продуктивної самореалізації під час спілкування

5 – особистісний
підхід

2 – конфліктологічний підхід:

- конфліктогенності соціальних стосунків,
- ліберальності людських відносин,
- демократичності суспільного життя,
- адекватного ставлення до носіїв іншого як до опозиціонерів,
- повага до інших поглядів, переконань, ідеологем,
- співпраця із конкурентами, опонентами,
- взаємності поведінки, діяльності, вчинків,
- особистої відкритості до діалогу

3 – ксенологічний підхід:

- спектрального ставлення до іншого,
- відстороненої смиренності до неприйнятного,
- поважливого неприйняття відмінного,
- моральної згоди за різних умов,
- поблажливості до слабкості навколишніх,
- привітливості до оточуючих,
- критичного і водночас конструктивного діалогу з іншими особами,
- збагачення власного досвіду при контактуванні із чужим і відкритість до всього нового та відмінного

5 – особистісний підхід:

- поваги до конкретної людини, її прав і свобод,
- ціннісно-смыслових відмінностей між людьми,
- рівноправності вибору світогляду і життєвої позиції кожного,
- відповідальності за себе і визнання такої можливості за іншими,
- прийняття самісної непересічності себе та іншого,
- розширення горизонтів самосвідомості під час взаємодії із чужим, альтернативним,
- орієнтації на смисли толерантності й одвічні сенси життя,
- самоактуалізаційного здійснення вчинку толерантності

Рис. 1.

Системні набори принципів реалізації методологічних підходів до пізнання та конструювання толерантності, здійснюване у рамках психосоціального напрямку

принципу толерантності в соцієтальній системі полягає головним чином у забезпеченні балануючого на межі оптимуму задоволення суперечливих потреб, цінностей, установок індивідів або соціальних груп, що, власне, й унормовує їхнє співжиття задля продовження людського роду, налагодження продуктивного суспільного виробництва на всіх щаблях його можливого практикування, групової та особистісної самореалізації кожного суб'єкта ковітальної активності.

Натомість бачення соціальної реальності лише як механічного поєднання безлічі несвідомих і незалежних один від одного видів буття – це переважно бачення через конфлікт і конфронтацію. Ідейне різноманіття поглядів і позицій, множинність носіїв різних думок і переконань створюють ситуацію суперечливості між ними. Самосвідомість, самовизначення, самовираження конфронтації компонентів і частин цілого призводять до їхнього протистояння і протидії, що знаходить формовияв в інтолерантності. Із вичерпанням тенденції до диференціації як провідного принципу суспільного розвитку акцент переноситься на інтеграцію. Одним з перших її інтелектуальних унормувань і є *принцип толерантності*, який сприяє не тільки утвердженню ідеї про можливість існування в єдності різноманітних культур, а й націлює суб'єктів толерантності на пошук універсального сенсу або загальних цінностей, які сприяють єдності неітегрованих фрагментів соціокультурної дійсності.

Вказані концептуальні витоки підтверджує теорія П. Бурдьє (див. [8]). На його думку, саме під впливом соціальних умов і середовища у загалу на особистому рівні повсякдення формується система структурованих та структуруючих диспозицій, так званий *габітус*, який породжується можливостями і неможливістю, наданими свободами і взятими на себе особою обов'язками, дозволами і заборонами, наявними об'єктивними обставинами, себто доквіллям, умовами соціокультурного існування і шляхом їхньої інтеріоризації усупільненим індивідом. На переконання вченого, габітус “зумовлює активну присутність минулого досвіду, який, існуючи в кожному організмі у формі схем сприймання, думок і дій, гарантує правильність практик та їхню сталість у часовому перебігу життя більш надійно, аніж усі нормативні правила та експліцитні норми”. Отож габітус – це результат індивідуальної історії і соціального досвіду індивіда й одночасно “гарантія правильності практик” (див. [8, с. 51]).

Беручи до уваги те, що феноменальний плин толерантності – це, ймовірно, одна із таких практик, що породжена габітусом, названий дослідник описує генезу системи практик, заданих одним і тим самим габітусом. “Практики виникають як результат необхідного, хоча й непередбачуваного зіткнення між габітусом і подією, яке може активізувати сам габітус, хоча тільки за умови, якщо останній... констатує цю подію як проблему” [8, с. 67]. Відтак результативно габітус продукує резонні, загальноприйняті манери, соціальну поведінку індивідів (толерантну, псевдотолерантну чи інтолерантну), що об'єктивно пристосовані до логіки, характерної для певного поля їхньої буденної діяльності.

Цікавою та інформативною в контексті предметного поля нашого дослідження є міркування вченого про “соціальний простір” і закономірності співвідношення соціальних позицій і соціальних відносин у ньому. Займаючи певні позиції чи місця у просторі життєактивності суб'єкти соціальних стосунків перебувають у певних об'єктивно існуючих дистанціях, із яких вони можуть отримувати вигоду, визнаючи їх, або долаючи їх власними зусиллями. П'єр Бурдьє зазначає, що теоретично ступінь віддаленості позицій суб'єктів, груп або інститутів у соціальному просторі збігається із соціальними дистанціями, хоча на практиці це не зовсім так. Суб'єкти, котрі займають близькі позиції у соціальному просторі, дійсно прагнуть зблизитися – за власним бажанням або за потреби – й у фізичному просторі. Водночас вони, займаючи в такому просторі віддалені позиції, також можуть взаємодіяти й у фізичному доквіллі, бодай на короткий час і непостійно. Прикладом такої взаємодії є явище, яке Бурдьє назвав “*стратегією поблажливості*”. Вдаючись до неї, суб'єкти, котрі займають більш високе становище в ієрархії соціального простору, символічно заперечують існування соціальних дистанцій і завойовують таким чином схвалення оточуючих (“він такий простий як для знатної людини”, “він зовсім не зарозумілий як для професора університету” і т. д.). Однак насправді ці фрази, навпаки, підкреслюють існування і визнання соціальної дистанції, оскільки містять у собі приховане уточнення. Відтак, як зазначає Бурдьє, суб'єкти можуть отримувати переваги як із визнання об'єктивно існуючих дистанцій, так і з їхнього умовного подолання (визнають дистанцію, використовуючи прийом символічного заперечення). Подібний ефект спостерігається

також із проявами толерантності, коли мовиться про *символічну*, так звану умовну, *толерантність*. Окрім того, джерела і форми толерантності, псевдотолерантності, інтолерантності суттєво варіюються залежно від інституційного поля соціального простору, зокрема від різноякісних полів релігії, економіки, науки, освіти, культури, політики тощо [12].

Продовжуючи теоретичний аналіз толерантності як складника соціогенетичного поля, змістом якого щонайперше є буденна свідомість, варто зупинитися на *концепції соціальних уявлень*, оскільки цей конструкт інтегрує й об'єднує всю сукупність соціально-психологічних категорій, за допомогою яких можна вивчати, вимірювати та інтерпретувати найширший діапазон соціально-психологічних процесів, подій, ситуацій, відносин та ін., що виникають у рамках феноменологічних інваріантів толерантності. Скажімо, відомо, що соціальні уявлення – це “когнітивні системи, які володіють власною логікою і мовою”, в них “не просто представлені думки, образ чи установка щодо деякого об'єкта, але відображена теорія або навіть галузь знання в особливому її розумінні – як спосіб ідентифікації та організації реальності” [39; 40]. Саме завдяки названим уявленням конструюється когнітивна реальність соціальних груп, яка й спричиняє узмістовлення й особливості індивідуальної поведінки та діапазон прийнятих і першочергово схвалюваних учинків їх членів.

Соціальні уявлення, на думку Бардієра, цілком підходять для пояснення процесів виникнення і феноменального розвитку толерантності-інтолерантності. Вони виконують роль “ідентифікаторів”, що дозволяють віднести “інших” до конкретної соціальної групи, містять у власних структурних побудовах ті чи інші визначення об'єкта, зрозумілі членам даної групи. Водночас ці визначення утворюють “спільне бачення реальності, властиве групі, яке може не збігатися або суперечити поглядам, прийнятим в інших групах. Таке своєрідне психосоціальне сканування реальності спрямовує дії і взаємозв'язки членів цієї групи” [5, с. 97]. Отож соціальні уявлення виконують інтерпретаційну функцію, регулюючи відносини індивідів один з одним і з навколишнім світом та визначаючи їхню поведінку, комунікативні зв'язки, вчинковий арсенал засобів життєдіяльності. У такий спосіб вони насичують соціальний світ особи відповідними афективними і нормативними ресурсами, сприяючи інтеріоризації “належного” досвіду, моделей

поведінки, мислення, діяльності, спілкування.

Розглядаючи феномен толерантності в аспекті соціогенетичного трактування й відтак у зв'язку із життєпотокком буденної свідомості, однозначним є висновування про те, що контексти прояву як внутрішньоособистісної, так і суто соціальної толерантності складні і багатоярусні, неоднозначні, проблемогенні й часто парадоксальні. Так, до прикладу, люди, котрі займають активну громадянську позицію, розуміють, що в складному і різноманітному світі жити цікавіше, ніж у простому й одноманітному, знають, що відмінності між людьми і між соціальними групами завжди були і будуть, переконані, що прагнення до мирного співіснування в умовах розмаїття, засноване на принципах толерантності, – це єдиний шлях до цивілізованого відкритого суспільства знання, “що намагається зберегти, розвинути і встановити традиції – старі чи нові, але такі, які б відповідали нормам свободи, гуманізму та раціональної критики” [21, с. 209]. У такому суспільстві індивіди вільні від різних табу і приймають рішення, виходячи з досягнутого у результаті домовленостей консенсусу.

Водночас багато громадян у повсякденному житті нерідко виявляють явну *інтолерантність*, стикаючись з неготовністю до толерантності – із масовими порушеннями прав людини, із психологічними наслідками військових дій, правоохоронної бездіяльності, корумпованості чиновників, ділового чи побутового свавілля. Інтолерантність – це непоодинокі явище нашого життя, вона, як і її антипод – толерантність, виявляється не тільки на рівні особистості, а й у діяльності окремих соціальних груп й навіть цілих етносів та націй, чому яскравим прикладом є світові війни ХХ ст.

Незважаючи на існування міжнародної Декларації принципів толерантності [11] у повсякденній свідомості громадян процес нормативного ставлення до проявів толерантності-інтолерантності не може і, ймовірно, не повинен бути однозначно визначений. На рівні буденного життя і щоденного спілкування часто спостерігається явна розбіжність між декларованою нормою толерантності та фактичними інтолерантними чи принаймні псевдотолерантними намірами, висловлюваннями, вчинковими діями. Тому очевидним є той факт, що свідомість і контексти її формування визначають припустимі межі прояву як толерантності, так і інтолерантності, передусім задають нормативні критерії їхнього поділу, відповідні

одночасно і загальним гуманістичним уявленням про людину, і конкретним соціальним контекстам її життя в тому чи іншому суспільстві й у той чи інший історичний час.

2. КОНФЛІКТОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Цивілізаційний прогрес, який надоптимістично оцінювався гуманітарними науками в кінці ХІХ – на початку ХХ століття як найважливіша перспектива людства, до кінця ХХ вилився у тривожну проблему виживання як людства, так і всієї нашої планети. Безсумнівно одне: вивчення феномену толерантності – один із сутнісних шляхів розв’язання цієї глобальної проблеми. Толерантність як цінність (етичний імператив) заснована на родових інстинктах людини, зокрема таких як інстинкт збереження роду і жертвності (альтруїзму). При цьому ціннісна система, будучи двополусною, “чорно-білою”, тенденційно формує свідомість людини за принципом “або – або”, визначає категоричність, “одноколірність” толерантності. Цією її атрибутивною якістю зумовлений той соціальний факт, що саме ціннісні конфлікти являють собою найбільш “твердий горішок” для суб’єкта регулювання і здолання релігійних, етнічних, ідеологічних, професійних, побутових, психологічних конфліктів. Незважаючи на це, саме наявність толерантності у ціннісній системі людської свідомості є яскравою ознакою високої духовної культури, основу якої становить відома релігійна аксіома: “людина створена за образом і подобою Божою”.

Однак реальні соціально-економічні умови і політичні процеси сьогодення мало сприяють формуванню психокультури толерантності. Доцільно виділити чотири семантичних рівні поняттєвого горизонту інваріантних рубрикацій толерантності, що унеможливають конфліктність соціальних стосунків (*рис. 2*).

Окремо зауважимо, що у позначених префіксом “спів-” формах психосоціального толерування на смислосеновому горизонті індивідуальної та суспільної свідомості закладений конструктивний творчий імпульс, що володіє великим психокультурним потенціалом для розвитку і взаємозбагачення людини і суспільства. І це закономірно, адже ідея співпраці і співтворення і спосіб її впровадження передбачають сприйняття і прийняття суб’єктного різноманіття, об’єктивності та цілісності олюдненого світу. Тому окрема особа, сприймаючи соціальне довкілля і

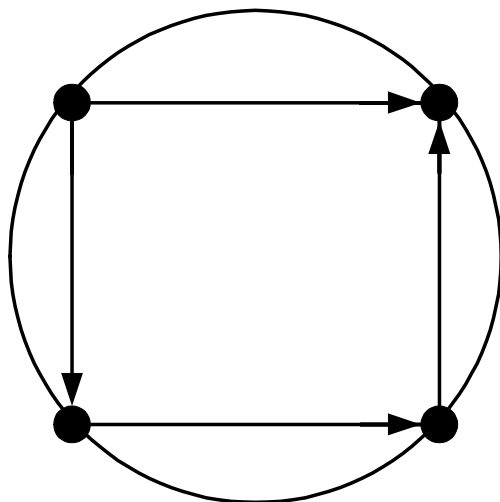
споглядаючи його плин як даність, водночас оживлює та збагачує його власною енергією в актах пізнання, творчості і самотворення у ковітальному вимірі свого толерантно зорієнтованого екзистенціювання.

У будь-якому разі очевидно, що при конфліктному підході толерантність – це аж ніяк не скасування “боротьби”, це не протилежність їй, а не що інше, як саме протистояння, зрозуміло в певних межах, які не можна визначити апріорно, оскільки їх задає конкретна психосоціальна практика боротьби. Нерідко в історії конфлікт між далекими культурами, у перебігу якого сторони поступово починали пізнавати одна одну, вів до формування засновків терпимості й до утвердження взаємовигідної співпраці, спроможних урешті-решт забезпечити їх мирне співіснування.

Пропонуючи таке пояснення толерантності, науковці (А. Дахін, Б. Капустін) звертаються до *концепції насильства* [10; 13]. Вони зазначають, що людина – це «частина того чи іншого світу “ми”, який є для неї “своїм”». Тому насильство постає як щось таке, що неодмінно існує вздовж кордонів “ми-світів”. І, як приклад, згадують безжалісне винищення індіанців європейцями на зорі колонізації американського континенту. Вочевидь свідомість європейців сформувалося в іншому суспільному ладі і тому вони, влаштувавшись у Новому Світі, закріплювали за собою землі шляхом захоплення їх силою. Цей процес протікав цілком природно. Індіанська територія в їхньому розумінні була “нічиєю”, оскільки вона ніяк не була обгороджена, до того ж володіння нею не було закріплено на традиційний європейський кшталт. Будуючи на цій території свої житла і виганяючи з неї диких тварин, поселенці змушували індіанців переміщатися на інші землі, нерідко зайняті ворожими до них племенами. Достатків тепер уже не вистачало на всіх, і за них почалася боротьба, від якої страждали обидві сторони. Подібна поведінка європейців з індіанцями стала можливою ще й тому, що тогочасна філософська думка розуміла під угодою не обіцянку і необхідність її виконання, а сенс загального інтересу, що спонукає до реалізації системи дій, спрямованих на суспільну користь. А загальний інтерес у колоністів й аборигенів спочатку був відсутній. Довгий час актуальним для поселенців і місцевих жителів було вижити за рахунок *Чужих*. (В той період кожна зі сторін перебувала за межами “ми-світу”.) І лише потім з’явилася потреба в мирному співісну-

1 – терплячість як здатність безумовно, стійко переносити труднощі, страждання і лиха, наполегливо і тривало діяти й напружено працювати в напрямку поставленої мети для досягнення бажаного результату

4 – співтворення як такого рівня і ритміки суб'єкт-суб'єктна взаємодія, що об'єднана творчим діалогом-пошуком нерозкритих потенційних можливостей, здібностей, талантів у розбудові себе і довколишньої дійсності із залученням особистих ресурсів до творення своєї долі, враховуючи запити суспільного загалу, свідоме самовдосконалення особистості кожного співрозмовника, а також його особливе, індивідуальне життєсприйняття, спосіб буття, заснований на чіткому розумінні власних цінностей і цілей, що дозволяє вибудовувати гармонійні взаємини, відчувати повноту й осмисленість життя

2 – терпимість як глибоке розуміння і прийняття закономірного розмаїття буття, співчутливе, миролюбне ставлення до недосконалості людини та довкілля, широке допущення свободи саморозвитку різних форм життя, свободи думки і слова, віросповідань, переконань

3 – співпраця як така продуктивна психосоціальна взаємодія, що спрямована на досягнення спільного результату, базується на актуалізації інтересів, знань, таланту та досвіду її учасників, на почутті взаємодопомоги, нормах довіри і взаємності, на дотриманні зобов'язань, розумінні й повазі до відмінностей інших, відкритості та готовності до діалогу

Рис. 2.

Інваріантні рубрикації базових форм толерантності, що унеможливають психосоціальний конфлікт

ванні. Власне тоді колоністи й спробували дотримуватися принципів справедливості, закріплюючи за індіанцями як володіння ареали їхнього розселення і виявляючи ази терпимості.

Конфліктний філософсько-методологічний підхід до сутнісного обґрунтування толерантності дозволяє відійти від супутніх темі терпимості міркувань про важливість відновлення “історичної справедливості”. І дійсно, будь-яка боротьба за визнання в кінцевому підсумку ведеться заради перерозподілу соціальних ресурсів і статків, оскільки дає змогу усвідомити, що відноси́нам толерантності й гуманності передуює період політичної боротьби груп. Він, як не парадоксально, більш перспективний й часто більш продуктивний, ніж існуюча практика докладання “милостивої” толерантності, що почасти розхолоджує соціальні верстви та особистості, спричиняючи їх деградацію.

Сам по собі конфлікт між традиціями є, з погляду Капустіна, достатньою підставою для усвідомлення наявності якоїсь спільності між ними. І хоча консенсус у даній ситуації відсутній, зате унаслідок взаємопроникнення культурних традицій, у результаті якого цінності однієї з них роблять виклик деяким цінностям іншої, і цей виклик часто адекватно розуміється і приймається. За відсутності подібного виклику будь-які відмінності, наскільки б сильними вони не були, залишають ці традиції байдужими одна до одної, тому “...толерантність та індіферентність – не просто різні, а взаємовиключні поняття”. До прикладу, сама участь мусульманки в демонстрації і наполягання носити жінкам хустки, а не паранджу, як політична вимога вказують на те, що сталася гранична модернізація її поглядів, відбулося глибоке проникнення ціннісної матриці ліберального суспільства у її постархаїчну свідомість.

Дорадча демократія Ю. Габермаса (і С. Бен-хабіб), згідно з критикою Ш. Муфф, зводить політику до етики і виявляється нездатною визнати наявність і невикорінність антагонізму, пов’язаного із плюралізмом цінностей. Щоб виправити цей серйозний недолік, Ш. Муфф розробила підхід, в осередді якого перебуває питання про владу та антагонізм. Новизна його полягає не в подоланні протиставлення “ми – вони” (оскільки таке подолання, з погляду авторки, неможливе), а в такій формі його встановлення, яка буде сумісна із плюралістичною демократією [18]. Зокрема у її

моделі “агоністичного плюралізму” мета демократичної політики зводиться до такого конструювання “їх”, коли “вони” перестають вважатися ворогами, яких потрібно знищити, і стають “суперниками”, тими, з чікими ідеями “ми” веде боротьбу, але в чиему праві обстоювати свої ідеї “ми” не сумнівається. За вказаного підходу “дійсне значення ліберально-демократичної терпимості” має своєю суттю не потурання ідеям, проти яких виступає “ми”, не байдужість до поглядів, з якими “ми” не згодне, а терпиме ставлення до тих, хто обстоює конкуруючі ідеї як до законних суперників. А тому у своїх розвинених формах толерантність передбачає “не пасивну байдужість, а активне взаємопроникнення опозиціонерів саме як опонентів, кожен з яких відданий не тільки своїм власним цінностям, котрі відрізняють його від інших, а й загальній цінності свободи” [13, с. 44]. Толерантна особистість як суб’єкт життєдіяльності, обстоюючи свої вартості, вважаючи їх “справжніми”, а переконання іншого – помилками, оцінює свою істину нижче свободи іншого самому здійснювати свій вибір, і визнає, що цінності громадянського загалу настільки різноманітні, що вони аж ніяк не можуть бути ідеально узгоджені одна з одною, проте вони можуть співіснувати у своїй самодостатності і певній дистанційності.

3. КСЕНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Однією із центральних та найбільш опрацьованих галузей наукового дослідження феномену толерантності є *ксенологія як наука про чуже*. Відтак не менш важливим та освоєним у сфері раціонального пізнання толерантності є *ксенологічний підхід*, що базується на утвердженні різного ставлення суб’єкта до чужого, іншого. Скажімо, М. Уолцер, пропонуючи авторську типологію, виділяє декілька варіантів толерантного ставлення [26]:

– *відсторонено смиренне ставлення до відмінностей заради збереження миру*. Даний тип характерний переважно для європейського суспільства XVI–XVII століть і пов’язаний із встановленням конфесійної терпимості після довгого періоду гонінь прихильників одних релігій іншими. Терпимість у цьому разі обґрунтовується тим, що відмінності у поглядах, які не відносяться до питань істини та основних моральних, правових, політичних, професійних норм, не перешкоджають нормальному функціонуванню суспільства;

– *позиція пасивності, розслабленості, милостивої байдужості до відмінностей.* Толерантність тут виступає як повага до іншої людини, яку важко зрозуміти і з якою практично неможливо взаємодіяти, оскільки спільності не перетинаються, існуючи в різних культурних світах з різними цінностями і світоглядами;

– *своєрідний моральний стоїцизм* – принципова згода з тим, що й інші мають права, навіть якщо їх спосіб користування цими правами викликає неприязнь. На думку автора, таке толерантне ставлення до інших спільнот і груп можна назвати *поблажливостю до слабкості інших*, бодай з деякою часткою презирства до них, оскільки людям природно вважати цінності своєї культури кращими з усіх можливих;

– *відкритість щодо інших, цікавість, повага, бажання прислухатися, вчитися, наслідувати, співпрацювати; захоплене прийняття відмінностей*, пов'язане або з естетичним схваленням, коли відмінності сприймаються як культурне різноманіття, або з функціональним, коли вони діють як невід'ємна умова розвитку людства, яке надає будь-кому повноту свободи вибору.

Пропонована М. Уолцером типологія ставлень демонструє урізноманітненість тих взаємодій між людьми, групами, спільнотами, котрі можуть розумітися як толерантні. Хоча Дж. Лорсен, коментуючи окреслені науковцем ставлення до чужого та іншого, вказує на те, що не всі вони однаково характеризують саме спектр толерантних ставлень. На його думку, деякі з них “надто далеко відводять нас від семантичного поля, у якому толерантність найкраще зрозуміла” [17]. Так, перші два рівні характеризують особистість у соціумі з негативними світоглядними і морально-психологічними установками стосовно толерантності, третій – з незрілими і лише два останніх різновиди ставлень зводять аналіз до тієї характеристики толерантності, згідно з якою терпимість до відмінностей є самодостатньо різною: або як моральний вибір, або як психологічна властивість, або як передумова, що звільняє людину від влади і примусу.

Російський філософ О. Лекторський описує чотири можливих тлумачення толерантності як ставлення (див. [14]), що відповідає вимогам сформульованого нами принципу кватерності [31, с. 182–210]:

1. *Байдуже ставлення до “іншого”.* Таке розуміння толерантності було першим як

історично, так і в певних аспектах вважається класичним і збереглося до наших днів. Згідно з цим розумінням істини, основні моральні норми, засадничі правила політичного співжиття можуть бути незаперечно і переконливо для всіх встановлені та обґрунтовані. Тому тут немає сенсу говорити про толерантність, адже доказ, раціональне аргументування переконливі для всіх. Проте люди не тільки розділяють істинні твердження, але й дотримуються різних думок. Істинність окремих з них може бути згодом встановлена. Однак серед цих думок є такі, істинність яких ніколи не буде встановлена беззаперечно. Це перш за все релігійні погляди, метафізичні твердження, окремішні цінності різних культур, особливі етнічні вірування і переконання, деякі особисті акцентуації та ін. Ці думки приймаються людьми на ірраціональних підставах і первинно пов'язані із самоідентифікацією – культурною, етнічною, особистісною. Без останньої немає особистості, тобто людини, самостійної у своїх рішеннях і відповідальності за свої вчинки. Однак способи самоідентифікації здебільшого є ірраціональними і пов'язані з певною прийнятою особою традицією, з тим місцем, де вона народилася і живе, з історією її країни, з її власною біографією і т. п. Деякі дослідники стверджують, що сьогодні ми приречені на таке збайдужіле розуміння толерантності, причому не стільки через якісь принципові міркування, скільки внаслідок існуючої практики життя, ситуації повсякдення, яка не залишає нам іншого вибору. А тому толерантність при такому її розумінні сутнісно постає як байдужість до існування різних поглядів і практик, тому що останні розглядаються як неважливі перед масивом проблем, з якими має справу суспільство і кожна особа зокрема.

2. *Неприйняття “іншого”, але повага до нього та його носіїв.* Таке ставлення базується на усвідомленні того, що релігійні й власне метафізичні погляди, специфічні цінності тієї чи іншої культури не становлять щось другорядне для діяльності людини і для розвитку суспільства, а визначають сам характер цієї діяльності і спосіб розвитку тієї чи іншої культури. Уникнення плюралізму цих поглядів, цінностей і способів поведінки неможливе, оскільки він пов'язаний з природою людини та з її відносинами у реальному світі, а також із її пізнанням, мислевчиненням і самореалізацією. Не можна говорити про переваги однієї форми пізнавальної діяльності

перед іншою, як і немає підстав, до прикладу, вважати, що магічне розуміння світу і засновані на ньому способи впливу на природу і суспільство (заклинання, медитації, культові танці тощо) поступаються у певних відношеннях науковому усвідомленню і заснованій на ньому дослідницькій техніці. Також немає явних переваг природничих наук, які намагаються на основі знання універсальних законів пророкувати появу нових подій, перед соціогуманітарними науками, які базуються на методах інтерпретації, конфігурування, конструювання різних картин дійсності. У самій науці різні концептуальні каркаси (парадигми), що визначають розвиток раціонального знання, у певному відношенні-сенсі рівновагомі, а головне – принципово неспівмірні. Всі культури (і пізнавальні настановлення) рівнозначущі, але водночас і несумірні. Загалом зрозуміло, що не існує ніякої привілейованої системи поглядів і цінностей. Єдиний виняток слід зробити для ідеї про те, що всі люди, незалежно від раси, статі та національності, мають рівне право на фізичне існування і культурний розвиток (щодо порушення цих прав не може бути ніякої терпимості). Толерантність у даному разі – це повага до іншого, якого однак не вдається досягнути і з яким унеможливлено взаємодіяти.

3. *Прийняття іншого, чужого як поблажливості.* Прийнята людиною система норм, поглядів, цінностей, характеризується суб'єктною та особистісною неповторністю, не може бути дійством рівновагомим із прийняттям того самого іншими і, тим більше, не спроможне поступатися чужинцям у вирішенні принципових питань. Для конкретної людини чи групи ця система опанованих стандартів і вартостей перевершує інші аналогічні системи, тому що, на їхній погляд, вона краще розв'язує ті буденні проблеми, з якими доводилося і доводиться стикатися. Це – вибір усвідомлений, зважений, заснований на пріоритетах, що відповідає саме тим еталонам і критеріям, з допомогою яких її оцінюють переваги тієї чи іншої світоглядної системи. Отож, мовиться про усвідомлення того, що серед різних культурних, ціннісних та інтелектуальних організованостей існує привілейована система відліку: це традиції і цінності культури особистості, її персональні погляди в рамках конкретної культури, котрі вона сприймає як привілейовані, однак не такі, які можна силою нав'язати іншим. Той факт, що інша людина як усупільнений індивід або

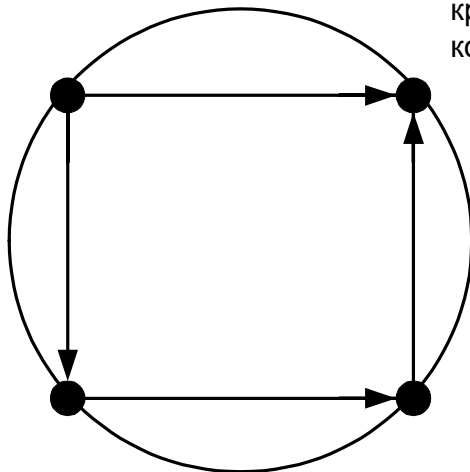
ж як представник іншої культури не приймає погляди і не погоджується з аргументами на їхню користь, свідчить про те, що в якихось суттєвих аспектах він поступається (менш освічений, гірше мислить, схильний до ірраціональних впливів чи духовно самообмежений). Звісно, можна критикувати інші погляди, аргументувати їхню неспроможність, але не можна силою нав'язувати свої переконання іншим людям, тому що переконання кожна людина (як вільна особа-громадянин) спроможна і повинна виробляти тільки сама. Таке ставлення спричиняє терпіння з натяком на поблажливості до слабкості інших. Тоді людина змушена терпіти погляди, неспроможність яких їй зрозуміла, демонструючи при цьому з деякою ноткою презирства до них свою особисту поблажливості.

4. *Толерантність як розширення власного досвіду і як підтримка критичного діалогу,* що означає не тільки поважати позицію іншого, а й змінювати свою у результаті переведення цього діалогу в конструктивне русло. Згідно з цим розумінням кожна культура, ціннісна і пізнавальна системи не тільки вступають у боротьбу з іншими культурами і системами, але так чи інакше намагаються врахувати їхній позитивний досвід, розширюючи тим самим горизонт свого власного психосоціального практикування. І це насправді є незаперечний факт історії культури та історії пізнання. Найцікавіші ідеї в історії філософії і науки, скажімо, виникали якраз при зіткненні і взаємній критиці різних концептуальних каркасів, різних інтелектуальних парадигм і комунікативних практик. Тому повага до історії культури, пізнання, безперервний проблемний діалог з цим минулим задіяні до живодайного процесу породження нового знання. У цьому аналітичному контексті толерантність виявляється як повага до чужої позиції в поєднанні з установкою на взаємну зміну або, принаймні, корекцію позицій (і навіть у деяких випадках на видозміну індивідуальної та культурної ідентичності) в результаті критичного діалогу. На думку багатьох науковців, саме таке розуміння толерантності є найвідповіднішим сучасним стандартом соціальної культури.

Подамо описану типологію толерантного ставлення до іншого в сутнісному змістовому визначенні і взаємозв'язках кожного із чотирьох типів (*рис. 3*), де три перших характеризують базовий континуум ставлень, а четвертий, символізуючи універсумний опти-

1 – толерантність як байдужість до існування різних поглядів та практик, які є неважливими відносно проблемного контексту суспільного життя

4 – толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог, що уможлиблюють повагу до чужої позиції у поєднанні з установкою на взаємну зміну або, принаймні, корекцію позицій в результаті критичного й одночасно конструктивного діалогу

2 – толерантність як неможливість порозуміння, як повага до іншого, якого складно розуміти, з яким не можна взаємодіяти, але й водночас неможливо уникнути через усвідомлення його зв'язку з природою людини та з її відносинами у реальному світі, а також із її пізнанням, мислевчиненням і самореалізацією

3 – толерантність як поблажливість до слабкості інших, що поєднується з деякою часткою презирства до них з можливістю критикування їх поглядів, переконань, норм та цінностей, аргументацією їхньої неспроможності, хоча й із неможливістю нав'язування їм своїх уявлень, правил, вартостей

Рис. 3.

Типи толерантного ставлення до іншого та їх сутнісна характеристика

мум, знімає й згармонює зміст засадничих ставлень на якісно новому – вершинному – рівні життєактивності особи.

Поряд із цим, науковці здебільшого наголошують на таких формах толерантності у ставленні до іншого, як *емпатія* і *співчуття*. Так, Т. Алексіна вважає, що зазначені психодуховні властивості становлять емоційну базу толерантності, адже саме емпатія передбачає готовність поставити себе на місце іншого у його ситуації, спонукає подолати рамки власних інтересів, а також багато з тих нормативів, які обмежують поведінку людини

традиційного суспільства [2]. Таким чином, ксенологічний підхід висвітлює чергову низку ознак, характерних для толерантності: усвідомлене прийняття, повага, емпатія, співчуття, байдужість, унормування взаємостосунків.

4. ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ПІДХІД

Із зростанням мобільності інформаційного простору та із розширенням особливостей його створення і розповсюдження інтерпретаційних практик толерантність стає об'єктивно за-

требуваним принципом для всіх вербально взаємодіючих акторів і водночас суб'єктивно вигідною справою, здатною примножувати соціальний капітал. Важливість толерантності диктується її місцем і роллю у відтворенні самої людини у процесі спілкування. Як відомо, абсолютною передумовою такого відтворення у всьому багатстві її особистих здібностей, потреб, цінностей, знань і свідомісних функціоналів є *спілкування*, завдяки якому "індивіди як фізично, так і духовно творять одне одного" [19, с. 135]. Оскільки "людина – це єдина істота, яку я не можу зустріти, не виражаючи водночас ставлення до цієї зустрічі" [Там само], то власне міжособове спілкування виступає процесом постійного оцінювання і коригування, формування та вдосконалення різноманітних соціальних рис-якостей і водночас умінь та компетенцій, потрібних нам для мирного співжиття з іншими. Крім того, існує об'єктивна комунікативна потреба в толерантності. Як зазначають дослідники, комунікація зайняла центральне місце, адже вона вказує на активну участь співрозмовника в колективному світі, особисту присутність у його творенні. Людська спільнота, як і кожна людина зокрема, не можуть існувати без спілкування, а спільністю загалом і культури є люди, котрі перебувають у стані комунікації [41]. В будь-якому зі своїх психосоціальних значень – участі, обміні, передачі, поєднанні, долученні до досвіду – комунікація передбачає узгодження Я з Іншим, постає проблемою доступу і можливостей, для здолання якої й потрібна актуалізація толерантності у лоні оптимізації соціальних зв'язків [20].

Підкреслимо, що толерантність має великий потенціал у сфері комунікації, оскільки створює передумови для її успішного здійснення. До того ж *комунікативна толерантність* – дієвий фактор зміцнення чи послаблення інших видів толерантності – міжетнічної, міжконфесійної, політичної та ін. Загалом інформаційно-комунікативний підхід уможливає відповідь на питання про те, як можна формувати толерантність у плині свідомого життя особи, соціальної групи, етносу чи нації загалом. Відповідь одна: тільки через канал спілкування, формуючи комунікативну поведінку громадян у процесі соціальної взаємодії. Тому комунікативний аспект є чи не найважливішим проявом толерантності, передусім потенційною спроможністю й актуальною здатністю особистості до нормативного, ети-

кетного, безконфліктного, згармонізованого спілкування, вміння слухати співрозмовника і поважати його думку, зберігати спокій у суперечці й конфлікті, спроможність конструктивно публічно дискутувати. Дослідження комунікативних аспектів толерантності дозволяє виявити і систематизувати ментальні форми прояву толерантних установок в комунікативній поведінці народу, соціальної групи та окремої особистості.

Формування комунікативної толерантності є найбільш доступним і простим, педагогічно здійсненим шляхом гуманізації й демократизації суспільства, важливим кроком розширення горизонтів толерантної свідомості громадян. Толерантність – вагома культурна цінність, оскільки має позитивне емоційно-оцінювальне забарвлення. Вона передбачає терпимість до всіх ідей і переконань людей і до форм їхньої поведінки, хоча зовсім не припускає, що окрема особа поділяє ці думки і переконання. Одночасно це форма цивілізованого сприйняття дійсності, окультуреного ставлення до всього "іншого", "чужого", до інакомислення. А тому комунікативна толерантність являє собою характеристику ставлення особистості до людей, що демонструє ступінь переносимості нею неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, властивостей і вчинків партнерів по взаємодії. Врешті-решт це одна з найважливіших і дуже інформативних інтегральних рис людини, що досить складна за своєю природою як психосоціальне утворення. В ній знаходять відображення особливості освітньої культури і виховання особистості, досвід спілкування, цінності, потреби, інтереси, установки, характер, темперамент, звички, особливості мислення і, звичайно, стереотипи поведінки, схеми діяльності і моделі учинення. Вказана характеристика особистості відноситься до стрижневих, адже значною мірою визначає її життєвий шлях і повсякденну діяльність – становище в найближчому оточенні і на роботі, просування кар'єрними щаблями і якість виконання професійних обов'язків. Це, повторимо, інтегральна риса, яка охоплює багато інших особистісних якостей, перш за все моральних, характерологічних, інтелектуальних, вольових. Ось чому особливості комунікативної толерантності свідчать про психічне здоров'я чи його аномалію, внутрішню гармонію чи дисгармонію, про здатність до самоконтролю і самокорекції чи неспроможність до продуктивної саморегуляції.

Повсякденне і професійне ділове спілкування щонайперше вказує на різноманітні прояви комунікативної толерантності: одні люди дуже терпимі до оточуючих, інші вміють добре приховувати неприязнь до партнерів чи навколишніх, треті здатні силою переконання змусити себе не помічати неприємні властивості іншого або інших. У будь-якому разі в широкому діапазоні дає про себе знати певне зниження комунікативної толерантності: риси іншого можуть викликати часткове, істотне або повне засудження, роздратування, неприйняття, гнів. Звідси очевидно, що рівень толерантності особистості першочергово виявляється в особливостях її емоційно-вольового реагування на довкільні подразники, у ролі яких нерідко діють інші люди. Тут діє така залежність: висока особистісна толерантність сприяє стримуванню негативних емоцій, тоді як низька пов'язана з безперешкодним виходом негативної психічної енергії особи назовні.

Механізм виникнення і прояви комунікативної толерантності у соціумі первинно спричинені змістом та особливостями психоемоційного відображення особистісних відмінностей суб'єктів життєдіяльності. Кожна людина усвідомлено або на рівні підсвідомості реагує на те, що вона та її партнер мають відмінності у сфері тих чи інших проявів власної індивідуальності. Звичайно, враження як про себе, так і про партнера, суб'єктивні, але в цьому і полягає драматизм емоційного сприйняття: деякі відмінності здаються неприємними і тому засуджуються – або засмучують, або дратують, або зовсім неприйнятні. Негативну оцінку в партнері здатні викликати і незначні, й особливо суттєві для спільної діяльності, особистісні особливості. При цьому катализатором переживань можуть стати і важкі обставини спільної праці, і думки навколишніх, і неприємності-моменти проведених разом років життя. Добре відомо, що з часом загострюється сприйняття навіть дрібних недоліків шлюбного партнера, приятеля чи колеги по роботі, бізнесу чи дозвіллі.

У запуску та дії механізму комунікативної толерантності вирішальну роль відіграє сумісність чи несумісність однойменних рис-якостей партнерів – інтелекту з інтелектом, характеру з характером, звичок зі звичками, темпераменту з темпераментом, переконань із переконаннями. Інакше кажучи, партнери зіставляють та оцінюють властивості і стани один одного на рівні окремих підструктур особистості комунікантів. Передусім комуні-

кативна толерантність проявляється тоді, коли людина або не бачить особливих відмінностей між підструктурами своєї особи та партнера, або не відчуває негативних переживань з приводу виявлених відмінностей. Одночасно чим менше неприємних і неприйнятних для себе розбіжностей знаходить одна людина в іншій, тим вище в неї рівень комунікативної толерантності, тим рідше вона засуджує індивідуальність іншого, або дратується з приводу його несхожих рис. Підвищення рівня толерантності відбувається в тому разі, коли особистість, комунікуючи із суб'єктом довкілля, опанує три речі: по-перше, навчиться долати або згладжувати негативні враження від відмінностей між підструктурами своєї персони та індивідуальності партнера; по-друге, зуміє усунути вплив обставин, що викликають чи підкреслюють ці відмінності-розбіжності; по-третє, буде актуалізувати останні у психодуховних станах співрозмовника на позитивному тлі розвитку його ціннісно-сислової сфери, взаємно підтримуючи особистісне зростання і структурне згармонювання контактуючих Я-концепцій.

Отже, комунікативний аспект толерантності орієнтує суспільну культуру, міжгрупові та міжособистісні стосунки на дотримання *принципу духовного суверенітету особистості*, на повагу людської гідності, її свобод, можливостей і прав, на взаємну коректність у будь-яких ситуаціях спілкування (у побуті, при виконанні службових обов'язків, під час відпочинку тощо). Полегшує це завдання звичка слухати і чути іншого, вміння ставити себе на його місце, навички ведення культурного діалогу, яка передбачає вилучення з нього критики позиції та особистості опонента і зосередження уваги на пошуку компромісів у задоволенні інтересів усіх учасників діалогу через звернення до більш широких й суспільно значущих інтересів.

5. ОСОБИСТІСНИЙ ПІДХІД

Психологічною основою і ключовим виміром толерантності є її *особистісний вимір*, сутність якого полягає у розвитку і самоформуванні такої ціннісно-сислової сфери, у якій центральне місце посідають ідеали і стандарти поваги до людини як такої, вартості її прав і свобод, вірувань і переконань, обов'язків і вчинків, рівноправність у виборі світогляду і життєвої позиції, важливість відповідальності за власне життя, визнання

аналогічних можливостей розвитку і діяльного самоствердження за іншими людьми. Вказаний світ-вимір толерантності розглядається як “системотвірний чинник”, котрий інтегрує і регулює взаємодію усіх її психодуховних складових і структур. У будь-якому разі особистісний підхід уможливорює розгляд толерантності саме як благодатного психодуховного стану, як стійкої гуманно зорієнтованої персональної позиції і як особистісної риси-якості людинствердного гатунку. Вивчення толерантності у цьому смислосенсовому контексті дозволяє поєднати її з особистими установками, значеннями, помислами і мріями, адже саме вони, з одного боку, визначають гуманний спектр наповнення внутрішнього світу особистості, її відчуття і переживання, з іншого – є мотиваційно-регулятивними корелятами, котрі спричиняють її реальні поведінку, діяльність, учинки [22; 23]. Відтак це відкриває шлях до пізнання і розуміння психологічних механізмів дії-прояву толерантності й в інших вимірах її людського повсякдення. Такими механізмами, звісно, за умови їх свідомісної актуалізації у мислєдіяльнісних і мислєвчинкових форморганізованостях, є *осмислення* особою своєї буттєвості у самісно присутніх вимірах ситуаційного екзистенціювання та *осенсовування* нею власної життєактивності в доступних на даний момент формах самоздійснення як у духовному плані, так і в соціальному (див. монографію А.А. Фурмана [28]). У цьому аналітичному розрізі можливі кілька варіантів взаємоспричиненого перебігу цих, суголосних за призначенням, але відмінних за психозмістовою ритмікою здійснення, механізмів за критерієм толерантності: дисонансний, незбалансований, консонансний і гармонійний стилі перебігу особистісного толерування, що потребує окремого дослідження.

Засаднича передумова того, щоб людина почала взаємодіяти з іншими з позиції толерантності, полягає в тому, щоби остання стала суб’єктивно значущою рисою, набула особистісного сенсу. Внутрішня організація персоніфікованого сенсу становить індивідуалізоване відображення дійсного ставлення особистості до тих суб’єктів чи об’єктів, задля яких розгортається її діяльність і здійснюються вчинки. Таке ставлення-толєрування свідомісно оформляється або як усвідомлене “значення-для-мене” привласнюваних нею безособових знань про світ, до яких входять поняття, вміння, дії і техніки, соціальні норми, ролі, цінності та

ідеали, або як “мій персональний сенс”, сутнісне самоусвідомлювальне осереддя якого становить суб’єктивоване сутнісне значення чого-небудь у довкіллі чи у самому собі, тобто той особистісно вагомий зміст (форма, об’єкт, предмет, концепт та ін.), що назовні (через поведінку, діяльність, спілкування, вчинки) чи всередині (через самопізнання, самоактуалізацію, самотворення) визначає спрямування, стиль і спосіб ситуаційного плину життя. Загалом психологи досліджують кілька смислосенсових систем як окремих передумов персоніфікованої рефлексивності і самісного толєрування: а) смислотворчі мотиви, які спонукають людину до мислення, діяльності, учинків; б) удіяльне зреалізування відношення-ставлення особи до дійсності та його суб’єктного багатоманіття, яке набуло для неї особистої вагомості; в) смислові настановлення, які відображають особистісний сенс; г) вчинки і діяння особи, котрі регулюються індивідуальними установками та оприявнюють її гуманістичні ресурси і реальну спроможність багатовекторного толєрування.

Особистісне осмислення толєрування має низку особливостей, серед яких центральною є його спричинення від місця людини у системі суспільних відносин, а отже і від її соціальних позицій, ролей, функцій, обов’язків. Класично вважається, що “особистісні сенси, як і чуттєва тканина свідомості, не мають свого “непсихологічного” існування. Якщо зовнішня чутливість обіймає у свідомості суб’єкта значення із феноменологією об’єктивного світу, то особистісний сенс пов’язує їх із дійсністю його життя у вимірі найголовніших речей і подій у цьому світі, з його мотивами та інтенціями, а тому будь-який самосформований індивідуальнісний сенс створює пристрасність людської свідомості [15] і завжди характеризується суб’єктивністю, психодуховною енергетичністю, що значуще через канали самісних означення, осмислення та осенсовування для становлення толєрування як інтегральної особистісної риси.

В контексті вищезазначеного смисл – це результат відображення людиною як суб’єктом життєдіяльності актуальних відносин, які існують між ним і тими упредметненнями, на котрі її вчинкові дії спрямовані як на безпосередню мету. Саме співвідношення мотиву і мети породжує особистісний сенс й у такий спосіб задає певний психозмістовий формат внутрішньої толєрування особи. Причому смислотворча функція у цьому форматуванні толєрування належить мотиву, а точніше –

інтенційності як психоенергетичному спрямуванню свідомості і самосвідомості. Водночас у змінних рамках діяльно і вчинково насиченого життя свідомості смисл вступає у динамічне відношення з іншими його складовими, зокрема із значеннями, з одного боку, та із сенсами – з другого, виражаючись через наслідки, та із рефлексією як самоусвідомленням мети, засобів, процесу і результатів осмисленого й осенсованого мислення у тому чи іншому контекстному форматі як соціальної толерантності, так і суто особистісної.

Підкреслимо, що людина має справу не з одним смислом чи сенсом, а зі складною ієрархією динамічних смислосенсових систем, котра психологічно організована порівнево;

а) нульовий рівень – це той, до якого належать виключно прагматичні, ситуаційні смисли, котрі визначаються предметною логікою досягнення мети за даних конкретних обставин; такий смисл не є особистісним, а пов'язаний із ситуацією і виконує регулятивну роль у її усвідомленні; на цьому рівні толерантність також повно залежатиме від ситуаційних умов і характеристик, є тимчасовою, змінною, нетривкою; і часто, будучи зумовленою суб'єктивною значущістю, змінюється у моральному діапазоні – від толерантного захоплення до інтолерантного відчуження;

б) перший рівень унааявлення особистісно-смислової сфери характеризується егоцентричністю, коли головним вважається зручність, особиста вигода, престиж, соціальний успіх тощо; тому інші люди стають залежними від цих відносин, розглядаються як такі, що допомагають (вигідні, “хороші”) або перешкоджають (невигідні, “погані”) досягненню певної мети; звідси цілком слушно говорити про егоїстично зорієнтовану толерантність, що обмежується внутрішніми рамками індивідуального Я людини, зокрема задоволенням її фізичних, соціальних чи особистісних потреб;

в) другий рівень – смислопродукування групоцентричного гатунку, де визначальним смисловим моментом є ставлення до реальності, передусім до інших людей; при цьому наповнення такого ставлення значною мірою залежатиме від того, чи є інший членом “своєї”, знайомої, або “чужої” групи; власне на цьому рівні наявні підстави констатувати толерантність-терпимість як таку, хоча ще неповно згармонізовану та психодуховно освітлену;

г) третій рівень – смислотворення, котре охоплює колективну, суспільну і загальнолюдську (себто суто моральну) смислові

орієнтації у взаємодоповненні і цілісності; його доречно назвати просоціальним або вершинним, на якому смислова особистісна спрямованість відрізняється внутрішньо багатою смислоактивністю людини, котра створює такі цілі, способи, засоби і результати життєдіяльності, які приносять однакове благо собі та іншим; очевидно, що й толерантність тут набуває своєї розвитково-гуманістичної довершеності та досконалості.

Психологічною основою для рефлексивного аналізу особистісного компонента толерантності є виокремлені Д.О. Леонтьєвим процеси смислоутворення, смислоусвідомлення і смислопобудови [16]. З огляду на те, що особистість – не стільки закінчений продукт, скільки процес [7], то цілком слушно прийняти справедливість тези, що мінливість, динамічність закладені й у самій онтології (буттєвості) смислових (пов'язаних із досягненням сутнісного змісту) і сенсових (спрямованих на визначення мети, реалізацію призначення) структур та рефлексивних систем. При цьому смислоутворення полягає у розширенні смислових горизонтів на нові об'єкти і породження нових похідних смислосенсових структур у факторах свідомісного розуміння та особистісного світобачення; смислоусвідомлення – у встановленні контекстів і смислових зв'язків, які допомагають вирішити завдання на осмислення індивідуальних та групових суб'єктів, різманітних явищ, дій і вчинків; смислопобудова – у змістовій переорієнтації життєвих відносин і смислових структур (ставлень, намірів, значень, ваги, сенсів тощо), у яких ці відносини заломлюються та видозмінюються.

В авторському обґрунтуванні А.А. Фурманом нового методологічного підходу в пізнанні смисложиттєвої сфери особистості [27; 28], крім теоретичного висвітлення психологічного змісту рівнів, сфер, механізмів, критеріїв і показників такого розвитку, він аргументовано виокремлює ще два важливих динамічних процеси розвитку смислових горизонтів особи – *смислопродукування і смислотворення*, які тенденційно пов'язані відповідно із становленням відповідно таких вершинних образів суб'єктивної реальності людини, як індивідуальність та універсум. При цьому ці процеси взаємопротікають й обопільно спричиняють один одного. Так, смислотворення – це такого рівня багатоканальний процес психодуховного продукування натхненною особистістю і певних розумових уза-

гальнень, і самоплинних інтуїтивних прозрінь-здогадів, і синтетичний вияв її сутнісних сил, і чуттєве та духовне пережиття подій, й екзистенційне наснаження сенсом кожного моменту в перспективі майбутнього, і наповнення цього сенсу вчинково неповторним самісним змістом.

Воднораз динаміка смислоутворення – це перетворена форма життєвих відносин людини, котра головню визначається структурами її особистої діяльності та надоб'єктним і квазі-предметним життям свідомості [32], до функціонування яких входять найрізноманітніші форми повсякденного практикування, коли вони приймають форму смислосенсових утворень [27; 28]. Динамічність цих утворень пов'язана не тільки зі складною регуляцією життєдіяльності суб'єкта на фоні мінливих ситуаційних умов, а й із відповідним учинком, котрий можливий саме на особистісно-індивідуальнісному рівні життєздійснення людини. Це особливо проникнено опрацьовано М.М. Бахтіним, який зазначає, що кожна думка з її змістовленням – це “індивідуально відповідальний учинок, один з учинків, із яких складається все єдине життя як суцільне вчинення...”. Ця з-мислена “думка як окремий учинок завжди цілісна; і смисловий зміст її, і факт її наявності в моїй дійсній свідомості непересічної людини, абсолютно визначеної і в певний час, і за певних умов, тобто вся конкретна історичність її звершення, обидва ці моменти, і смислосенсовий та індивідуально-історичний (фактичний) – єдині і неповторні в оцінці її [думки] як мого відповідального вчинку” [6, с. 5–6]. І далі: “...Емоційно-вольовий тон обтікає всі смислові змістовлення думки у вчинку і відносить його до неповторного буття-події. Саме він орієнтує [людину] в єдиному бутті, зорієнтовує в ньому і воістину зміцнює смислосенсовий зміст” [Там само, с. 18]. Отож присутньо мовиться про *реальність учинку толерантності* й відтак про його теоретичну розробку, так і емпіричні підтвердження, що, сподіваємося, належить майбутньому. Наразі зауважимо, що різнобічний і неповторний розвиток непересічної особистості проходить важкопрохідною стежкою майже безперервного упродовж життя відповідального вчинення, щонайперше гуманного, толерантного, шанобливого. З іншого боку, сенсосмислове наповнення цього канонічно зорієнтованого вчинення характеризуватиметься самобутністю становлення конкретної особистості, де полярними будуть траєкторії

або усталеного, рівномірного, збагачувального зростання, або стрибкоподібного, кризового, дисгармонійного, що закономірно визначатиме якісно відмінні способи ситуаційного й сенсожиттєвого толерування.

Загалом, зважаючи на наявність “великої” і “малої” динамічних траєкторій розвитку смислових утворень і на психологічні особливості перебігу толерантності, є підстави розрізнити процеси зародження і процеси перетворення, або збагачення смислово толерантних зорганізованостей особистості під час учинкового проходження нею життєвого шляху, в ході зміни і виконання різних видів діяльності. Тоді “малою” динамікою розвитку тут буде їх трансформація у лоні перебігу тієї чи іншої окремої мислєдіяльності, що центрована у відповідальному ставленні до інших і до себе, а тому має виняткове значення для аналізу рефлексивного компонента толерантності як механізму ситуативно сричиненого розвитку самосвідомості особистості. Воднораз “велика” динаміка становитиме те, що М.М. Бахтін назвав “вічність сенсу” у його відповідально-вчинковому зреалізуванні. І справді, сенс як особисто прийняте й значуще призначення людини на завжди соціально неповторній ниві життя сягає увічнення тільки у співвіднесенні з дійсністю активів-діянь його втілення, осмислення, ментального і самісного практикування ресурсами вчинкового мислення. Тоді він, цей одвічний сенс, що опановує людиною і підкоряє її інтелект, почуття і волю, стає рушійною силою останнього як його момент-вектор, стимулює появу нових горизонтів поцінувань і смислоформ, звідкіля, власне, й “загоряється ціннісним світлом і вічний сенс фактично здійснюваної думки” [6, с. 27]. І якщо взяти за “вищий архітектонічний принцип дійсного світу вчинку конкретне, виражально значуще протиставлення я та іншого” [Там само, с. 32] як самобутньо різні, співвіднесені між собою ціннісно-смислові центри життя, то цим не порушується бездонна смислова єдність світу, зате підноситься до межі подієвої неповторності толерантність/інтолерантність усупільно персоніфікованих форм і способів поведінки, діяльності, вчинення.

Отже, смислоутворення в контексті толерантного ставлення людини до світу – це процес поширення психосмислової вчинкової дії особи від провідних смислових структур на окремі периферійні похідні в конкретній ситуації її соціальної взаємодії. Сюди належать й упредметнення актуальних потреб, у

результаті якого предмет стає мотивом діяльності, набуваючи при цьому відповідного смислового образу, а процеси ситуативного розвитку мотивації зумовлюють формування системи смислової регуляції життєактивності. Саме так збагачується свідомість особистісним смисловим змістом, деталізуючи й довершуючи образ світу, в тому числі й цілепокладальною та заданною організацією здійснюваних діяльностей. Крім того, навіть за локального смислопородження толерантних ставлень є варіанти його уможливлення; джерелом ситуативних смислів у поточних діяннях можуть виступати як мотиви, так і інші смислові структури – диспозиції (які виявляються в ефектах консервації стійкого смислового ставлення) і суто смислосенсові конструкти (приписування життєвого смислу об'єкту чи явищу, що є носієм значущих рис, осенсовування персоналій, подій, символів тощо).

Відмінною рисою смислоутворення толерантних горизонтів свідомого Я є те, що в ньому не відбувається змістової трансформації смислів, а має місце зміна їхнього вияву. Тому реально наявне лише розширення мережі смислових зв'язків шляхом задіяння до неї інших складових, характеристик, елементів свідомості та самосвідомості, їх сенсотвірне відкоригування. Нерідко результатом цілісного смислопостання стає така структурно-функціональна організованість, яка, дістаючи стійкості, “переростає” своє вихідне місце в мислєдіяльності, набуваючи іншої якості. Таким прикладом є відомий феномен “зсуву мотиву на ціль” О.М. Леонтьєва, передумова виникнення якого полягає в набутті метою смислового змісту, достатнього для того, щоб вона могла самодостатньо ініціювати діяльність, стаючи у трансформаційному підсумку мотивом. А це означає, що толерантність як особистісна риса-якість учинково закріплюється через трансформацію самих смислових структур – через їх зростання, розвиток та перехід у нову якість, підкріплюючись при цьому процесами смислоутворення, самоусвідомлення (рефлексування) і сенсоконструювання. Посилення динаміки перебігу смислових процесів первинно породжується спрямованою на актуалізовані смислосенсові згустки роботою свідомості. Розрізняють процеси усвідомлення: а) смислових структур; б) смислових зв'язків, що здійснюються в особистісних контекстах цілепокладання або життєвого призначення. Перші пов'язані із функціонуванням інтроспекції, результатом якої є кон-

статація особою присутності у психорегуляційній сфері життєдіяльності окремих смислосенсових структур (мотивів, диспозицій, бажань, переконань тощо), котрі так чи інакше як внутрішні умови істотно впливають на його повсякденні діяння. Усвідомлення наявності певних внутрішніх регуляторів, до прикладу толерантного ставлення, дозволяє особистості відкрити потенційні можливості для свідомої перебудови свого відношення до явищ та подій буденності, включаючи створення навколо ситуацій толерантності, псевдо- чи інтолерантності.

Натомість процес усвідомлення смислових зв'язків у контексті розвитку терпимості являє собою окрему рефлексивну роботу свідомості, яка виконує кілька важливих функцій – відображення, породження, інтенціювання, рефлексування, які наскрізно пов'язані із відкриттям смислу і вміщення його у свідомісний сенсовий коридор. Скажімо, у цьому аспекті розгляду усвідомлювати явища і події – означає подумки включити їх у зв'язки об'єктивного світу, бачити і сприймати їх у цих зв'язках. І, крім того, бачити їх унікальне, виняткове і водночас об'єктивне місце у власному життєпотопі повсякдення. У будь-якому разі усвідомлення смислів здійснюється завдяки спрямованій рефлексії особою своїх відносин із світом, ставлень до навколишніх. Смислоутворення й сенсоусвідомлення – це психологічні механізми самоспрямованого розвитку смисложиттєвої сфери особистості, що зачіпають перетворення її глибинних самісних структур, спричиняють внутрішні розподіл та організацію самобачення і само-рефлексії. Останні уможливають “особливий рух-поступ свідомості”, розширення горизонтів самосвідомості, впорядкування відносин особистості зі світом і з самою собою, у тому числі й самотворення індивідуалізованого Я і Я-концепції як центральної ланки самосвідомості (О.Є. Фурман [35]). При цьому ставлення людини до себе і до інших людей тісно взаємопов'язані. Джерелом особистісного осереддя внутрішньої толерантності є толерантне самоставлення – повага і прийняття самого себе. В цьому сенсі рівень толерантності тісно пов'язаний не тільки із самоприйняттям і самоповагою, а й із психічним здоров'ям та самоактуалізацією особи.

У такий спосіб фактично проблема толерантності трансформується у проблему *самотолерантності* щодо своєї поведінки, процесу і результатів соціальної взаємодії, врешті-решт і стосовно повноти реалізації

особистістю власного – природного, людського й суто самісного – потенціалу. Це яскраво демонструє К. Роджерс логікою розгортання своїх теоретизувань: людина, котра йде шляхом самоактуалізації, здатна і вмє змінювати свою поведінку, вибрати ту тактику вчинкових дій, яка найбільше відповідає ситуації та її особистісному зростанню. “Вона більшою мірою спроможна дати можливість усьому своєму вільному, складнофункціональному організмові вибрати із великої кількості імовірних саме той варіант поведінки, який справді задовольнятиме її у даний момент” [1, с. 242], а відтак постійно і продуктивно толеруватиме з доквіллям.

ВИСНОВКИ

Дослідження толерантності в аспекті психосоціального теоретизування окреслює її аналіз інтерпретаціями соціогенетичного, конфліктологічного, ксенологічного, інформаційно-комунікативного то особистісного підходів. Таке логічне і змістове поєднання сутнісно поглиблює розуміння толерантності й уможливорює її репрезентацію як психосоціальної даності, що характеризується терпимим ставленням до іншого, чужого чи альтернативного і є важливою соціокультурною нормою, яка примножує і покращує результати співробітництва і загальнолюдського спілкування, а тому постає в суспільному житті як рамкова умова ефективності соціальних зв'язків, установлених і нових форм комунікативної взаємодії. В особистісному вимірі вона закономірно самоорганізується як інтегральна риса індивідуального світу особистості, котра визначає її активну позицію у взаємостосунках з людьми незалежно від їхньої культурної, соціальної та національної приналежності, передбачає порозуміння за будь-яких, у тому числі й конфліктних, умов міжособистісної взаємодії.

1. Соціогенетичний підхід розглядає толерантність як важливий фактор культури, що уможливорює формування соціокультурного поля, а відтак створює умови для взаємодії ідей, норм, цінностей, інтересів, котрі у соціальній реальності закладають феноменальні параметри фактичних меж соціального життя, солідарності його учасників, забезпечує балансуюче задоволення суперечливих потреб, цінностей, установок індивідів або соціальних груп, що, власне, й унормовує співжиття задля продовження людського роду загалом.

2. Конфліктологічний підхід позиціонує толерантність як ліберально-демократичну цінність, котра сутнісно не є потуранням, поблажливостю інакшим ідеям, байдужістю до несхожих поглядів, а перш за все адекватним ставленням до тих, хто обстоює конкуруючі ідеї як до законних суперників, опозиціонерів саме як до опонентів, кожен з яких відданий не тільки своїм власним цінностям, котрі відрізняють його від інших, а й загальній цінності свободи.

3. Оптика ксенологічного підходу висвітлює толерантність як спектр різнопланових ставлень до чужого та іншого, котрий охоплює відсторонену смиренність, позицію пасивності та розбалансованості, так і моральний стоїцизм, відкритість, цікавість і захоплене прийняття відмінностей. Така візуалізація психосоціально проектує її як байдужість до існування іншого, як неможливість порозуміння з чужим, але водночас передбачає повагу через незмогу його уникнення, тобто як поблажливості, критику та аргументацію неспроможності внутрішньо прийняти іншого, проте без змоги нав'язування своїх поглядів, переконань, норм та цінностей, а також як розширення власного досвіду та критичного діалогу із зосередженням уваги на пошуку компромісів шляхом актуалізації широких і суспільно значущих інтересів.

4. Інформаційно-комунікативний підхід обґрунтовує толерантність як принцип для вербально взаємодіючих акторів і необхідною умовою збагачення їхнього психосоціального капіталу, він орієнтує суспільну культуру, міжгрупові та міжособистісні стосунки на дотримання *принципу духовного суверенітету особистості*, на повагу людської гідності, її свобод і прав, на взаємну коректність у будь-яких ситуаціях спілкування.

5. Особистісний підхід уможливорює вивчення *особистісного виміру толерантності*, ціннісно-сміслова система якого центрується довкола цінностей поваги до людини як такої, вартості її прав і свобод, рівноправності у виборі світогляду і життєвої позиції, відповідальності за власне життєзреалізування, визнання аналогічних можливостей розвитку і самоствердження за іншими людьми і репрезентує толерантність як психодуховний стан, як стійку персональну позицію, як особистісну рису-якість, котра наповнена персональними установками, цінностями, смислами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни : монография. Москва, 1991. 300 с.
2. Алексина Т.А. Толерантность и эмпатия в контексте культуры. URL: <http://web-lokal.rund.ru/web-lokal/uem/gumsoc/1/Html/Doc/Sympos2.doc>.
3. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа: учеб. пособие для высших учебных заведений. Москва, 2001. 416 с.
4. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии к реальности. *На пути к толерантному сознанию*. Под ред. А.Г. Асмолова. Москва, 2000. 256 с.
5. Барднер Г.Л. Социальная психология толерантности: дис. ... докт. психол. наук : 19.00.05. Санкт-Петербург, 2007. 345 с.
6. Бахтін М.М. До філософії вчинку. *Психологія і суспільство*. 2019. С. 5–43.
7. Будинайте Г.Л. Личностные ценности и личностные предпочтения субъекта. *Вопросы психологии*. 1993. Т.14. № 5. С. 99–105.
8. Бурдые П. Структуры, Habitus, Практики. Новосибирск, 1995. 120 с.
9. Вітакультурна методологія : антологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
10. Дахин А. Об онтологии "насилия". URL: <http://www.politstudies.ru/forum/viewtopic.php?t=16>
11. Декларація принципів толерантності. *Шлях освіти*. 1999. №2. С. 2–4.
12. Загальна соціологія : хрестоматія / концепція, упоряд., перекл. А.В. Фурман, В.С. Біскуп, О.С. Морщакова. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 354 с.
13. Капустин Б.Г. Моральный выбор в политике. Москва, 2004. 107 с.
14. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме. *Вопросы философии*. 1997. №11. С. 46–54.
15. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики : монография, 4-е издание. Москва, 1981. 584 с.
16. Леонтьев Д. А. Динамика смысловых процессов. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18, №6. С. 13–27.
17. Лорсен Дж. К. Толерантная установка: проявление концептуальных проблем. *Толерантность : материалы летней школы молодых учёных "Россия – Запад: философские основания социокультурной толерантности"*. Екатеринбург, 2001. С. 158–171.
18. Муфф Ш. К агонистической модели демократии. *Логос*. 2004. №2 (42). С. 180–197.
19. Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития : учебник для студ. высших учебных заведений, 10-е изд., перераб. и доп. Москва, 2006. 608 с.
20. Пітерс Дж. Д. Слова на вітер: історія ідеї комунікації. Київ, 2004. 302 с. Москва: Феникс, Міжнарод. фонд "Культурна ініціатива", 1992. 448 с.
21. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. У полоні Платонових чарів. Київ: Основи, 1994. 444 с.
22. Рыбалка В.В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике : пособие. Житомир : Изд. ЖГУ им. И. Франко, 2015. 872 с.
23. Рюмшина Л.И. Ценностно-смысловой подход к общению : монография. Ростов-на-Дону, 2004. 176 с.
24. Семотюк О. Сучасний словник іншомовних слів. Київ, 2011. 688 с.
25. Тофтуд М. Г. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир, 2014. 416 с.
26. Уолцер М. О терпимости. Харьков, 2003. 148 с.
27. Фурман А.А. Психологічні засади пізнання смисложиттєвої сфери особистості : автореф. дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2019. 39 с.
28. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 508 с.
29. Фурман А.А., Фурман А.В. Вчинкова буттєвість особистості : від концепту до метатеорії (частина перша). *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 5–26.
30. Фурман А.В. Генеза толерантності та перспективи українотворення (комплексний проект). *Психологія і суспільство*. 2013. № 1. С. 6–20.
31. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.
32. Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 13–50.
33. Фурман А.В., Шаюк О.Я. Толерантність як предмет онтофеноменологічного дискурсу. *Психологія і суспільство*. 2015. № 3. С. 31–61.
34. Фурман А.В., Шаюк О. Я. Методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантності у форматі гносеолого-номенологічного напряму філософування. *Вітакультурний млин*. Модуль 20. 2018. С. 20–45.
35. Фурман О.Є. Я-концепція як предмет багатаспектного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 38–67.
36. Шаюк О. Я. Особливості психологічної структури толерантності майбутніх економістів. *Психологія і суспільство*. 2011. № 3. С. 28–65.
37. Шаюк О.Я. Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Хмельницький, 2012. 16 с.
38. Шаюк О. Вітакультурні обрії сутнісного пізнання толерантності. *Психологія і суспільство*. 2017. №1. С. 73–78.
39. Якимова Е.В. Теория социальных представлений в социальной психологии: дискуссии 80-х 90-х годов: Научно-аналитический обзор. Москва, 1996. 115 с.
40. Якимова Е.В. Социальное конструирование реальности: социально-психологические подходы: научно-аналитический обзор / РАН ИНИОН отд. социологии и соц. психологии. Москва, 1999. 180 с.
41. Ayers W., Ayers R. Zero tolerance: resisting the drive for punishment in our school. The New Press, 2001. 263 p.
42. Ballast D.K. Handbook of construction tolerance. Wiley, 2007. 384 p.
43. Boswell J., Jordan M.D. Christianity, social tolerance, and homosexuality: gay people in Western Europe from the beginning of the Christian era to the fourteenth century. University of Chicago Press. 2015. 456 p.
44. Bullard S. Teaching tolerance: raising open-minded, empathetic children. Main Street Books, 2007. 256 p.
45. Carson D.A. The intolerance of tolerance. Eerdmans, 2013. 196 p.
46. Cherrington, K. M. Changes in attitude as a result of lecture and reading similar. *J. soc. Psychol.* 1933. №4. P. 479–487.
47. Emeritus P., Taylor H. Truth and tolerance: Christian belief and world religions. Ignatius Press, 2004. 284 p.
48. Harries S., Nawaz M., Harries S. Media. Islam and the future of tolerance: a dialogue. Sam Harries Media, 2015.
49. Hostetler B., McDowell J.D. The new tolerance: how a cultural movement threatens to destroy you, your faith and, your children. Tyndale House Publishers, Inc., 2008. 256 p.
50. Khayati E. Educational damages: educational impacts on woman's tolerance of gendered violence. Independently Published, 2014.
51. Lacombe D. The limits of tolerance: enlightenment values and religious fanaticism (religion, culture, and public life). Columbia University Press, 2019. 296 p.
52. McCabe V., McCabe J. Tolerance and other essays: or a treatise on tolerance and other essays. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2017. 111 p.
53. Milo D.S. Good enough: the tolerance for mediocrity in nature and society. Harvard University Press, 2019. 320 p.
54. Paul D.E. From tolerance to equality: how elites brought America to same-sex marriage. Baylor University Press, 2019. 256 p.
55. Pilgrim D. Understanding Jim Crow: using racist memorabilia to teach tolerance and promote social justice. P M Press, 2015. 208 p.
56. Walterce S.D. The tolerance trap: how God, genes, and good intentions are sabotaging gay equality (intersections). NYU Press, 2001. 263 p.

REFERENCES

1. Abulhanova-Slavskaya, K. A. (1991). *Strategiya zhizni*. Moscow [in Russian].
2. Aleksina, T. A. *Tolerantnost i empatiya v kontekste kulturyi*. URL: <http://web-lokal.rund.ru/web-lokal/uem/gumsoc/1/Html/Doc/Sympos2.doc> [in Russian].
3. Asmolov, A. G. (2001). *Psihologiya lichnosti: Printsipy obshepsihologicheskogo analiza*. Moscow [in Russian].
4. Asmolov, A. G. (Ed.). (2000). *Tolerantnost: ot utopii k realnosti. Na puti k tolerantnomu soznaniyu*. Moscow [in Russian].
5. Bardier, G. L. (2007). *Sotsialnaya psihologiya tolerantnosti*. Sankt-Peterburg [in Russian].
6. Bakhtin, M. M. (2019). Do filosofii vchynku. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5–43 [in Ukrainian].
7. Budinayte, G. L. (1993). Lichnostnyie tsennosti i lichnostnyie predpochteiya subjekta. *Voprosy psihologii – Psychology issues*, Vol.14, 5, 99–105 [in Russian].
8. Burde, P. (1995). *Strukturyi, Habitus, Praktiki*. Novosibirsk [in Russian].
9. Furman, A. V. (Ed.). (2019). *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
10. Dakhyn, A. *Ob ontologii “nasiliya”*. URL: www.politstudies.ru/forum/viewtopic.php?t=16 [in Russian].
11. *Deklaratsiia pryntsyviv tolerantnosti. Shliakh osvity*. (1999). Vol 2, 2–4 [in Ukrainian].
12. Furman, A. V. & Biskup, V. S. & Morshchakova, O. S. (Eds., Trans.). (2019). *Zahalna sotsiolohiia*. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K [in Ukrainian].
13. Kapustin, B. G. (2004). *Moralnyi vybor v politike*. Moscow [in Russian].
14. Lektorskiy, V. A. (1997). O tolerantnosti, pluralizme i krititsizme. *Voprosy filosofii – Philosophy issues*, 11, 46–54 [in Russian].
15. Leontev, A. N. (1981). *Problemyi razvitiya psihiki*. Moscow [in Russian].
16. Leontev, D. A. (1997). Dinamika smyslovykh protsessov. *Psihologicheskii zhurnal*. Vol. 18, 6, 13–27 [in Russian].
17. Lørsen, D. K. (2001). Tolerantnaya ustanovka: proyasnienie kontseptualnykh problem. *Tolerantnost. Zapad: filosofskie osnovaniya sotsiokulturnoy tolerantnosti*, 158–171. Ekaterinburg [in Russian].
18. Muff, S. (2004). K agonisticheskoy modeli demokratii. *Logos – Logos*, 2 (42), 180–197 [in Russian].
19. Muhina, B. C. (2006). *Vozrastnaya psihologiya. Fenomenologiya razvitiya*. Moscow [in Russian].
20. Piters, D. D. (2004). *Slova na viter: istoriia idei komunikatsii*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Popper, K. (1994). *Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy*. Vol 1. U poloni Platonovykh chariv. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
22. Rybalka, V. V. (2015). *Teorii lichnosti v otechestvennoy filosofii, psihologii i pedagogike*. Zhitomir [in Russian].
23. Rumshina, L. I. (2004). *Tsennostno-smyslovoy podhod k obscheniyu*. Rostov-na-Donu [in Russian].
24. Semotiuk, O. (2011). *Suchasnyi slovnyk inshomovnykh sliv*. Kyiv [in Ukrainian].
25. Toftul, M. H. (2014). *Suchasnyi slovnyk z etyky*. Zhytomyr [in Ukrainian].
26. Uoltser, M. O. (2003). *O terpmosti*. Harkov [in Russian].
27. Furman, A. A. (2019). *Psykholohichni zasady piznannia smyslozhyttyievoi sfery osobystosti*. Odesa [in Ukrainian].
28. Furman, A. A. (2017). *Psykholohiia smyslozhyttyevoho rozvytku osobystosti*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
29. Furman, A. A. & Furman, A. V. (2018). Vchynkova buttievist osobystosti: vid kontseptu do metateorii (Vol 1.). *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1–2, 5–26 [in Ukrainian].
30. Furman, A. V. (2013). Geneza tolerantnosti ta perspektyvy ukrainotvorennia (kompleksnyi proekt) *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 6–20 [in Ukrainian].
31. Furman, A. V. (2016). *Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
32. Furman, A. V. (2018). Metateoretychna mozaika zhyttia svidomosti. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3–4, 13–50 [in Ukrainian].
33. Furman, A. V. & Shaiuk, O. I. (2015). Tolerantnist yak predmet ontofenomenolohichnoho dyskursu. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 31–61 [in Ukrainian].
34. Furman, A. V. & Shaiuk, O. I. (2018). Metodolohichni pidkhody do sutnisnoho piznannia tolerantnosti u formati hnoseoloho-noumenolohichnoho napriamu filosofuvannia. *Vitakulturnyi mlyn*. Vol. 20, 20–45 [in Ukrainian].
35. Furman, O. I. (2018). Ia-kontseptsiia yak predmet bahatoaspektneho teoretyzuvannia. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1–2, 38–67 [in Ukrainian].
36. Shaiuk, O. I. (2011). Osoblyvosti psykholohichnoi struktury tolerantnosti maibutnykh ekonomistiv. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 28–65 [in Ukrainian].
37. Shaiuk, O. I. (2012). *Psykholohichni osoblyvosti formuvannia profesiinoyi tolerantnosti u maibutnykh ekonomistiv*. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
38. Shaiuk, O. (2017). Vitakulturni obrii sutnisnoho piznannia tolerantnosti. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 73–78 [in Ukrainian].
39. Yakimova, E. V. (1996). *Teoriya sotsialnykh predstavleniy v sotsialnoy psihologii: diskussii 80-h 90-h godov: Nauchno-analiticheskii obzor*. Moscow [in Russian].
40. Yakimova, E. V. (1999). *Sotsialnoe konstruirovaniie realnosti: sotsialno-psihologicheskie podhody: nauchno-analiticheskii obzor*. Moscow [in Russian].
41. Ayers, W. & Ayers, R. (2001). *Zero tolerance: resisting the drive for punishment in our school*. The New Press [in English].
42. Ballast, D. K. (2007). *Handbook of construction tolerance*. Wiley [in English].
43. Boswell, J. & Jordan M. D. (2015). *Christianity, social tolerance, and homosexuality: gay people in Western Europe from the beginning of the Christian era to the fourteenth century*. University of Chicago Press [in English].
44. Bullard, S. (2007). *Teaching tolerance: racing open-minded, empathetic children*. Main Street Books [in English].
45. Carson, D. A. (2013). *The intolerance of tolerance*. Eerdmans [in English].
46. Cherrington, K. M. (1933). Changes in attitude as a result of lecture and reading similar. *J. soc. Psychol*, 4, 479–487 [in English].
47. Emeritus, P. & Taylor, H. (2004). *Truth and tolerance: Christian belief and world religions*. Ignatius Press [in English].
48. Harries, S. & Nawaz, M. & Harries, S. (2015). *Media. Islam and the future of tolerance: a dialogue*. Sam Harries Media [in English].
49. Hostetler, B. & McDowell, J. D. (2008). *The new tolerance: how a cultural movement threatens to destroy you, your faith and, your children*. Tyndale House Publishers, Inc. [in English].
50. Khayati, E. (2014). *Educational damages: educational impacts on woman’s tolerance of gendered violence*. Independently Published [in English].
51. Lacorne, D. (2019). *The limits of tolerance: enlightenment values and religious fanaticism (religion, culture, and public life)*. Columbia University Press [in English].
52. McCabe, V. & McCabe, J. (2017). *Tolerance and other essays: or a treatise on tolerance and other essays*. CreateSpace Independent Publishing Platform [in English].
53. Milo, D. S. (2019). *Good enough: the tolerance for mediocrity in nature and society*. Harward University Press [in English].
54. Paul, D. E. (2019). *From tolerance to equality: how elites brought America to same sex marriage*. Baylor University Press [in English].
55. Pilgrim, D. (2015). *Understanding Jim Crow: using racist memorabilia to teach tolerance and promote social justice*. PM Press [in English].
56. Walterce, S. D. (2001). *The tolerance trap: how God, genes, and good intentions are sabotaging gay equality (intersections)*. NYU Press [in English].

АНОТАЦІЯ

ANNOTATION

Фурман Анатолій Васильович, Шаюк Ольга Ярославівна.

Методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантності у рамках психосоціального теоретизування.

Особливістю цього дослідження, як будь-якого свідомо здійснюваного за цілями, принципами, методами і процедурами методологічного пошуку, є детальне вивчення формоорганізованостей і засобів ефективного пізнання найскладніших, у нашому випадку психосоціальних, об'єктів із їх багатоманітними упредметненнями і розвитково відкритою буттєвістю. Безсумнівно, що до таких украй складних об'єктів пізнання-конструювання належить *людська толерантність* як онтопсихічна даність і водночас як психосоціальний феномен. У даному разі під дослідницьку оптику постнекласичного стилю раціонального теоретизування потрапляють методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантності у форматі їх соціальних і психологічних спричинень, де основними інструментами професійного методологування слугують відповідні аналіз, рефлексія, розуміння, а також процедури смислосенсового у змістовлення толерантного збагачення повсякденного життєпотуку особистості в контексті її безперервної взаємодії з іншими. В результаті здійснення такої інтелектуальної роботи у рамках психосоціального напрямку з'ясування феноменологічної картини толерантності теоретичне обґрунтування її логіко-змістове наповнення отримали п'ять методологічних підходів – соціогенетичний, конфліктологічний, ксенологічний, інформаційно-комунікативний та особистісний. Кожний із них становить певний інтерпретаційний інваріант гносеологічно виважененого розкодування значеннєво-смислової тканини толерантності як подієво розгорнутої психосоціальної форми свідомісного оприсутнення спільного життя в глобалізованому соціумі й водночас у діяльнісному вимірі суспільного повсякдення, утверджується як соціокультурна норма, характеризується терпимим ставленням до іншого, другого чи альтернативного і, як наслідок, оптимізує результати співробітництва і людського спілкування, а тому в реалії сьогодення постає як рамкова умова уявлення солідарних процесів, усталених і нових форм продуктивної комунікативної взаємодії. У персонологічному вимірі вона онтогенетично виникає як інтегральна риса-якість індивідуального світу особистості, котра визначає її активну позицію у взаємостосунках з людьми незалежно від їхньої культурної, соціальної та національної приналежності і виражається в гуманному прагненні досягти взаємного порозуміння та узгодження різних мотивів, установок, орієнтацій, не вдаючись до насильства, пригнічення людської гідності й натомість використовуючи наявні гуманітарні можливості – діалог, роз'яснення, співпрацю, взаємодопомогу.

Ключові слова: толерантність, генеза толерантності, професійне методологування, методологічні підходи, соціогенез, псевдотолерантність, інтолерантність, габітус, стратегія поблажливості, символічна толерантність, соціальні уявлення, психосоціальний конфлікт, форми толерантності, концепція ненасильства, антагоністичний плюралізм, ксенологія, толерантне ставлення, емпатія, комунікація, комунікативна толерантність, духовна суверенність, особистісний вибір, особистість, осмислення, осенсовування, смислосенсова система, учинок толерантності, смислотворення, сенсоусвідомлення, смислотворення, самотолерантність.

Anatoliy V. Furman, Olha Shayuk.

Methodological approaches to the essential cognition of tolerance within psychosocial theorizing.

The peculiarity of this research, as any consciously carried out one on the goals, principles, methods and procedures of methodological search, is a detailed study of the form organizations and the means of effective cognition of the most complex, in our case psychosocial, objects with their diverse specificity and developmentally open everyday life. Undoubtedly, such extremely complex objects of cognition-design include human tolerance as an ontological psychic and, at the same time, a psychosocial phenomenon. In this case, the research optics of the post-non-classical style of rational theorizing is aimed at methodological approaches to the essential cognition of tolerance in the format of their social and psychological causes, where the main tools of professional methodologization are appropriate analysis, reflection, understanding and the procedure of semantic specification of tolerant enrichment of person's everyday life flow in the context of his continuous interaction with others. As a result of such intellectual work within psychosocial direction of finding out the phenomenological picture of tolerance, the theoretical substantiation and logic-content filling were given five methodological approaches – sociogenetic, conflict, xenological, information-communicative and personal. Each of them is a specific interpretive invariant of the epistemologically-weighted decoding of the meaning-semantic tissue of tolerance as a stage-by-stage deployed psychosociality, is being self-organized as an important vita-cultural form of conscious presence of joint life in a globalized society and, at the same time, in active dimension of social everyday life, is being approved as socio-cultural norm, also is being characterized by tolerant attitude to other, another or alternative and, as a consequence, optimize the results of collaboration and human communication. And therefore in the realities of today, appears as a framework condition for availability of solidarity processes, established and new forms of productive communicative interaction. In a personal dimension, it ontogenetically emerges as an integral trait-quality of the individual world of personality, which determines his active position in relationships with people regardless of their cultural, social and national identity and is expressed in a humane desire to reach mutual understanding, agreement of different motives, installations, orientations, without resorting to violence, oppression of human dignity and instead using the available humanitarian capabilities – dialogue, clarification, collaboration and mutual assistance.

Key words: tolerance, genesis of tolerance, professional methodologization, methodological approaches, sociogenesis, pseudotolerance, intolerance, habitus, condescension strategy, symbolic tolerance, social representations, psychosocial conflict, forms of tolerance, the concept of non-violence, antagonistic pluralism, xenology, tolerant attitude, empathy, communication, communicative tolerance, spiritual sovereignty, personal choice, personality, comprehension, semantic system, act of tolerance, sense formation, sense awareness, sense creation, self-tolerance.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Савчин М.В.;
д. психол. н., проф. Саннікова О.П.**

Надійшла до редакції 15.05.2019.

Підписана до друку 21.06.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.В., Шаюк О.Я. Методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантності у рамках психосоціального теоретизування. Психологія і суспільство. 2019. №2. С. 5–26.

ФЕНОМЕН ПОТОКУ СВІДОМОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА ЙОГО ПСИХОАНАЛІТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ

Юрій КУЗНЕЦОВ

УДК 82.091 : 159.964

Yuriy Kuznetsov

THE PHENOMENON OF CONSCIOUSNESS FLOW IN UKRAINIAN LITERATURE AND ITS PSYCHOANALYTIC RECONSTRUCTION

“Виступи *І. Котляревського*, а далі *Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського* є етапами творення української мови. І можна впевнено говорити про їхній історико-культурний героїзм...”.
Володимир Роменець (1995).

На моє глибоке переконання, Михайло Коцюбинський вважав, що читач не зрозумів усю глибину його новели “Цвіт яблуні” (1902). Що дає підстави так думати? Через шість років, коли письменник писав свою перлину “Інтермецо” (1908), він у підзаголовку вивів дійових осіб, хоча ніколи не писав драматичних творів. Та й дієвих осіб Коцюбинський більше не зазначав ні до, ні після “Інтермецо”.

Хто ж ці дієві особи? “*Моя утома. / Ниви у червні. / Сонце. / Три білих вівчарки. / Зозуля. / Жайворонки. / Залізна рука города. / Людське горе*” [7, II, с. 213]. І що це за дійові особи, які не проголошують монологів, не ведуть діалогів? Нарешті не є алегоричними персонажами, як у байці.

І в “Цвіті яблуні”, і в “Інтермецо” все дійство первинно відбувається (у першому) не в хаті письменника, ні в яблуневому саду; (у другому) не в маєтку, ні в Кононівських полях, а у **свідомості ліричного героя**. Якщо говорити точніше, ми маємо перше оповідання *потоків свідомості* в українській літературі.

Про “Інтермецо” ітиметься далі, спочатку розглянемо “Цвіт яблуні”.

Думки, образи, відчуття, уявлення, фантазії – все, що переплітається у голові лірич-

ного героя, Михайло Коцюбинський підкреслює словами: “...Голова моя, мов павук павутиння, снує мереживо думок” [7, II, с. 170]. Або далі: “Голова снує думки. Про що я думаю” [Там само, с. 171].

Оповідь ведеться від першої особи: *я його чую; я й так бачу все; я чую, що тріщить гніт; я думаю; я розумію; я знаю; я не витримаю більше; я плачу* і т. ін. “Цвіт яблуні” – перший твір Михайла Коцюбинського, написаний у манері *потоків свідомості*. І є підстави сказати, еталонний твір цього стилю. На жаль, критика ні тоді, ні зараз не звертала на це уваги. Хоча даний факт багато значить для історії і теорії літератури й не тільки української.

Весь “сюжет” відбувається у голові ліричного героя. Тут *головний персонаж Я – свідомість*. Імпульси зовнішні, внутрішні, переживання – все переплелось у свідомості героя. Тому твір складний для аналізу і непростий для розуміння. Ключ до розгадки всіх процесів може дати фрейдівська теорія “топіки” психічного світу або його структури. Хоча Коцюбинський не був знайомий із працями Зигмунда Фрейда, незважаючи на те, що він цікавився психологічною літературою. Праці Фрейда були перекладені й опубліковані в

Росії у той час, коли Михайло Михайлович був заклопотаний своїм здоров'ям. Утім його авторський художній психоаналіз відбувався паралельно з дослідженнями віденського основоположника нової течії у психології, а в окремих аспектах і випереджав їх.

Отже, не маючи уявлення про праці Зигмунда Фрейда стосовно “топіки” психічного світу, Михайло Коцюбинський з художньою яскравістю і психологічною точністю, з текстовим і підтекстовим смисловими ритмами *змальовує свідомість*, її складні імпульси і функціонали, її безперервний плин, що охоплює всі сфери життєактивності людини.

Перш, ніж заглибитися у психічні стани-узмістовлення, слід вказати на деякі зауваги щодо жанру твору. Нові обсервації (себто “внутрішні порухи душі”, за Ніною Калениченко) вимагали нових форм. Автор визначає жанр твору як “етюд”, натякаючи, що тут немає структурованості оповідання, а, може, й певних його сюжетних компонентів.

Справді, жанр “Цвіту яблуні” значно відрізняється від оповідання “Лялечка”. Тут немає властивого для оповідання опису місця подій (у “Лялечці” – це похмуре село, яке в експозиції оповідання зустрічає героїню). Немає зав'язки, зустрічі дійових осіб (у “Лялечці” – Раїса Левицька та отець Василь), ані розвитку подій (відносин між героями), ні кульмінації у звичайному розумінні. Натомість “Цвіт яблуні” починається трагічним акордом: *“Я щільно причинив двері од свого кабінету. Я не можу... Я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом віддиху, що, здається, сповняє весь дім. Там, у жіночій спальні вмирає моя дитина”* [7, II, с. 169].

Такий вступ більше схожий не на оповідання, а на перші глибокі, трагічні акорди П'ятої симфонії Людвіга ван Бетховена, яку письменник Гофман назвав “одним з найбільш видатних творів доби”. Сам Бетховен говорив про головний мотив початку симфонії і всієї її першої частини: *“Так доля стукає у двері!”* / (Що вона несе: життя чи смерть?)

Над усім розвитком аналізованого етюду (перебігом думок героя) домінує це трагічне запитання, яке символізується одним звуком-акордом – “свист”. Але це тільки одна *площина свідомості* ліричного героя. Новелу-етюд “Цвіт яблуні” слушно назвати етапною у творчості Михайла Коцюбинського, якщо брати до уваги його художнє проникнення у внутрішній світ людини.

Як ми вже писали в іншому дослідженні, “Фрейд розробив концепцію психічної органі-

зації, виділивши три структурних складники (інстанції особистості: “Воно” або *Id* – німецькою “Das es”; “Я” або “Ego” – німецькою “Ego” і “над-Я” або “супер-Ego” – німецькою “Das Uberich”). Воно (*Id*) – це несвідома сила, яка впливає на поведінку і вчинки людини, а також на два інших структурних елементи. “Я” – розум людини, який контролює психіку і взаємодію між інстинктами і поведінкою. “Над-Я” або супер-Его – найвища інстанція – це і самоспостереження, й ідеали, і совість, і цензор, і суддя” [8, с. 11]. Саме у “Цвіті яблуні” всі ці три структурні складові представлені вперше в українській літературі незалежно від Фрейда. Відтак висновуємо, що художнє пізнання розвивається відкриттями паралельно з науковим.

ПОТІК СВІДОМОСТІ

Вочевидь можна намалювати когнітивну мапу, що вказує, як різні явища зовнішнього і внутрішнього життя ліричного героя вербалізуються у свідомості. Справді, без вербалізації, ословлення, поіменування явище не усвідомлюється, а отже й не існує для ліричного героя і людини взагалі (див. [12; 13; 16]). Свідомість до того ж не знає зупину, паузи, перерви (сон – то окрема розмова). Вона фіксує різні психодуховні стани людини, становить окремий пласт буття. І Михайло Коцюбинський показує, яка багата, складна і не завжди зрозуміла ця свідомість.

Щоб аргументувати ці засадничі тези вдамося до унаочнення: спочатку ми здійснили психоаналітичну реконструкцію потоку свідомості літературного героя новели Коцюбинського “Цвіт яблуні” у вигляді розпросторюваної деталізованої схеми (*рис.*), а потім конкретизували її, реалізувавши психоаналітичне деталювання зазначеного потоку свідомості у формі таблиці (див. *табл. 1*). Всі ці методологічні кроки виконані нами, з одного боку, на засадах авторської концепції художньої деталі [10], з іншого – на теоретичному базисі філософського обґрунтування психоаналізу в нашому дослідницькому досвіді [8; 9].

Пропоновані нами унаочнення вимагають коментарів.

По-перше, вибух різноамплітудних почуттів героя виливається у словесний усвідомлений потік внутрішнього мовлення. Сам вибух викликаний здушенням, з присвистом віддиху, животінням помираючої доньки.

По-друге, світло і тінь від лампи переживається ліричним героєм як боротьба життя і

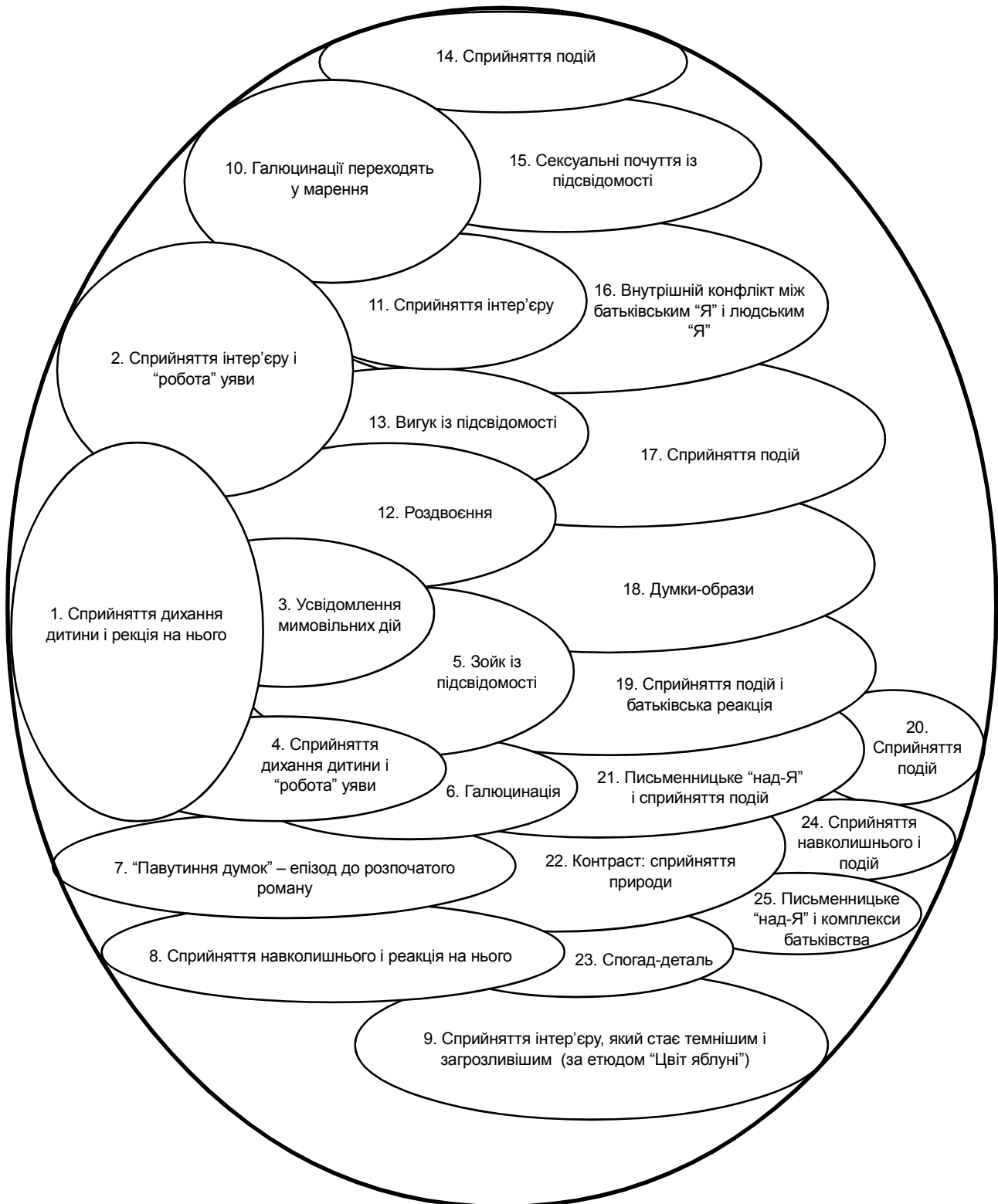

Рис.
Психоаналітична реконструкція потоку свідомості
(за етюдом Михайла Коцюбинського "Цвіт яблуні")

Таблиця 1

Психоаналітичне деталювання потоку свідомості ліричного героя,
здійснене за етюдом “Цвіт яблуні” Михайла Коцюбинського

Психоаналітичні деталі	Художній текст твору
1. Сприйняття здушеного дихання дитини і реакція його внутрішнього неприйняття	Я щільно причинив двері од свого кабінету. Я не можу... я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом віддиху, що, здається, сповняв собою весь дім. Там, у жінчиній спальні, вмирає моя дитина. Я ходжу по своєму кабінету, ходжу вже третю безсонну ніч, чуткий, як настроєна арфа, що гучить струнами од кожного руху повітря.
2. Сприйняття інтер'єру, актуалізація уяви, стан туги, жаху, полоніння горем	Моя лампа під широким картоновим абажуром ділить хату на два поверхи – вгорі темний, похмурий, важкий, під ним – залитий світлом, із ясними блисками і з сіткою тіней. Послана на кушетці й неторкана постіль особливо різке око. За чорними вікнами лежить світ, затоплений ніччю, а моя хата здається мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом зо мною, з моєю тугою і з моїм жахом. Мені дивно, що я усе помічаю, хоч горе забрало мене цілком, полонило.
3. Умовний рефлекс підкреслює мимовільність дій, думок	Я навіть, проходячи повз стіл, поправив фотографію. О! Тепер симетрично!..
4. Сприйняття свисту і гра уяви, образів-деталей	А свист не вгаває. Я його чую й крізь зачинені двері. Я не піду до спальні. Чого? Я й так бачу все, бачу свою дівчинку, її голі ручки на рядні; бачу, як ходять під рядном її груди, як вона розтулює спечені губи й ловить повітря. Оце мале, звичайно таке дике, тепер обіймає пухкими рученятами шию лікаря й само одкриває рота. Таке покірливе тепер, котенятко... Се мені крає серце.
5. Зойк виривається із підсвідомості	Коли б швидше кінець!..
6. Майже галюцинації, тривога і розпач	Я прислухаюсь. Найменший шелест або стук – і моє серце падає і завмирає. Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась істота з великими чорними крилами, просунеться по хаті тінь або хтось раптом скрикне – й обірветься життя. Я прислухаюсь. Ні, дім не спить. У ньому живе щось велике, невідоме. Я чую, як вона дихає, зітхає, як неспокійно калатає її серце і б'ється живчик. Я знаю – то тривога. Вона держить у своїх обіймах навіть хатне повітря, й так хочеться вибитись з-під її гніту, вийти з дому і скинути її з себе!..
7. «Павутиння» думок, епізод до роману: промовистий глухий стук калатала навіює сакральний настрій, запахи дерев у цвіту душать груди	А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в кутку. З кутка в кутку. Я не чую своїх ніг, не керую ними, вони носять мене самі, мов заведений механізм, і тільки голова моя, мов павук павутиння, снує мереживо думок. У вікна дивиться ніч, без кінця довгі, глибокі, чорні простори. Десь далеко стукає калатало нічного сторожа. Скільки віків будить воно нічну тишу своїм дерев'яним язиком, скільки людей, поколінь пережило... Воно завжди викликає у мене настрій, почуття зв'язку з далеким минулим, із життям моїх пращурів. Щось є просте й миле у тій промові калатала, якою воно серед тиші й безлюддя обіцяє боронити спокій твого сну... Чому б мені не взяти такої ночі до того епізоду розпочатого мною роману, де Христина, покинувши свого чоловіка, опинилась раптом із великого міста у глухому містечку? Їй не спиться. Вона відчиняє вікно своєї хати... Ціле море дерев у цвіту... м'якими чорними хвилями котиться навкруги... Спить містечко, як купа чорних скель... Ні згуку, ні блиску під хмарним небом. Тільки запахи душать груди та тріпочеться оддалеку глухе калатало, немов перебої серця незримого велетня... Яке се нове для Христини, невидане... Вона відчуває...

Продовження табл. 1

Психоаналітичні деталі	Художній текст твору
<p>8. Сприйняття та імпульсивна реакція на нестерпний «свист», душевна біль і гризота горя, жалість до себе на межі відчаю</p>	<p>Я стрепенувсь. Боже. Що зо мною? Чи я забув, що у мене вмирає дитина? Я приклав ухо до дверей. Свистить? Свистить... Як їй трудно дихати, як вона мучиться, бідна пташка... Мені самому сперло віддих у грудях од того свисту, і я починаю глибоко втягати повітря, дихати за неї, наче їй від того легше буде... Х-ху!</p> <p>Однак мене морозить... Щось од спини розлазить холодними мурашками по всьому тілу, і щелепи трясуться... Я не спав три ночі... мене гризе горе, я втрачаю єдину й кохану дитину... І мені так жалко стає себе, я такий скривджений, такий бідний, самотній, я весь кулюся, лице моє жалібно кривиться, і в очах крутиться гірка сльоза...</p> <p>Що то? Щось грюкнуло дверима й полопотіло босими ногами... Кінець?</p> <p>Я завмер на місці, й серце моє стало. Щось переливається, і дзвенить відро залізною дужкою. То Катерина внесла щось у хату. Я бачу сю стурбовану й заспану жінку; вона покірливо товчється по ночах, вона теж любить нашу Оленку. Добра душа!..</p> <p>І знов усе тихо, коли б не той свист здушеного горла, не те сичання чигаючої смерті... Куди мені втекти од того свисту, де мені подітися? Я не маю вже сили слухати його... А тим часом я цілком певний, що я не вийду з сеї хати, бо я не можу не слухати його. Він мене приковує. Поки я чую його, я знаю, що моя дитина ще жива. І я ходжу і мучусь, і в мене всі жилки болять од того свисту...</p>
<p>9. Сприйняття інтер'єру, зміна блиску світла як його боротьба за життя, усвідомлення страху</p>	<p>Вже пізно. Лампа починає чадити й гаснути. Я чую, що тріщить гніт, і бачу, як блимає світло – то підіймається, то падає, мов груди моєї дитини. Я з жахом вдивляюсь у сю боротьбу світла з життям, і мені здається, що в той мент, як воно погасне, одлетить душа моєї Оленки.</p> <p>Страх який я став забобонний! Я засвічую свічку і раптом, набравшись зваги, гашу лампу. В хаті стає темніше, пропали блиски й різні тіні, на всьому ліг сірий сумний колорит. Сумно стало в моїй хаті. Я волочу втомлені ноги поміж сірими меблями, а за мною тихо волочиться моя згорблена тінь.</p>
<p>10. Галюцинації переходять у марення, потім самоплинних думок-голосів</p>	<p>Голова снує думки. Про що я думаю? Я думаю про щось чуже, стороннє, неважне, а проте тямлю, що я не забув свого горя. Якісь голоси говорять у мені. «Чи не хочете оселедця?» Що? Якого оселедця? Я не задумуюсь над тим. Хтось чужий поспитав, і так воно лишилося. «Гідрохінон..., гідрохінон... гідрохінон...» Чогось се слово мені вподобалося, і я повторюю його з кожним кроком і боюсь пропустити в йому якийсь склад. Воно якусь дивну полегкість робить моїм гарячим очам; вони спочивають, солодко спочивають, і перед ними починають простягатися довгі зелені луки з такою свіжою травою... Не чую свисту, затихло калатало...</p>
<p>11. Сприйняття інтер'єру, душевні муки від нараючого лиха</p>	<p>Годинник у столовій пробив другу. Голосно, різко. Сі два дзвінки впали мені на голову, як грім із неба, як ніж гільйотини. Вони мене мало не забили.</p> <p>Коли ви в горі, коли ви щохвилини сподіваєтесь якогось лиха і душа ваша напружена, мов струна на струменті, раджу вам зупинити годинники. Якщо ви стежите за ними, вони без кінця продовжують ваші муки. Коли ж забуваєте за них, вони нагадують про себе, як цегла, що падає на голову. Вони байдуже рахують ваші терпіння й довгими стрілами-пальцями наближають хвилину катастрофи.</p> <p>З-перед очей моїх пропали зелені луки, і я знов почув далеке калатало...</p> <p>Вікно сіріє. В хаті все так само, як і досі було: так само нагинається од руху повітря жовте полум'я свічки, так само хилиються тіні й висить морок, а проте є щось нове. Певно, сіре вікно.</p>

Продовження табл. 1

Психоаналітичні деталі	Художній текст твору
12. Роздвоєння, спричинене полярним баченням	Я роблюсь занадто чутким, мої очі помічають те, чого раніш не бачили. Я бачу навіть себе, як я ходжу з кутка в куток поміж не потрібними мені й наче не моїми меблями; бачу своє серце, в якому немає найменшого горя.
13. Імпульси із підсвідомості	Що ж, смерть – то й смерть, життя – то й життя!..
14. Сприйняття подій у драмі внутрішньої боротьби віри і безнадії	Двері од кабінету рипнули, і в хату тихо входить лікар. Хороший, давній друже! Він тільки що зі спальні, од моєї дитини. Він стискає мені руку й дивиться в очі. І я розумію його: «Нема рятунку?» – «Нема», — кажуть його чесні очі. Він непотрібний і одходить, а на порозі стоїть жінка і повним бланком і надії поглядом проводить його через усю хату, наче він несе з собою життя нашої Оленки. Потому вона переводить очі на мене. Гарячі й темні од нічних і тривоги, блискучі од сліз і гарні.
15. Прорив сексуальних почуттів із підсвідомого	Її чорне волосся, зав'язане грубим жмутом, таке м'яке і тепле. Все се я бачу. Я все се бачу. Я бачу її миле заплакане обличчя, її голу шийку і злегка розхристані груди, звідки йде западне тепло молодого тіла, і в той мент, коли вона лежить у мене на грудях і тихо ридас, я обіймаю її не тільки як друга, а як привабливу жінку,
16. Внутрішній конфлікт між батьківським Я і людським Я в одній особі, змученій горем	і наче крізь сон тямлю, що в голові моїй лишається невисловлена думка: «Не плач. Не все пропало. Ще у нас будуть...» А, підлість!.. як може родитись така потіха під свист здушеного смертю горла? Оленка вмирає... Ні, се не може бути... Се дико... се безглуздо... Хто її забирає? Кому потрібне її життя?... Хто може виточити кров мого серця, коли я ще живий... Мою Оленку, мою радість, мою дитину єдину... Ні, не може того бути... не може бути... А, се безглуздо врешті, кажу я!..
17. Батьківське Я із підсвідомості бунтує проти насилля смерті	Моя жінка, сполохана стогоном із спальні, метнулась туди, а я кидаюсь по хаті, як зранений звір, і в непогамованій злості розпихаю меблі, й хочу все знищити. «Се підло, се безглуздо», – кричить у мені щось, і зуби скриплять од скритого в серці болю. «Сто чортів! Се насильство!» – бунтує моя істота. «Се закон природи», – говорить щось іззаду виразно, але я не слухаю і бігаю по хаті. З моїх уст готові зірватися грубі слова лайки, і я говорю їх, говорю уголос і сам лякаюсь свого голосу. Щелепи мені зводять, холодний піт вмиває чоло... Я падаю в крісло, закриваю очі долонею... А-а! Я сиджу так довго.
18. Сплутані думки і межові переживання	Чи то мені здається, чи справді свист тихшає? Що ж воно – кінець? Але жінка мовчить, не чуто плачу. А може, їй легше? Може, їй легше, моїй дитині? Може, все минеться, вона засне і завтра її очка будуть сміятися до тата? Хіба ж се неможливо? Хіба ж я сам, як був дитиною, не вмирав уже, навіть лікарі од мене одмовились, а проте... Господи! Єсть же якась сила, яку можна вблагати! Свистить? Ні, справді, наче легше їй дихати... Коли б тільки заснула. Коли б заснула... То я, мабуть, помилюся при прощанні з лікарем. Він не міг би дивитись так сміливо мені в очі...
19. Сприйняття сімейної трагедії і батьківська розпачлива реакція на неї	Раптом дикий крик, крик матері, викидає мене з крісла. Ноги мої мліють, але я біжу... Я мчусь наосліп, все перекидаю, б'юся руками об двері й наскакую на жінку, що в істеричному нападі ламає руки... Я все розумію... Аж ось кінець.

Продовження табл. 1

Психоаналітичні деталі	Художній текст твору
<p>20. Людське сприйняття трагічних подій – моменту вмирання</p>	<p>Ну, з т о ю мені вже нічого робити, треба заспокоїти жінку. Я її обіймаю, втишую, говорю якісь слова, яким сам не вірю, і цілую холодні, мокрі од сліз руки. За поміччю Катерини, лаврових крапель, поцілунків і холодної води мені вдається врешті очутити жінку й вивести її зі спальні. Вона вже не кричить, вона гірко, нерозважно плаче. Хай виплачеться, бідна.</p> <p>А я біжу у спальню. Чого? Хіба я знаю? Щось тягне мене. Я стаю на порозі й дивлюся. Я чую, що мої лиця присохли до вилиць, очі сухі і не змигнуть, наче хто вставив їх у рогову оправу. Я бачу все незвичайно виразно, як у гарячці.</p> <p>Посеред хати, на великому подвійному ліжку, на білих ряднах, лежить моє кришенятко, уже посиніле. Ще дихає. Слабий свист вилітає крізь спечені уста і дрібні зубки. Я бачу скляний уже погляд напівзакритих очей, а мої очі, мій мозок жадібно ловлять усі деталі страшного моменту... і все записують... І те велике ліжко з маленьким тілом, і несміливе світло раннього ранку, що обняло сіру ще хату... і забуту на столі, незгашену свічку, що крізь зелену умбрельку кидає мертві тони на вид дитини... і порозливану долі воду, і блиск свічки на пляшці з лікарством...</p>
<p>21. Письменницьке сприйняття картини дитячої смерті на світанні життя як матеріал...</p>	<p>Щоб не забути... щоб нічого не забути..., ні тих ребер, що з останнім диханням то піднімають, то опускають рядно... Ні тих, мертвих уже, золотих кучерів, розсипаних по подушці, ані теплого запаху холодючого тіла, що наповняє хату... Все воно здається мені... колись... як матеріал... я се чую, я розумію, хтось мені говорить про се, хтось другий, що сидить у мені... Я знаю, що то він дивиться моїми очима, що то він ненажерливою пам'яттю письменника всичує в себе всю сю картину смерті на світанні життя... (курсив наш – Ю.К.) Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ся свідомість ранило моє батьківське серце... Я не витримаю більше... Геть, геть із дому якомога швидше...</p>
<p>22. Сприйняття весни у природній радості і переосмислення трагедії смерті</p>	<p>Цвітуть яблуні. Сонце вже встало і золотить повітря. Так тепло, так радісно. Птахи щебечуть під блакитним небом. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лица. Рожеві платочки од грубого дотику руки обсипаються і тихо падають додолю. Хіба не так сталося з життям моєї дитини?</p> <p>А проте природа радіє.</p> <p>І чого не змогла зробити картина горя, те викликала радість природи. Я плачу. Сльози полегкості капають услід за платочками, а я з жалем дивлюсь на не потрібну мені зелену чашечку, що лишилась у руках...</p> <p>Я не можу вернутись до хати і лишаюсь у саду. Ну, що ж – сталося. Факт. Може, їй ліпше тепер. Хіба я знаю?</p>
<p>23. Спогад, який дошкуляє не так давно промайнулим щастям спілкування із чистою дитячою душею</p>	<p>Факт!.. А як трудно повірити мені сьому фактові, погодитися з ним. Ще недавно, усього шість — ні, п'ять день, як вона бігала тут, у саду, і я чув лопотіння її босих ноженят. Чи ви завважили, яка то радість слухати лопотіння босих маленьких ніжок? Ще недавно – просто, здається, вчора було – стояли ми з нею під нашою любимою вишнею. Вишня була вся в цвіту, як букет. Ми держались за руки, підняли догори голови і слухали, як грають у цвіту бджоли. Крізь білий цвіт виднілось сине небо, а на траві гралось весняне сонце.</p> <p>А от тепер...</p> <p>Вона була така втішна, ми з жінкою часто сміялись із її вигадок.</p> <p>Коли я чесався щіткою, вона називала те «тато замітає голову», мої комірчики прозвала обручами, не вимовляла літери «р», а замість «стидно» казала «стиндо».</p>

	<p>Хіба я можу забути, як вона, роздягшись на ніч, приходила до мене сказати на добраніч, у коротенькій сорочечці, вся тепла й рожева, з голими рученятами і з пухкими ніжками. Одною рукою вона притискала до грудей свою одягу, а другу закидала мені на шию й підставляла для поцілунку розпалену грою щічку.</p> <p>Я не забуду щастя дотику до її шовкових кучерів, не забуду її душі, що дивилась крізь сині очі, – моєї душі, тільки далеко кращої, чистішої, невинної.</p>
<p>24. Сприйняття скорботної картини мертвого тіла дівчинки, обкладеної цвітом яблуні, у поцілунках неприродного світла серед білого дня</p>	<p>Яка-то вона тепер, моя маленька донечка? Ні, треба не думати, її нема. Нема. Де її поклали? Яка вона тепер? Я цікавлюся, я нариваю цілі пучки цвіту яблуні, повні руки, і несу в хату. Я не знаю, де знайду свою дитину, де її поклали, – і в першій хаті, в яку вступаю, в гостиній, натикаюся на стіл, а на ньому...</p> <p>То ти тут лежиш, моя маленька! Якою ж ти великою стала, як ти виросла зразу, наче тобі не три роки, а цілих шість...</p> <p>Я обкладаю її цвітом яблуні зі всіх боків, засипаючи тими квітками, такими ніжними, такими чистими, як моя дитина.</p> <p>Потому дивлюся на неї.</p> <p>Вона лежить, простягнувши голі ручки, витягнена й ненатуральна, як воскова лялька. На ній коротенька біла сукеночка, і жовті нові капчики з помпонами, що я недавно купив їй. Вона так тішилася ними.</p> <p>В її головах горить світло. Се чудне, неприродне, бліде, мов мертве, світло серед білого дня (курсив наш – Ю.К.) Тремтячим блиском воно цілує мертві щічки.</p> <p>Я дивлюсь на се воскове тіло, і дивний настрої обхоплює мене. Я відчуваю, що воно мені чуже, що воно не має жодного зв'язку з моїм живим організмом, в якому тече тепла кров, що я кохаю не те, що я сумую не за ним, а за чимсь іншим, живим, що лишилось у моїй пам'яті, відбилось там золотим промінням.</p>
<p>25. Письменницька пам'ять мучительно владарює у свідомості: все – лише матеріал...</p>	<p>А моя пам'ять, той нерозлучний секретар мій, вже записує і сю безвладність тіла серед цвіту яблуні, і гру світла на посинілих лицях, і мій дивний настрої...</p> <p>Я знаю, нащо ти записуєш усе те, моя мучителько! Воно здається тобі... колись... як матеріал...</p> <p>Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?</p>

смерті. Трохи далі (деталь №9), коли стан доньки погіршується, то і “*лампа починає чадити і гаснути*”. Герой запалює свічку і для себе мимохідь констатує, що “*на всьому ліг сірий сумний колорит*”. Це і є місце подій, переломлене через його трагічні почуття (сприйняття).

По-третє, Михайло Коцюбинський з великою майстерністю змальовує оточення під кутом зору ліричного героя: “*за чорними вікнами лежить світ, затоплений ніччю, а моя хата здається мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом зо мною, з моєю тугою і моїм жахом*” [7, II, с. 169]. Інакше кажучи, “*світ, затоплений ніччю*” асоціюється з потопом, а дієслово “*затоплений*” – з водою. Це дає автору змогу продовжити метафору: “*пливе десь у невідомому чорному морі*”, і створити відповідне порівняння: “*а моя хата здається мені каютою корабля*”.

Отож ця розгорнута метафора вимальовує вселенську самотність ліричного героя. Він перебуває на самоті у невідомому чорному морі, йому немає з ким розділити свій жах і горе.

По-четверте, герой усвідомлює, що дещо він робить автоматично: “*я навіть, проходячи повз стіл, поправив фотографію. О! Тепер симетрично!..*” [7, II, с. 169]. І справді, яка багата робота свідомості. Вона все карбує. Втім М. Коцюбинський хоче показати не тільки багатофункціональність свідомості. Він готує читача до інших мимовільних подій, які стануть конфліктом етюду. На цій мапі можна побачити дуже різні оприявлення свідомості. Частина з них викликана в результаті сприйняття зовнішніх обставин. Це звукові (свист), зорові (інтер’єр), дотикові (фотографія) сигнали, які через відповідні органи потрапляють у сферу свідомості. Інша частина – внутрішні (психодуховні) явища, котрі потрапляють у

лоно свідомості і вербалізуються та самоорганізуються як галюцинації, сексуальні почуття, сигнали із підсвідомості й т. ін. Ще одна частина – це безпосередня “робота свідомості” – думки, спогади, роздуми над майбутнім твором тощо. У будь-якому разі Коцюбинський уперше у своїй творчості дає розгорнуту – складну і багатоявищну – картину живодайного потоку свідомості. І ця картина, варто підкреслити, має не тільки синхронічний зріз, а й діахронічний.

ТОПІКА ПСИХІКИ

“Цвіт яблуні” М. Коцюбинський уперше надрукував у 1902 р. Друга топіка З. Фрейда (або структурна модель психічної організації) вперше обґрунтована ним у праці 1923 року “Я і Воно”. Отже, М. Коцюбинський, який помер у 1913, не був знайомий ні з першою, ні з другою моделями австрійського фундатора психоаналізу.

Вище згадували вже другу топіку З. Фрейда, в якій він запропонував психічну організацію людини як Id – підсвідомість, Ego – Я – свідомість і супер-Ego – над-Я – самосвідомість. Крім того, спеціально вживаємо слово “підсвідомість” на означення процесів, які ситуаційно не усвідомлюються людиною. Багато хто означає ці самі процеси словом “несвідоме”. Зважаючи на те, що у перекладі з грецької топіка означає місце, то у випадку другої топіки розташування термінів матиме вертикальну побудову (знизу вгору): несвідоме – підсвідомість – свідомість або Я – самосвідомість або над-Я. Базуючись на цих концептних розмежуваннях нами й створена своєрідна карта (мапа) розгортання потоку свідомості ліричного героя твору М. Коцюбинського “Цвіт яблуні”. Воднораз зауважимо, що Ego (з давньогрецької – Я) – це та частина людської психіки, яка усвідомлюється як “Я” і контактує із зовнішнім світом через процес його сприйняття. Втім Ego має ще багато функцій, про які йтиметься.

У змальованому М. Коцюбинським потоці свідомості ліричного героя чимале місце займає сприйняття зовнішнього світу й усвідомлення ним цього сприйняття. Це природна функція для Я. Так, саме цим починається твір – із сприйняття здушеного хворобою дихання маленької дитини – дочки ліричного героя (деталь №1). Інтер’єр хатинки, який продовжує сприйняття зовнішнього світу (деталь №2), крім того, дає поштовх “свідомості” до

актуалізації і роботи уяви. Контрастний інтер’єр (деталь №2) передає також переживання героя як трагічну боротьбу життя і смерті. Ще одна цікава деталь (№3): “поправив фотографію”. Це ще не робота підсвідомості, це “умовний рефлекс” (за І.П. Павловим): або ліричний герой завжди поправляє фотографію, щоб симетрично висіла, або в нього вже виробилась така естетична настанова. Але психологічна функція цієї деталі інша: вона готує читача до сприйняття наступних мимовільних, а почасти підсвідомих дій.

Нагадую, що І.Р. Гальперін стосовно проспекції пише так: “як і ретроспекція проспекція – один з прийомів оповіді, який дає читачу змогу ясніше уявити собі зв’язок і зумовленість подій та епізодів. Знаючи, що станеться далі, він глибше занурюється у змістовно-концептуальну інформацію, оскільки теперішнє постає перед ним у дещо іншому плані” [4, с. 112]. Власне це й підтверджує аналізований етюд відомого українського письменника.

Буквально через п’ять рядків, у яких ліричний герой продовжує глибоко переживати трагічну ситуацію – невиліковну хворобу доньки – раптом “вискакує” невідомо звідки невмотивована думка: “Коли б швидше кінець!..”. Це зойк підсвідомості, це Id [деталь №5] героя – це якась немотивована, як і аналогічна – “поправив фотографію”, деталь. Відтак свідомість охоплює не тільки вербалізовані думки, але й ще якісь імпульси, які, на перший погляд, не піддаються поясненню (див., до прикладу, статтю А.В. Фурмана [15]). Оскільки про це ще йтиметься далі, обмежимося лише даними зауваженнями.

В той же час наступний епізод [деталь №6] знов передає глибину межових трагічних переживань хвороби дитини: “Я прислухаюся. Найменший шелест або стук – і якимось серце падає і завмирає. Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась істота з великими чорними крилами; просунеться по хаті тінь або хтось скрикне – й обірветься життя...”. Це означає, що свідомість ліричного героя “працює” на межі галюцинації, хоча знову повертається до нормального стану [деталь №7]: “...Я не чую своїх ніг, не керую ними, вони носять мене самі, мов заведений механізм, і тільки голова моя, мов павук павутиння, снує мереживо думок”. Тут спрацьовує Ego – Я ліричного героя, яке продовжує потік свідомості – заглиблюється в історію калатала нічного сторожа й одночасно навіює роздуми над розпоча-

тим романом. Так ми дізнаємося, що ліричний герой – письменник. І це ще один рівень топіки психічного світу, охоплюваний функціональною сферою свідомості. Саме письменницька діяльність “протікає” на цьому третьому рівні – самосвідомості. Super-Ego енергетично діє, маючи своє поле-місце, частково і на території свідомості, частково на території підсвідомості.

Отже, констатуємо наявність трьох рівнів психічної організації ліричного героя, що відповідають рівням “топіки”, визначеним З. Фройдом. У процесі розгортання потоку свідомості М. Коцюбинський від імені цього героя підтримує взаємозалежні функціональні сфери трирівневої побудови психіки. Власне рівень свідомості – Его або Я – в етюді “Цвіт яблуні” він уявляє багатьма епізодами (деталі 1, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24), а рівень Id (підсвідомість) зрідка дає про себе знати (деталі 5, 13, 15); те ж саме стоєть і над-Я, або самосвідомості (16, 21, 25).

Все зазначене дає підстави аргументувати набагато складнішу побудову і структуру твору “Цвіт яблуні” і водночас значно глибше розуміння самим М. Коцюбинським психодуховного світу особи, ніж уважалось досі. Вочевидь він як письменник інтуїтивно, багато в чому із спостережень над собою, а також над іншими (навколишніми), ще до З. Фрейда зображує вищезазначену трирівневу самоорганізацію психіки людини. Звичайно, це у його творчому досвіді відбувається в художній формі зображення ліричного героя етюду “Цвіт яблуні”. Приємно відмітити, що це новий крок художнього пізнання як для М. Коцюбинського, так і для всієї української літератури.

РОЛЬОВИЙ ПІДХІД

Хоча соціально-рольовий підхід до аналізу особистості не був розроблений З. Фройдом, однак він має суттєве значення для розуміння етюду “Цвіт яблуні”. Тим більше, що рольовий підхід у кінцевому підсумку пов’язаний з топікою психічної організації особи. Нарешті, не знаючи таких термінів рольового підходу, Іван Франко єдиний, хто точно визначив *головний смисл* етюду, всю глибину “художнього психоаналізу”, здійсненого М. Коцюбинським у цьому етюді.

Існує багато класифікацій ролей людини. Однак найбільш авторитетною і такою, що практично використовується найчастіше, є класифікація ролей Я. Морено – Г. Лейтца. Згідно з нею ролі людини поділяються на чотири голов-

них групи: а) соматичні, б) психічні, в) соціальні і г) трансцендентні.

Соматичні ролі називають ще базальними життєвими ролями, які людина відіграє від народження до самої смерті (до прикладу, дихання або прийом їжі є не тільки необхідною умовою життєдіяльності, але й підставою для переходу до інших рольових рівнів).

Психічні ролі – наступний крок рольового розвитку репертуару особистості; скажімо, до дихання додається дихальна гімнастика, яка розвиває легені, створює відчуття піднесеного тону, фізичного комфорту. Цей клас ролей стимулює розумовий, духовний і, звісно, фізичний розвиток особи, створює фундамент для виконання нею інших ролей.

Соціальні ролі здебільшого пов’язані із зіткненням усупільненої людини із зовнішніми реаліями. Наприклад, роль школяра, вчителя, батька, сина, дружини, спортсмена і т. п. Цим ролям властивий той чи інший соціальний статус. Людина діє не тільки за власними бажаннями, але й орієнтується на сподівання і вимоги, які до неї ставить колектив, суспільство. Соціальні ролі зазнали серйозного розвитку в процесі людської історії. Скажімо, у Середні віки людина народжувалась теслею, кравцем, рицарем і вважала, що це не соціальна її роль, а така її людська функція, місія. Інакше кажучи, якщо теслею народилася, то теслею і помре. І діти її будуть теслярі. Вивільнення особи із кайданів функціональності відбувається у Добу Відродження, коли вона спочатку усвідомлює, що вона є людина, яка вже згодом чи потім вибирає рід своїх занять. Протягом наступних століть дедалі більше вивільняється людська індивідуальність з незглибимим внутрішнім світом.

Трансцендентні ролі – це психодуховний стан, який найчастіше присутній у творчих, глибоко віруючих людей, і який вони переживають як піднесення над собою та іншими людьми. Здебільшого, це той рольовий стан, коли вони всеохватно усвідомлюють мету свого життя, своє призначення у цьому світі, найвищу користь, яку вони можуть дати людям, забуваючи про себе, передусім про свої фізичні і психічні бажання. Словом, це той вершинний сенс, коли їм вдається усвідомити свою місію у світі, якій вони присвячують життя. Таким, скажімо, був і М. Коцюбинський, який у листах часто згадує, що перекладачі на російську мову його творів заробляють у кілька разів більше за переклад, ніж він за оригінал. Але він скромно каже, що як не почав писати

російською мовою, так уже й не буде, натякаючи, що справа не у грошах. І це такий його психодуховний, власне екзистенційний, стан. Слід сказати, що подібна месіанська роль у створенні і розвитку української літератури була властива багатьом письменникам XIX і навіть XX століття.

В етюді “Цвіт яблуні” соматична роль (деталь №1) “збудженого, з присвистом віддиху” (як не важко аналізувати такі речі, втім, що написано пером М. Коцюбинського, то...) становить домінуючу основу, стержневий образ, навколо якого організований весь сюжет. Прикладом психологічної ролі головного героя є весь етюд, який передає його складні різні почуття і трагічні переживання. Соціальна робота батька – це також наскрізна роль, що проходить крізь усі психічні імпульси змученого лихом героя (деталь №4). Як можна припустити, натяк на його трансцендентну роль криється в кінці твору. Але про це згодом.

Головний структурований конфлікт твору “Цвіт яблуні” не викликав захоплення у читачів і зокрема письменників-друзів М. Коцюбинського. Хвалили його традиційні сюжетні твори. А він уже задумував альманах “З потоку життя”, який би підносив українську літературу на рівень кращих зразків європейської та світової літератури. До прикладу, Н. Кобринська писала М. Коцюбинському, що їй подобається образ Соломії з повісті “Дорогою ціною”. А В. Боржковський про цей твір заявив, що “це гарна і сильна річ! Я її маю за одну з лучших Ваших речей” [11, с. 159].

Емоційно висловився про таку традиційно сюжетну річ, як “На камені”, і М. Вороний: “Тричі цілую Вас, дорогий наш Михайле, за Вашу розкішну акварелю! / Від неї так і віє чарами любого мені моря! Вся вона прямо насичена солоним духом морського повітря! [...] Особливо приємно, що, читаючи Вас, здається ніби й не українського письменника читаєш, а бери вище! Бігме. Нема ані кострубатості мови, повної самих провінціалізмів, ані заїжджених порівнянь la Mordowze, ані старого шаблону. Усе правдиво, натурально, просто і напрочуд гарно, свіжо й цікаво” [11, с. 153–154]. Звичайно, у цей час М. Коцюбинський досяг такого рівня майстерності, що його словом можна було милуватися. Проте він прагнув рухатися далі. Про це свідчить його гостра суперечка з Панасом Мирним. Вона тривала довгий час і приводом до неї послужив альманах “З потоку життя”, який М. Коцюбинський і М. Чернявський задумали

видати на нових засадах, які заманіфестували у листах до багатьох письменників. Панас Мирний довго огинався цій справі і врешті надіслав вірші, хоч від нього сподівалися одержати прозу. Про ці творіння Панаса Мирного М. Коцюбинський у листі до В. Гнатюка написав так: “Мирний прислав вірші, нехай йому господь в день страшного суду не згадує про їх” [Там само, с. 208–209].

Що тоді говорити про Панаса Мирного, коли ближчий друг М. Коцюбинського М. Чернявський також був не в захваті від “Цвіту яблуні”. Він, хоч і в м’якій манері, писав, “що з великою приємністю читав “Fata Morgana”, “Цвіт яблуні”, особливо останнє, – “там багато Вашого “Я”, душі Вашої. Хоч мені здається, що Вам краще вдаються речі в манері більш об’єктивній, як от “На камені” [11, с. 220]. Далекі не всі письменники розуміли нову прозу, занурену в душевний конфлікт. Невипадково М. Коцюбинський, коли задумав писати “Intermezzo” вирішив дати читачеві ключ для декодування тексту, але про це ще йтиметься. Тільки Іван Франко, який гостро відчував народження “нової генерації” письменників і проникливим оком стежив за розвитком літератури, дав глибоку й фундаментальну оцінку твору “Цвіт яблуні”. В огляді “Новини нашої літератури” (жовтень, 1904), аналізуючи збірник “На вічну пам’ять Котляревському”, він пише: “Сей етюд виявляє руку великого майстра і незвичайно тонку обсервацію дуже зложеного (складного, – Ю.К.) психологічного процесу – враження письменника, у якого вмирає одинока улюблена дитина і якого фантазія, при тім, на супереч його волі, нотує і складає всі деталі – як матеріал майбутнього твору” [Там само, с. 223]. Іван Франко сказав про глибинну суть твору, адже М. Коцюбинський починав писати “Цвіт яблуні” з останнього речення. У його архіві збереглися нотатки до цього етюду. Одна з перших починається так: кінчається він словами: “Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?” [1, II, с. 346]. І справді, етюд завершується цими словами. Не зрозуміло тільки, коли М. Коцюбинський записав у нотатки ці слова, що він мав на увазі? І за що донечка мала гніватися на свого батька? Відповідь ми знаходимо у передостанніх словах етюду: “А моя пам’ять, той нерозлучний секретар мій, вже записує і сю безвладність тіла серед цвіту яблуні, і гру світла на посинілих лицях, і мій дивний настрій... Я знаю, нащо ти записуєш все те, моя мучителько! Воно здас-

ться тобі... колись... як матеріал... Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене? [Там само, с. 176].

Отже, М. Коцюбинський передбачав (коли писав останнє речення у записник), що головною темою стане конфлікт між батьківським Я і письменницьким Я. Конфлікт цей вимальовується поступово у підсвідомості. Уже із самого початку він показує, що у свідомості ліричного героя відбуваються якісь нелогічні дії. Незважаючи на гострий душевний біль, герой раптом *“проходячи повз стіл, поправив фотографію. О! Тепер симетрично”* (деталь №3). Ніби цей жест може якимось чином полегшити його переживання. Або, вболіваючи за доньку, хвороба якої *“крає”* його серце (деталь №4), несподівано звідкись з’являється зрадницька думка: *“Коли б швидше кінець?”* (деталь №5). Беручи до уваги ролевий підхід, слід сказати, що його переживання батьківського Я джерелять із підсвідомості, від інстинкту продовження роду. Цей інстинкт має свою *“інстанцію”* (термін З. Фрейда) – представництво у свідомості. В даному разі оформлену у вигляді батьківського Я. За класифікацією Я. Морено і Г. Лейтца – це соматична роль. Як і наступна (деталь №5) роль – Я людини, яка походить від інстинкту самозбереження. Отож, із самого початку батьківське Я вступає в конфлікт, зокрема із людським Я літературного героя. Це – внутрішній конфлікт. Як вважають психологи, психоаналітичний підхід до вивчення внутрішнього конфлікту досі є більш впливовим з усіх відомих на даний момент психологічних напрямів” (див. [1–3; 5; 8; 14; 17]). Художнє змалювання цього конфлікту стає основою *“драматургії”* етюдів, який як жанр ніби і не передбачав конфліктів. У традиційній прозі або драмі конфлікт розгортається між двома або більше героями. Жанр *“потоків свідомості”* стоїть у внутрішньому світі, що, зрештою, стає канонічним кодом української літератури у її психоісторії [6]. Але і тут М. Коцюбинський знайшов конфлікт, який стає рушійним для всього твору. Соматична роль, зокрема Я чоловіка, проявляється в епізоді-деталі №14, коли ліричний герой дивиться на свою дружину, в ньому пробуджуються сексуальні почуття. Відтак усі конфлікти відбуваються на фоні домінуючого переживання батька, котрий безпорадно спостерігає за своєю дитиною, яка знаходиться між життям і смертю.

У Коцюбинського ніколи не вмирала дитина, тому такі глибокі переживання ліричного героя – це його емпатія, душевна надчутливість до чужого горя, яке він так правдиво змальовує.

ОСТАННЯ ЗАГАДКА “ЦВІТУ ЯБЛУНІ”

Трагічний твір – вмирає головна героїня, а М. Коцюбинський обирає майже оптимістичну назву. Це знов-таки не випадково. Відповідь ми знаходимо в нотатках письменника до твору. Він записує: *“Як серед горя, що здається безпросвітним, гнітючим, паралізуючим життя, все-таки **вривається життя**, з імпульсами звірячими, егоїзмом – і все це разом сплітається у такій тонкій штучній мережі”* [7, II, с. 346].

“INTERMEZZO” – МЕТОД ВІЛЬНИХ АСОЦІАЦІЙ. ВИТІСНЕННЯ

Ядро Фрейдівського вчення – *метод вільних асоціацій*, що став головним інструментом психотерапевтичної практики. І незважаючи на те, що цей метод викликає багато дискусій, він застосовується й досі. Хоча З. Фрейд винайшов його в 1896 році, який вважається датою народження *“психоаналізу”*, цей метод використовується в психотерапії в усьому світі й сьогодні, причому найбільше у США. Кожна велика *“зірка”* вважає пристойним мати свого психоаналітика. До прикладу, Мерлін Монро майже все професійне життя мала свого психоаналітика, який супроводжував її у всіх поїздках. Прізвище його Ральф Ромео Грінсон (1911–1979) – автор відомої фундаментальної праці *“Техніка і практика психоаналізу”* (1967). Доречі, він був також особистим психоаналітиком Френка Сінатра, Вів’єн Лі та інших більш-менш відомих осіб. І навіть дехто вважає, що якби Монро не залишалась без допомоги Грінсона, то уникла б самогубства. Втім не тільки зірки, але й менеджери високої ланки, юристи, навіть медики відвідують сеанси психотерапії.

Що ж становить собою метод вільних асоціацій? Про виникнення його ми докладно писали у статті *“Зигмунд Фрейд: народження нової філософії”* (див. [8]). Після навчання у Шарко Фрейд спробував також застосувати гіпноз, але він не давав відчутних результатів при лікуванні неврозів. Тоді з допомогою доктора Бройєра йому вдалося розробити *метод вільних асоціацій*, який сутнісно змінив процедуру психотерапевтичного практикування, як згодом і психотерапію в усьому світі.

Когнітивна структура творів М. Коцюбинського, як легко переконалися, тісно переплітається з Фрейдівськими дослідженнями. Хоча, як зазначалося, вони не знали один одного. І

Варіанти послідовності розгортання подій і діяння героїв у творі М. Коцюбинського "Intermezzo"

I варіант	II варіант	Остаточний
1. Утома	Моя утома	Моя утома
2. Приїзд	Ниви у червні	Ниви у червні
3. Ніч і ранок	Тіні города?	Сонце
4. Поле	Оверко	Три білих вівчарки
5. Вечір	Трепов	Зозуля
6. Сонце	Пава Три білих вівчарки	Жайворонки
7. Близькість	Жайворонки	Залізна рука города
8. Жайворонки	Людське горе	–
9. (нерозбірливо)	Вітряки	Людське горе
10. Людське горе	Зозуля	–
11. Кінець	–	–

якщо в попередніх творах М. Коцюбинський, можна сказати, випереджував відкриття Фрейда, то стосовно "Intermezzo" цього не скажеш. Втім, хто був першим у відкритті психічних явищ, не має значення. Адже вони, не знаючи творів один одного, рухалися у паралельних світах: один – в художньому, інший – в науково-природничому. І хоча М. Коцюбинський значно пізніше пише "Intermezzo" (1908), ніж З. Фрейд "відкривав свій "метод вільних асоціацій" (1896), між обома продуктами творчості є чимало спільного. Важливим структурним ключем "Intermezzo" є визначення і послідовність дійових осіб. Тому на цьому слід зупинитись окремо (**табл. 2**).

З чернеток М. Коцюбинського до "Intermezzo" бачимо, як змінюється творчий задум письменника. Зокрема порівнюємо варіанти дійових осіб новели. У першому варіанті письменник ще лише поверхово накреслив план оповідання. Це ще власне не дійові особи, а хронологія подій, пов'язаних з відпочинком: приїзд (2), ніч і ранок (3), вечір (5), кінець (11) [так само тут можна було б поставити "від'їзд" – Ю.К.]. Зовсім по-іншому звучав II варіант дійових осіб, коли М. Коцюбинський написав "моя утома". Не абстрактна "утома", не вселенська "утома", а "моя" – конкретної людини. Якої? Ми ще не знаємо.

"Тінь города?". Виникає запитання: "Чому М. Коцюбинський ставить знак запитання?". Адже "тінь города" пов'язана з утомою, тобто виникає повтор. А от вислів "ниви у червні" значно наочніше (8) і яскравіше, ніж "поле" (5). Нива – землі, яку вже обробляла рука людини. Отож він їх вписує в остаточних варіант. Прізвиська вівчарок затьмарюють склад дійових осіб, до того ж вони не ві-

діграють символічної ролі, тому М. Коцюбинський замінює їх абстрактними "Три білих вівчарки". "Жайворонки" як дійові особи наявні в усіх трьох варіантах, але в остаточному письмений указує на напрям, звідки береться людське горе – "залізна рука города".

Нарешті головне – те, чого немає в другому, більш вдалому варіанті, але є в першому – "сонце". М. Коцюбинський ставить "сонце" майже поряд з "моєю утомою" й одержує конфлікт дійових осіб, немов у драматичному творі, сценою для яких стають "ниви у червні". Так від хронологічного плану поступово формується ідейно-художня основа новели. Навіщо М. Коцюбинський, який ніколи не писав драматичних творів, раптом у прозовий твір уводить дійових осіб? Причому це не алегоричні герої, як у всіх десяти позиціях. Це взагалі не герої. Більшість з них елементи пейзажу. Але якщо ми зробимо такий експеримент – приберемо дійових осіб (до такого прийому вдаються частіше у мовознавстві), то наше "Intermezzo" перетвориться ледь не просто на пейзаж – красивий, неповторний, але з якого буде дуже важко вичитати якісь додаткові смисли. Читачеві, який не вловить конфлікт та інтригу буде нецікаво стежити за таким величезним пейзажем.

Крім того, М. Коцюбинський у кожному творі закладав семіотичні коди. Так, тільки у "Цвіті яблуні" він не знайшов художню форму, щоб їх виразити. В "Intermezzo" ж такою формою (семіотичним кодом) стають "дійові особи", над якими, як бачимо, письменник працював спеціально, відшліфовуючи думку до необхідного смислу. Зокрема в цьому оповіданні є епізод не зовсім зрозумілий і такий, який викликає найбільшу складність для інтер-

претації. От він: *“Знаєте, я раз читав, як Вас повішали цілих дванадцять... і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків зайв стиглою сливою. Так взяв в пальці чудову сочисту сливу... і почув у роті приємний солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крові й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете, як крива мара. Проходьте! Я утомився”* [7, II, с. 300].

Парадоксальний стан – інформацію про повішених, про людську трагедію ліричний герой, без сумніву, інтелігент, сприймає байдуже і навіть з якоюсь насолодою (заїдаючись сочистою сливою). Відповідь він дає тут же: *“Проходьте! Я утомився”*.

“Моя утома” тут винесена у склад дійових осіб, причому першою. Втім, це не фізична утома, скажімо, від розвантаження вагонів з вугіллям. Це і не психічна утома від монотонної праці на конвеєрі Форда. Що ж це таке? Це постійний моральний біль від страждання людей, які знаходяться в рабстві, яких знищують як тварин. Цей біль настільки в’ївся в серце, шкіру, кожну клітину героя, що він не в змозі його витримувати, він заганяє кудись цей біль подалі в душу, щоб не чути його: *“Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний”* [7, II, с. 300].

Сам ліричний герой каже, що утома – це *“жах, який висмоктав з мене всю кров”*. Перекладаючи з художньої мови на мову психоаналізу, маємо процес витіснення болісних переживань у підсвідомість. Французькі психоаналітики Жан Лапланш і Жан-Бертран Понталіс пишуть: *“Теорія витіснення – це наріжний камінь, на якому тримається споруда психоаналізу”*. Термін витіснення зустрічається у Гербарта, і деякі автори висловили припущення, що Фройд міг бути знайомим з психологією Гербарта через Мейєгерта. Проте витіснення як клінічний факт заявляє про себе вже в найперших випадках лікування істерії. Фройд відзначав, що пацієнти не мають влади над тими спогадами, які з’являються у пам’яті, зберігають для них свою реальність: *“Ішлося про речі, які хворий хотів би забути, витісняючи їх за межі своєї свідомості”* [12, с. 123]. У випадку ліричного героя “Інтермецо” на початку новели він знаходиться у ситуації когнітивного дисонансу, теорію якого розробив Леон Фестінгер у 1957 р. Вона пояснює конфлікт, який виникає у структурі психіки однієї людини. Зокрема ліричний герой наче і розуміє, що байдужість до повішених людей –

це погано, але він нічого не може з цим зробити.

Леон Фестінгер пише, що в разі виникнення когнітивного дисонансу індивід буде намагатися знизити його напруження. Саме це ми бачимо у поведінці ліричного героя. Він намагається знизити ступінь дисонансу, вдаючись до ескапізму – втечі з тієї суспільної атмосфери, яка породжує цей дисонанс. Фройд вважав невроз головним проявом такого процесу як *витіснення*, спрямованого на підсвідоме усунення невротичної симптоматики. Нарешті герой залишив місто і їде в село, в будинок, який йому товариш залишив для відпочинку. Які почуття його охоплюють?

“...От і я сам. Навкруги ні душі. Тихо і безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною. Воно мені заважає. Що там?.. Однак там, за моєю стіною, щось є. Я знаю, що коли отак увійти в темні кімнати і циркнути сірником, як все скочило б раптом на своє місце – стільці, канапи, вікна і навіть карнизи. Хто знає, може, око встигло б зловити образ людей, блідих, невиразних, як з гобеленів, усіх тих, що лишили свої обличчя в дзеркалах, свої голоси по шпарах і закамарках, форми – в м’яких волосяних матрацах меблів, а тіні по стінах. Хто знає, що робиться там, де людина не може бачити...” [7, II, с. 299].

Вочевидь сприйняття ліричним героєм навколишнього близьке до галюцинації або марення.

ВІЛЬНІ АСОЦІАЦІЇ. КАТАРСИС

Когнітивне значення методу вільних асоціацій полягає в тому, що він охоплює використання асоціативності мислення для пізнання глибинних (переважно підсвідомих) психічних процесів і явищ і задіяння отриманої інформації з метою корекції і лікування функціональних розладів психіки шляхом усвідомлення пацієнтами причин, джерел і характеру їхніх душевних проблем. Зазвичай, як свідчать психоаналітики, метод вільних асоціацій застосовується під час сеансу терапії. Пацієнт розміщується на ліжку, а психоаналітик сідає біля його голови так, щоб той не бачив вираз його обличчя. Пацієнт має вільно, без будь-яких обмежень, виказувати те, що спадає йому на думку. Причому втручання психоаналітика в асоціації клієнта має бути мінімальним, а найкраще – відсутнім взагалі. Водночас відповідні записи (протоколи)

пишуться навіть у тих випадках, коли відправною точкою вільних асоціацій є слово-індуктор (досліди Цюрихської школи), або будь-який уривок сновидіння (метод Фрейда в “Тлумаченні сновидінь” [Die Traumdeutung, 1908], коли плин асоціацій залишається “вільним”, оскільки воно [це правило – Ю.К.] забороняє стимулювання асоціацій у певному напрямку, або ж їх спричинений відбір. Крім того, ця “свобода” асоціювання збільшується, якщо такої відправної точки немає. Саме в цьому розумінні кажуть про правило вільних асоціацій як про основну вимогу психоаналітичної процедури.

В новелі “Intermezzo” ліричний герой виступає сам собі й обстежуваним, і психоаналітиком. Він діагностує у себе психічне відхилення (хоча б випадок зі сливою), вдається до ескапізму, щоб не захворіти ще більше. Нарешті він, можна сказати, використовує метод вільних асоціацій, щоб витягнути з підсвідомості те домінантне вогнище, яке завдає йому такий нестерпний біль. Цікаво, що М. Коцюбинський знайшов навіть художній еквівалент терміна “метод вільних асоціацій”. “...*Ти така втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар...*” [7, II, с. 305]. Всім відомо, “чорний пар” – відпочинок для землі, коли на неї нічого не саджають, коли вона відновлюється, набирається сили, “залишається” сама із собою. “*Пустив душу під чорний пар*” – вислів, що для ліричного героя вивільняє душу від будь-яких “треба”, “мусиш”. Душа живе вільним прожиттям, вона всотує все навколишнє і під рукою майстра – геніального українського письменника – навколишнє перетворюється не тільки на неповторний пейзаж, а й на шедевр світової літератури: “*Йду. Глажу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, нетерплячий, що аж киплять від нього срібловолосі вієса... Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен і поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилюється серпанок. Стежки зміяються глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. [...] Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти*” [Там само, с. 302–303].

Як же розгортається взаємодія “дійових

осіб”? Головний конфлікт письменник позначає, по суті, як тільки ліричний герой ступає на поле, тобто на “сцену”, де відбуватиметься театральне дійство. Цей конфлікт він визначає дуже контрастно: “*На небі сонце – серед нив я. Більше нікого*” [7, II, с. 302]. Відтак ліричний герой зі своїми болями, утомою, галюцинаціями протистоїть сонцю. Але ниви своєю красою, сонце своєю життєдайністю поступово лікують його: “*Я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице... Я п’ю тебе, сонце, твій зілющий напій, п’ю, як дитина молоко з материних грудей, так само теплих і дорогих*” [Там само, с. 302–303]. Кульмінацією відпочинку душі під “чорним паром” або, кажучи психоаналітичною мовою, катарсисом, стає, без сумніву, жайворонкова пісня: “*Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла і гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля*” [Там само, с. 307].

Французькі вчені пишуть: “Підсумовуючи згодом теорію катарсису, З. Фрейд писав: “...істеричний симптом виникає у ситуаціях, коли психічна енергія, яка недоступна свідомій обробці, породжує тілесну іннервацію (конверсію)... Виліковування досягається звільненням афекта, який відхилився від свого шляху, і розрядкою, або, іншими словами, відреагуванням” [12]. Така суть розрядки або вивільнення травмувального фактора [тут – біль, утома – Ю.К.] із підсвідомості та “свідома його обробка”. І це справді так. У результаті катарсису когнітивна структура психіки ліричного героя відновлюється, він усвідомлює свій новий стан: “*Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста...*” [Там само]. Душа під ароматом спокою і впливом вільних асоціацій полів, сонця, жайворонків звільнили підсвідомість ліричного героя від психічної травми (біль, утома, розчарування). Він знову готовий протистояти людському горю: “*Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю! Вже натяглися особливі струни, вже чуже горе може грати на них! ... Йду поміж люди. Душа готова...*” [Там само, с. 308–309].

Отже, структурна карта “Intermezzo” дуже близька до фрейдівського методу вільних асоціацій. Це тим цінніше, що Михайло Коцюбинський робив свої художні відкриття психодуховного світу людини цілком самостійно.

ВИСНОВКИ

1. Головний результат пропонованого дослідження полягає в тому, що вдалося виявити багато спільного у художній творчості Михайла Коцюбинського і науково-природничому пізнанні Зигмунда Фрейда, які, безперечно, позитивно корелюють між собою, хоча вони не знали один одного і не були знайомі із відповідними творами.

2. Центральна категорія, яка зближує твори Михайла Коцюбинського і в Зигмунда Фрейда – “*підсвідомість*”. Підсвідомість впливає на мотивування поведінки людини, скеровує її вчинки, дії, на взаємодію із свідомістю і самосвідомістю (“*Цвіт яблуни*”), а також пов’язана із когнітивною структурою психіки, уможливорює психотерапевтичне лікування людини. Якщо Фрейд лікував психічні травми підсвідомості методом вільних асоціацій, то Михайло Коцюбинський змальовував психічні процеси підсвідомості художніми прийомами, зокрема такими, як підтекст, повтор, метафора, перспекція і ретроспекція.

3. Рухаючись у напрямку пізнання художніх зображень психоаналітичних процесів ліричних героїв творів Михайла Коцюбинського, нами відтворена когнітивно-почуттєва поетика його творчості. Крім того, як письменник “*нової генерації*”, він вдається до зображення особливого психічного процесу, який З. Фрейд вважав індикатором підсвідомості, – процесу витіснення, і вперше формулює авторську концепцію “*кільця психічних процесів*”, яка сутнісно відображає класичну схему психоаналітичного вивчення людської душі (оповідання “*Лялечка*”).

4. Зважаючи на кон’юнктурні процеси, психоаналітичне вивчення творів Михайла Коцюбинського свого часу не відбувалося. Проте тут є ще одна причина. Твори геніального майстра були настільки щирі, органічні, взяті із реального життя та високо естетично оформлені, що, здавалося, там немає чого членувати, тільки читати й насолоджуватися. Однак, як слідує із проведеного нами дослідження, психоаналітичне розкодування творів М. Коцюбинського дає змогу відкрити ще глибші смислові нашарування його новел, зрозуміти їх на рівні сучасного людського досвіду, показати невичерпне естетичне і духовне багатство української класичної літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дадун Р. Фрейд. Москва : Изд. АО “Х.Г.С.”, 1994. 512 с.
2. Браун Дж. Психология Фрейда и постфрейдисты. Москва : “Рефл-бук”; Киев : “Ваклер”, 1997. 304 с.

3. Вертель А.В. “Языковое сознание” в психоанализе Ж. Лакана и дебиологизация фрейдизма. *Философия науки: традиции та інновації*. 2014. №2 (10). С. 82–89.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва : ЛЕНАНД, 2017. 138 с.
5. Джонс Э. Жизнь и творения Зигмунда Фрейда. Москва : “Гуманитарий” АГИ, 1996. 448 с.
6. Зборовська Н.В. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури : монографія. Київ : Академвидав, 2006. 504 с.
7. Коцюбинський М. Твори : В 7-ми томах. Київ : Наукова думка, 1973–1976. Том I. С. 212.
8. Кузнецов Ю. Зигмунд Фрейд : народження нової філософії. *Психологія і суспільство*. 2016. №4. С. 6–16.
9. Кузнецов Ю. Психоаналіз як метод дослідження літератури (прикладний аспект). *Психологія і суспільство*. 2014. №4. С. 104–113.
10. Кузнецов Ю. Феномен художньої деталі : методологічні виміри пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. №3. С. 7–29.
11. Куп’янський Й.Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. Київ : Наукова думка, 1965. 587 с.
12. Лапланш Ж., Понталіс Ж.Б. Словарь по психоанализу. Москва : Высшая школа, 1996. С. 485–490.
13. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. 2-е изд., измен. и доп. Москва : Прогресс, 1992. 416 с.
14. Стоун И. Страсти ума или жизнь Фрейда. Москва : Мысль, 1999. 752 с.
15. Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3–4. С. 13–50.
16. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 16–38.
17. Ernest J. The Life and Work of Sigmund Freud. London : Penguin Books, 1974. 670 p.

REFERENCES

1. Dadun, R. (1994). *Freyd*. Moscow: Izd. AO “H.G.S.” [in Russian].
2. Braun, D. (1997). *Psihologiya Freyda i postfreydistyi*. Moscow: “Refl-buk”; Kyiv: “Vakler” [in Russian].
3. Vertel, A. V. (2014). “Yazykovoe soznanie” v psihoanalize Z. Lakana i debiologizatsiya freydzizma. *Filosofiya nauki: traditsii ta innovatsii*, 2 (10), 82–89 [in Russian].
4. Galperin, I.R. (2017). *Tekst kak objekt lingvisticheskogo issledovaniya*. Moscow: LENAND [in Russian].
5. Dzhons, E. (1996). *Zhizn i tvoreniya Zigmunda Freyda*. Moscow: “Gumanitariy” AGI [in Russian].
6. Zborovska, N. V. (2006). *Kod ukrainskoi literatury: Proekt psykhoistorii novitnoi ukrainskoi literatury*. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
7. Kotsiubynskiy, M. (1973–1976). *Tvory*. Vol 1, 212. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Kuznetsov, Y. (2016). Zigmund Froid: narodzhennia novoi filosofii. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 6–16 [in Ukrainian].
9. Kuznetsov, Y. (2014). Psykhoanaliz yak metod doslidzhennia literatury (prykladnyi aspekt). *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 104–113 [in Ukrainian].
10. Kuznetsov, Y. (2017). Fenomen khudozhnoi detali: metodolohichni vymiry piznannia. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 7–29 [in Ukrainian].
11. Kupianskyi, Y. I. (1965). *Litopys zhyttia i tvorchosti Mykhaila Kotsiubynskoho*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Laplansh, Z. & Pontalis, Z. B. (1996). *Slovar po psihoanalizu*, 485–490 Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
13. Mamardashvili, M. K. (1992). *Kak ya ponimayu filosofiyu*. Moscow: Progress [in Russian].
14. Stoun, I. (1999). *Strasti uma ili zhizn Freyda*. Moscow: Mysl [in Russian].
15. Furman, A. V. (2018). Metateoretychna mozaika zhyttia svidomosti. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3–4, 13–50 [in Ukrainian].
16. Furman, A. V. (2017). Svidomist yak ramkova umova piznannia i metodolohuvannia. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 16–38 [in Ukrainian].
17. Ernest, J. (1974). *The Life and Work of Sigmund Freud*. London: Penguin Books [in English].

АНОТАЦІЯ

Кузнецов Юрій Борисович.

Феномен потоку свідомості в українській літературі та його психоаналітична реконструкція.

Методологічне дослідження присвячене висвітленню форм, методів і засобів пізнавальної реконструкції потоку свідомості літературних героїв у творчості письменників “нової генерації” (Іван Франко). Мовиться про художній талант Михайла Коцюбинського (1864–1913) та низку його знаменитих творів (“Цвіт яблуні”, “Intermezzo”, “Лялечка”), просякнутих витонченим психологізмом, особливою екзистенцією душевних переживань героїв в актуалізаційних переливах кількох потоків їхньої притомності – свідомості, підсвідомості, надсвідомості. Вперше показано, що у змалованні повсякдення героїв саме цей видатний український письменник досягнув рівня глибинно-психологічного пізнання, чого не було в літературі XIX ст. Зокрема, вивершуючи душевно-естетичну добротність творів, йому вдалося зобразити всю структурно-динамічну палітру життя психічного, яка тогочасною наукою схарактеризована, як топика психічного світу людини. У результаті проведеного дослідження виявлено багато спільного у художній творчості М. Коцюбинського і науково-природничому пізнанні З. Фрейда, які позитивно корелюють між собою, хоча вони не зналися між собою і не були знайомі із творами один одного. Якщо другий лікував психічні розлади і травми підсвідомості методом вільних асоціацій, при цьому розкодовуючи приховану дію психічних механізмів (витіснення, проєкції, заміщення, раціоналізація та ін.), то перший змальовував перебіг психічних процесів підсвідомості художніми прийомами, передусім такими як підтекст, повтор, метафора, проспекція і ретроспекція. Тому закономірно, що твори Михайла Коцюбинського є вершинними не тільки для української, а й світової літератури. Ніхто не зміг перетворити твір-пейзаж на “мову” людської душі з її кризовими і драматичними станами. Психоаналітична інтерпретація дає змогу перекласти символи квітів, природи на мову психічних бурь, травм та одужання. Крім того, в науковий обіг введено нове поняття – “художній психоаналіз”, за аналогією до вже існуючого – “художній психологізм”. Останній позначає явище, коли письменник зображує глибинні процеси в душі героя, аж до підсвідомості. Доведено, що українські письменники “нової генерації”, як і європейські митці, досягали саме таких глибин. До прикладу Коцюбинський робив художні відкриття, які почасти випереджували сміливі гіпотези З. Фрейда.

Ключові слова: потік свідомості, психоаналіз, інстанції особистості, психоаналітична реконструкція, психоаналітична деталь, когнітивна поетика, топика психічного світу, рольовий підхід, метод вільних асоціацій, витіснення, катарсис, Зигмунд Фрейд, Михайло Коцюбинський.

ANNOTATION

Yuriy Kuznetsov.

The phenomenon of consciousness flow in Ukrainian literature and its psychoanalytic reconstruction.

The methodological study is devoted to illuminating the forms, methods and means of cognitive reconstruction of the consciousness flow of literary heroes in the works of the “new generation” writers (Ivan Franko). We are talking about the artistic talent of Mykhailo Kotsubynskiy (1864–1913) and a number of his famous works (“Apple Blossom”, “Intermezzo”, “Pupa”), imbued with sophisticated psychology, a special existence of the heroes’ internal experiences in the actualizing transformations of several flows of their awareness – consciousness, subconsciousness, the superconsciousness. It is shown for the first time that in depicting the everyday life of heroes, it was this prominent Ukrainian writer who reached a level of deep psychological cognition, which was not the case in the literature of the 19th century. In particular, performing mental-aesthetic quality of the works, he was able to depict the entire structural and dynamic palette of the psychic life, which by that time science was characterized as a topic of the human’s mental world. The result of the research revealed many similarities between M. Kotsubynskiy’s artistic work and the scientific-natural cognition of S. Freud, who positively correlated with each other, although they didn’t know each other and weren’t familiar with each other’s works. If S. Freud treated mental disorders and injuries of the subconsciousness by the method of free associations, while decoding the latent effect of mental mechanisms (displacement, projection, replacement, rationalization, etc.), then M. Kotsubynskiy had depicted the course of the subconsciousness mental processes by artistic techniques, primarily such as subtext, repeat, metaphor, prospecting and retrospection. Therefore, it is natural that the works of Mykhailo Kotsubynskiy are at the top not only for Ukrainian, but also for world literature. No one was able to transform the work-landscape into a “language” of the human soul with its crisis and dramatic states. A psychoanalytic interpretation makes it possible to translate the symbols of flowers, nature into the language of mental storms, traumas and recovery. In addition, a new concept has been introduced into scientific circulation – “artistic psychoanalysis”, in analogy to the already existing – “artistic psychology”. The last one signifies the phenomenon when the writer depicts the deep processes in the hero’s soul, down to the subconsciousness. It is proved that Ukrainian writers of the “new generation”, as well as European artists, reached exactly such depths. In particular, Kotsubynskiy made artistic discoveries that were partly ahead of S. Freud’s bold hypotheses.

Key words: flow of consciousness, psychoanalysis, personality instances, psychoanalytic reconstruction, psychoanalytic detail, cognitive poetics, topic of the psychic world, role-playing approach, method of free associations, displacement, catharsis, Sigmund Freud, Mykhailo Kotsubynskiy.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Карпенко З.С.,
д. психол. н., проф. Шевченко Н.Ф.**

Надійшла до редакції 30.04.2019.

Підписана до друку 17.05.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Кузнецов Ю.Б. Феномен потоку свідомості в українській літературі та його психоаналітична реконструкція. Психологія і суспільство. 2019. №2. С. 27–43.

ВЗАЄМОСПРИЧИНЕННЯ ПАРАДИГМ, СТРАТЕГІЙ, КЛАСІВ І МЕТОДІВ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ

Оксана ФУРМАН

УДК 159.922.27

Oksana Furman

MUTUAL CAUSATION OF PARADIGMS, CLASSES AND METHODS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL INFLUENCE

Актуальність дослідження. Успішна трансформація розвиткових процесів у сучасному суспільстві залежить від гармонізації міжособистих та міжгрупових взаємостосунків між людьми, що дає змогу гуманізувати та демократизувати діяльність соціальних інститутів (економічних, політичних, правових, ідеологічних, освітніх). Забезпечити зазначені трансформації може відома українському суспільству освітня модель – модульно-розвивальна система організації навчання А.В. Фурмана, котра технологічно спрямована не лише на конкретну людину, а й на соціально-культурний простір закладу, адже формує відповідний кожному його члену сприятливий клімат взаємовідносин і функціонує згідно із законами і принципами нижче обґрунтованого соціально-психологічного впливу. Останній забезпечує регуляцію різних функціональних цілісностей і станів у сфері психічного життя і спрямований на різноаспектні етапи системного самотворення людини.

Формулювання цілей статті (постановка завдань): а) науково обґрунтувати взаємодоповнення парадигм (реактивна або об'єктна, акціональна або суб'єктна, діалогічна або суб'єкт-суб'єктна, вітакультурна) та стратегій (імперативна, маніпулятивна, розвивальна, модульно-розвивальна) соціально-психологічного впливу, підґрунтям становлення яких є системно-структурний і системомислєдаль-

нісний підходи; б) теоретично проаналізувати авторськи виокремлені класи соціально-психологічного впливу – пізнавально-суб'єктний, нормативно-особистісний, ціннісно-індивідуальнісний, духовно-універсумний, що функціонують в інноваційній системі модульно-розвивальної освіти через запропоновані методи впливу (раціонального переконання, нормонаслідування, морального й спонтанно-сенсового виборів), котрі актуалізують поетапне взаємодетермінування “образів суб'єктивної реальності” людини як суб'єкта, особистості, індивідуальності, універсума (за концепцією В.І. Слободчикова, Є.І. Ісаєва).

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Упродовж останніх двадцяти років на терені вітчизняної теоретичної психології виникла і сформувалася ще одна відмінна від трьох науково описаних Г.О. Ковальовим *парадигм соціально-психологічного впливу* (реактивна, акціональна, діалогічна [13; 14]) – вітакультурна [42; 43]. Вона змістовно обґрунтована в науковому проєкті інноваційної модульно-розвивальної системи [40] і теорії освітньої діяльності [42]. Її суть полягає в добуванні, осмисленні, нормуванні, збагаченні і поширенні учасниками розвивальної взаємодії кращого етнонаціонального досвіду не тільки під час організованого освітнього

процесу, а й за межами ЗВО (сім'я, вулиця). Іншими словами, відбувається культурне вдосконалення, або позитивна зміна, актуального соціуму та самої людини. При цьому до основних розвиткових форм активності належать інтелектуальна, соціальна, вартісна і духовна творчість, а до базових соціально-психологічних механізмів – творення істинного знання, корисних предметів, добрих взаємин, духовних продуктів [40–45].

Загалом Г.О. Ковальов поряд із обґрунтованими ним парадигмами впливу виокремлює ще й стратегії та його класи [13]. Він переконаний, що *реактивній або об'єктній парадигмі впливу* (психіка і людина розглядаються пасивними об'єктами впливу зовнішніх умов, як їхній продукт) відповідає *імперативна стратегія психологічного впливу* (спрямована на контроль поведінки та установок людини, їх підкріпленні та спрямуванні у те чи інше русло; реалізація зазначеної стратегії відбувається найчастіше там, де особистість має обмеження щодо здійснення самостійних учинків; в суспільній практиці це доречно за екстремальних умов, коли потрібно вдаватися до оперативних і важливих заходів у ситуації дефіциту часу); *акціональній або суб'єктній парадигмі* (основу її природи становлять активність і вибірковість у процесі відображення будь-якого зовнішнього тиску, а суб'єкт здійснює перетворювальний вплив лише на психологічну інформацію, що надходить до нього; такий погляд визначений як акціональний і всебічно обґрунтований у західній когнітивній психології; остання прагне конкретизувати загальнолюдські і моральні проблеми й відповісти на запитання про соціальну відповідальність людини за техногенні досягнення) – *маніпулятивна стратегія, а діалогічний* (або суб'єкт-суб'єктній, яка спрямована на розкриття внутрішньої свободи та ін.; тут особистість – продукт і результат спілкування з подібними особами, є інтерсуб'єктивним утворенням тощо) – *розвивальна стратегія впливу* (основна умова її реалізації – діалог) [46, с. 73–75].

Водночас у процесі дослідження стратегій і парадигм психологічного впливу Г.О. Ковальов користується *системним аналізом* та виокремлює такі класи психологічного впливу: а) *екологічний*: пов'язаний з діянням чинників природного середовища на психіку та особистість людини; б) *соціальний*: зумовлює приналежність людини до суспільної системи; в) *культурологічний*: визначає наявність

історично вироблених засобів матеріального і духовного виробництва; г) *аутовплив*: пов'язаний із можливостями психічної саморегуляції особи як відносно автономної системи.

Загалом Т.С. Кун розуміє під парадигмою “визнані всіма наукові досягнення, що протягом певного часу дають дослідникам модель постановки проблем та їх розв'язку” [20, с. 11]. Тому очевидно, що “не існує незалежних від парадигми фактів, і не останні характеризують теорію, а саме теорія та її тезаурус визначають, які саме факти будуть піддані осмисленню та інтерпретації. І далі, – парадигма як універсальний конструкт сучасної філософської науки повно характеризує як історико-культурне підґрунтя будь-яких серйозних теоретичних пошукувань, так і нормативно-світоглядний та соціально-психологічний контексти організації конкретної науково-дослідної роботи” [42, с. 21; 43].

У контексті поданих засадничих орієнтацій цілком природно, що оптимальною *стратегією соціально-психологічного впливу* учасників інноваційного навчання є *модульно-розвивальна*, котра суголосна із *вітакультурною парадигмою*. Перша спрямована на системне забезпечення розвивальної освітньої, переважно полідіалогічної, взаємодії, а друга – на людину, яка поперемінно постає суб'єктом, особистістю, індивідуальністю і, насамкінець, універсумом самотворення.

Складові *вітакультурної парадигми* (а) Дім, б) ковітальна спільнота, в) культурне тіло) запропоновані Б.В. Поповим [23] і А.В. Фурманом [42; 43; 45] (г) духовна аура суспільства, яка інтегральна за характером і методологічним статусом). Основними категоріями цієї парадигми є “освіта”, “розвиток”, “культура” і “життя”. Водночас функція третьої, на думку А.В. Фурмана, полягає в тому, щоб охопити всі наявні й можливі *сенси і значення*, котрі регулюють поведінку, діяльність, спілкування і вчинки осіб, а четвертої – зводиться до того, щоб *синтезувати* суб'єкта й обставини, людину і довкілля, спільності й суспільство в єдину соціумно-антропологічну реальність. У проекції на сферу модульно-розвивальної освіти, це означає “прокладання чотиристороннього інтерпретаційного шляху, а саме: від метаформ *Дому до ковітальної спільноти* (*колективний суб'єкт життєактивності* та творення довкілля і самого себе, вироблення світоглядних орієнтирів, установок, поглядів й утвердження групових статусів [23]), а далі – до *культурного тіла* (актуалізація на “Ми-

зібраннях” *соцієтальної психіки* та здатність до мисленнєвого, або рефлексивного, сприймання себе і довкілля [23]; соцієтальна психіка – продукт історико-культурного шляху даного соціуму) та *духовної аури* локалізованого соціуму (соціальне життя нації, котре просякнуте духовними мотивами (за А.В. Фурманом))” [42, с. 48]. Воднораз духовна аура суспільства – це внутрішнє наповнення соціального життя нації духовними станами самоочищення, позитивної віри, історичного самоствердження і цілепокладання тощо.

Зазначимо, що “Домом можуть бути сім’я, школа, вулиця, етнос, нація, культура, Земля, Всесвіт, але найчастіше – це батьківщина, де кожен виріс і стався як громадянин. При цьому “важливо не те, з якого матеріалу будується перший, а те за допомогою яких зміцнювальних зв’язків формується. Дім може бути побудований тільки любов’ю” [17, с. 40]).

Утім “ефект олюднення може дати лише процес екстремальний і гуртовий, отже, суб’єктом антропогенези не може бути окрема “трудяща” особина” [23, с. 39], адже в гуртових актах олюднювалося життя у його кульмінаційних моментах перенапруження, ейфорії, занурення в інший психічний світ, тобто у стан межових трансперсональних переживань. У такий спосіб народжувалися людські першосмисли “Ми”, “Разом”, “Ніхто інший” тощо. Так формується *ковітальна спільнота й культурне тіло* загалу, виникає не лише Я-свідомість, а й Ми-свідомість [42, с. 49].

Очевидно, що зазначена парадигма розширює поле вдосконалення і функціонування цього впливу у вітакультурному просторі-часі освітнього закладу як Дому культуротворення (підґрунтя віри, продукт самореалізації, джерело духовно-сенсових станів, учинковий продукт), де формується освітня *ковітальна спільнота* (через практику унормованої спільної життєдіяльності наставника і наступників) й *культурне тіло* загалу (умовою його з’яви у системі освітніх взаємостосунків є досвід культурозбагачення, котрий символізує груповий та індивідуальний поступ до вищих людських сенсів). Підґрунтям культуротворення тут є процеси знанне-, нормо-, смисло- й сенсотворення, які поперемінно переважають на періодах модульно-розвивального циклу. Перебіг зазначених процесів-циклів здійснюється через аспекти освітнього спілкування (комунікативний як різновид інформаційного обміну; інтерактивний як діловий обмін; перцептивний як смисловчинковий обмін; спон-

танно-інтуїтивний як самосенсовий обмін; запропоновані та обґрунтовані нами у 2005 році [38; 39, с. 26]). Внаслідок такої різноманітної навчально-виховно-освітньої взаємодії між наставником і групою наступників, педагогами й керівництвом виникає певна духовно-освітня аура закладу, котра наповнює соціальне життя молодого покоління духовними станами самовдосконалення, а також відбувається реалізація множинних “Я” у просторі ковітального “Ми” й утворюється цей локалізований осередок аури суспільства.

Реальне функціонування вказаних складових-модусів вітакультурної парадигми стає можливим завдяки наявності запропонованих нами ще у 2003 році класів соціально-психологічного впливу: а) пізнавально-суб’єктного впливу; б) нормативно-особистісного взаємовпливу; в) ціннісно-індивідуального самовпливу; г) духовно-універсумного самотворення [37; 39; 46]. Особлива роль належить нормативно-особистісному взаємовпливові, котрий через колективно-угруповану діяльність (“Ми-зібрання”) між наставником і наступниками сприяє творенню себе, виробленню світоглядних орієнтирів й утвердженню групових статусів та стимулює формування локалізованої соцієтальної психіки. Отож, завдяки дії класів психологічного впливу у заданому вітакультурному просторі-часі кожен має змогу набувати суб’єктно-поведінкової, особистісно-діяльнісної, індивідуально-ціннісної, універсумно-духовної життєактивності.

Норми і приписи вітакультурної парадигми та модульно-розвивальної стратегії впливу конкретизуються в інноваційно-психологічній технології, яка не лише пропонує знання, а й дидактично нормує поступ людського зростання та занурює кожного учасника нетрадиційного навчання у ціннісно-сміслову сферу змістового наповнення. Якщо трансляційно-знаннева система освіти буде піклуватися лише про належний інформаційний рівень викладання і не впроваджуватиме нормативний та ціннісний компоненти, то й надалі тиражуватиметься технократична свідомість, поширюватимуться соціогенні неврози масової психіки серед народного загалу, а також залишатимуться небажані (раціонально-прагматичні) акцентуації українського соціуму.

Відмітимо, що усталена система освіти має корисні надбання (організує сукупність знань, умінь, навичок), але спеціально не визначає і не фіксує у своєму змісті соціальні та ціннісні

складові культури (правила, проекти, кодекси, ідеологеми тощо). Тому є потреба і можливість увести у практику соціального буття як перспективу цивілізаційного розвитку української нації нову вітакультурну парадигму освітнього впливу чітко визначеного світоглядного спрямування (змістова гармонія знань, умінь, норм, цінностей). Інформаційно-трансляційне навчання справді дає хороші академічні результати, тобто ґрунтовне засвоєння певної системи знань і формування вмінь. Проте поза увагою наставника залишаються найважливіші для організованого соціуму (передусім – етнос, нація) ситуації – соціального, культурного й духовного змісту, які спроможні збагачувати гуманний простір університетського життя, виховати людину освічену та високодуховну.

Окрім того, кожен клас має свою структуру, до якої належать суб'єкт, об'єкт, засоби, методи, техніки, механізми та принципи впливу [див. детально **37, с. 158–253**]. Відповідно до чотирьох періодів модульно-розвивального циклу, виокремлюємо стільки ж класів впливу. Кожний із названих класів визначає особливості конкретної форми психічного відображення дійсності особою, є важливою ланкою під час формування цілісної структури її внутрішньої організації.

Зазначимо, що Г.О. Ковальов під час обґрунтування стратегій і парадигм впливу використовував системний аналіз, а нами застосовано системомиследіальнісний підхід Г.П. Щедровицького. Зокрема, в системному, як відомо, розглядається сукупність відповідних елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках одні з одними, котрі утворюють відповідну цілісну єдність, а як загальні характеристики “системи” у дослідженнях постають цілісність, структурність, взаємозв'язок системи із довкіллям, ієрархічність тощо (І.В. Блауберг, В.О. Ганзен, Б.Ф. Ломов, Е.Г. Юдін та ін.). Водночас у діяльнісному підході психіка і свідомість, їх розвиток і формування вивчаються в різних формах предметної діяльності суб'єкта тощо. Велику роль тут відіграли роботи С.Л. Рубінштейна (зокрема, принцип єдності свідомості та діяльності), О.М. Леонтьєва, Г.С. Костюка, В.В. Давидова та інших науковців.

Поєднання принципів і способів пізнання обох зазначених методологічних підходів стали основою для розробки всім відомого системно-діяльнісного підходу. В нашому дослідженні зреалізовані його принципи і нормативи, а точніше застосована системомиследіальнісна

(СМД-)методологія, фундатором якої є Г.П. Щедровицький. Річ у тім, що, спираючись на здобутки вищеназваних підходів, СМД-методологія пропонує нові засоби та інструменти ефективного здійснення методологічної роботи, які нами використані в дослідженні. Підґрунтям становлення СМД-методології, як відомо, є теорії діяльності та мислення, системний підхід, проблеми логіки, епістемології (вчення про знання), власне методології, онтології (вчення про буття або про те, що є), певною мірою психології, а також поняття про рефлексію як самостійний інтелектуальний процес і специфічний механізм розвитку миследіяльності.

У цьому дослідженні нашим завданням було обґрунтування взаємоспричиненого функціонування окремо класу із відповідними методами впливу, що поперемінно актуалізують той чи інший образ суб'єктивної реальності (суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум). Зокрема, відомий метод раціонального переконання (використання проблемної інформації та аргументів з метою впливу на інтелектуальну сферу свідомості особи) як спосіб пізнавально-суб'єктного впливу наставника на студентську групу і кожного зокрема спрямований на зміну їхніх поглядів, думок, оцінок щодо процесу оволодіння освітньо адаптованими знаннями. Це означає, що останні використовуються у модульно-розвивальній системі не лише для розуміннєвого осягнення принципів окремої теорії, змісту категорій і понять, пояснювальних можливостей концептуальних моделей, а й для практичного здійснення конкретного набору вмінь і навичок, нормування (технологія складання планів, проектів, алгоритмів, інструкцій тощо), вибудовування на цьому змістовому підґрунті власних ідей, світоглядних орієнтацій та їх обстоювання у реальних вчинково-освітніх діях (написання рецензії, розповіді, вірша, створення міні-підручника). Іншими словами, функціональне призначення зазначеного переконання (пересвідчення) зорієнтоване і на процес початкового нормування знань, тобто їх соціальну адаптацію у прийнятних формах. Норми (еталони, взірці, правила) вказують на те, чого потрібно дотримуватися та чим керуватися при застосуванні знань, умінь і навичок у соціально зорієнтованій практичній діяльності студента. Водночас емпіричні висновки та узагальнення психологів доводять, що при “використанні методу переконання (пересвідчення) передусім актуалізується інтелектуально-пізнавальна

сфера людської психіки. Його суть полягає в тому, щоб за допомогою логічних аргументів домогтися від особи внутрішнього узгодження із умовисновками, а потім на цій основі сформулювати і закріпити нові установки (чи трансформувати старі), які відповідають поставленій меті” [19, с. 185].

Установки, як відомо, переважно ґрунтуються на переконаннях. Відтак зміни у пересвідченні щодо оволодіння навчальними знаннями спричинюють динаміку в аттитюдах, тобто у внутрішній готовності до здійснення активності, котра спрямована на задоволення тієї чи іншої потреби (у самовираженні, самоствердженні, оперуванні знаннями). Важливим моментом у цьому циклі пересвідчення є міра переконувального впливу, котра залежить і від їх мотивації як динамічного інтегрального процесу формування мотиву та усвідомлення актуальних освітніх потреб. Водночас метод переконання утримує моменти навчального пояснення теоретичного змісту (матеріалу), його доказовості, проблемності, спростування, пошуковості, а також апробації знань на власному досвіді та досвіді інших, вироблення узагальнень та закріплення певної установки.

Постає запитання: “Наскільки постійною буде зміна установки щодо структурування і нормування знань за наявності в ній динаміки?”. Аттитюд здатний змінюватися протягом тривалого періоду часу. Утримання та стійкість установки, яка б перейшла в дію, залежить не лише від її закріплення та відображення у поведінці студента, а й від того, чи є вона “достатньо сильна, категорична та яким чином передане повідомлення...” [11, с. 189]. Відомо, що наступники інноваційної модульно-розвивальної системи оволодівають знаннями у контексті налаштованої психологічної готовності до розвивальної взаємодії, позитивної емоційно-психологічної атмосфери міжсуб’єктних і міжгрупових взаємин через моменти власного проблемно-пізнавального пошуку поставлених завдань, особистісної невизначеності, інтелектуального утруднення, смислової суперечності, діалогічного розв’язання внутрішніх задач, виходу із актуального навчально-теоретичного поля. Відтак така освітня робота сприяє утворенню стійкої та категоричної установки, яка втілюється у дію під час добування знань, оскільки студенти розуміють, що реалізація завдань на першому періоді функціонування освітнього модуля дасть змогу на другому нормувати їх та надати їм соціальної придатності. У результаті ра-

ціональне переконання як метод впливу переходить у самопереконання. Цей цикл відбувається тому, що у внутрішньому світі народжуються нові ідеї та аргументи щодо розуміння, застосування, використання навчальної інформації у житті. Вони формуються на підґрунті власної системи цінностей і запевнень, науково збагачених особистісних знань тощо.

Утворені установки “починають ще й відігравати роль своєрідного “психологічного буфера” [11, с. 219] в аспекті досягнення бажаної поведінки. Зазначимо, що саме “аттитюд справді допомагає передбачати поведінку людини” [11, с. 212], “передують їй та виконанню певної дії. У поведінці членів певної соціальної групи установка забезпечує єдність сприймання, спільне ставлення до соціальної ситуації, життєвих подій і готовність до діяльності” [26, с. 45]. Іншими словами, зв’язок “установка – поведінка” за модульно-розвивального навчання є важливим моментом під час функціонування першого періоду оргмодуля в тому випадку, коли освітній аттитюд – усталений і надійний, залежний від поведінки, містить суб’єктну вагу для студента.

Підкреслимо, що “у підручниках, навчальних посібниках, виданих протягом останніх 20–30 років, категорія “поведінка” спеціально розглядалася, згадувалася лише побіжно під час порівняльної характеристики особливостей виявів активності як способу забезпечення та підтримання значущих зв’язків живих істот – тварин і людей – з навколишнім світом. Багато зусиль до включення поведінки в категорійний апарат психології здійснив Б.Ф. Ломов” [26, с. 384]. Зокрема, вчений зазначив, що психічні явища виявляються в діяльності, поведінці кожного, оскільки це їхня сутнісна особливість. Поведінкові ситуації – динамічні. Ситуація не зберігається у незмінному вигляді, – пише далі Б.Ф. Ломов, – вона змінюється під впливом поведінки, завдяки чому виникають нові впливи на суб’єкта. Тому задіяння категорії “поведінки” у поле психології “вчені вбачають у системному підході до її визначення та вивчення діяльності, головними компонентами яких є потребо-мотиваційний, операційний, інформаційний, регуляційний” [26, с. 385]. Відтак освітня поведінка як ситуативно-пізнавальна форма групової активності в інноваційній організації сприяє послідовному виконанню пошукових розумових дій, які

дають змогу вийти із проблемно-навчального поля у плані досягнення цілей на першому періоді функціонування модульно-розвивальної технології впливу, та являє собою підґрунтя у здійсненні діяльності кожного на другому. Джерело поведінки вихованців становлять потреби у самовираженні, оволодінні знаннями, їх початковому нормуванні на установчо-мотиваційному та змістово-пошуковому етапах. “Спонуки виявляються у поведінці людини і впливають на вибір мотивів, котрі визначають спрямованість кожного у конкретній ситуації” [25, с. 277]. Виникнення потреб пов’язане і з процесом становлення найважливіших моментів мотивації (процес формування мотиву, усвідомлення актуальних потреб, готовність до діяльності), а відтак із повним задіянням спонукально-усвідомлювального потенціалу особи під час функціонування нормативно-особистісного класу взаємовпливів.

Тому ланцюжок “потреби (нестаток у чомусь, спонукка до активності) – установка (внутрішня готовність до здійснення активності, котра спрямована на задоволення потреби) – поведінка (система послідовного виконання пошукових розумових дій, які забезпечують задоволення потреб і досягнення мети)” у процесі функціонування пізнавально-суб’єктного впливу – не лише умова проблемно-діалогічної організації розвивальної взаємодії, а й чинник набуття учнем “рівня суб’єктності, що передбачає оволодіння ним сукупністю психологічних здібностей: мисленням, свідомістю, бажанням, волею, відчуттями та ін.” [31, с. 250].

Отож, метод раціонального переконання – це важлива складова пізнавально-суб’єктного впливу, що організує спрямований конструктивний тиск на інтелектуальну сферу наступників, зміну їхніх поглядів щодо процесу оволодіння знаннями, а також на формування позитивної установки (операційної, смислової, цільової), яка втілюється в освітній поведінці і здійснює безпосередній вплив на досягнення ними очевидної суб’єктності. Інші складники аналізованого класу (параметр простору, властивості суб’єктивно пережитого часу, принцип розвитковості, міжсуб’єктна та міжгрупова динаміка навчання) є необхідними передумовами перебігу раціонального переконання та опосередковано впливають на цикл становлення кожного як суб’єкта проблемно-пошукової поведінки.

Загалом “розуміння суб’єкта у психології пов’язане із наданням людському індивіду

якостей бути активним, самостійним, здібним, умілим у здійсненні специфічно людських форм життєдіяльності...” [31, с. 250]. А.В. Брушлінський вказує, що “людина об’єктивно постає у багатьох різноманітних системних якостях. Надважлива із них – бути суб’єктом, тобто творцем своєї історії: ініціювати і здійснювати практичну діяльність, спілкування, пізнання, споглядання та інші види специфічної людської активності, творчої і моральної” [7, с. 3]. З цього приводу влучно висловилися В.І. Слободчиков та Є.І. Ісаєв: “Стати суб’єктом відповідної діяльності (учбової, трудової та ін.) значить освоїти її, оволодіти нею, бути здатним до її здійснення і творчого перетворення” [31, с. 250]. Вчені також концептуально вирізняють образи суб’єктивної реальності людини, кожен з яких характеризує її окремий аспект буття: індивід – тілесне існування та природні властивості, суб’єкт – є розпорядником душевних сил і носієм предметно-практичної діяльності, особистість – відіграє роль суспільного представника, який вільно і відповідально визначає свою позицію серед інших, індивідуальність – формовиявляється як унікальна самобутня особистість, котра реалізує себе у творчій діяльності, універсум – відображає найвищий ступінь духовного розвитку особи, за якого вона повно усвідомлює своє буття і місце у світі [31, с. 207–368].

Відома дослідниця К.О. Абульханова-Славська пише, що розуміння психічних явищ через категорію суб’єкта спроможне забезпечити інтегративність психологічного пізнання, оскільки “суб’єкт являє собою не лише вищий рівень психічної організації, а й її “золотий перетин”, вертикальну централістичну інстанцію цієї організації, яка й надає психічним процесам, станам, властивостям і новоутворенням упорядкованого, доцільного, оптимального для розв’язання задач характеру” [4, с. 10]. В концептуальних підходах О.М. Леонтьєва, Д.І. Фельдштейна, Б.Г. Ананьєва суб’єктність – це набута якість індивіда, котра взаємопов’язана із свідомістю та здатністю здійснювати суспільно важливі перетворення навколишньої дійсності. Воднораз найжиттєвішим у психології є висловлювання “суб’єкт діяльності”. У такому контексті використовував цю категорію Б.Г. Ананьєв, коли зауважував, що “людина – суб’єкт перш за все основних соціальних діяльностей – праці, спілкування, пізнання” [4, с. 166]. А ось В.О. Татенко підкреслює, що “бути суб’єктом, відсто-

яти себе і стати суб'єктом – це висока місія людини у світі. Принцип суб'єкта встановлює право кожного вважати себе автором-творцем власної життєвої драми і психологічної долі. Крім того, є чинником реалізації методологічних, концептуально-теоретичних, предметно-змістових та інших внутрішньопсихологічних зв'язків...” [32, с. 6, 12]. Відомий психолог вводить поняття “суб'єкт психічної активності”, сутнісний зміст якого відображає можливість розвитку психіки людини і власне її суб'єктного розвитку [Там само, с. 14]. Тому конкретний людський індивід як жива істота може стати особистістю, індивідуальністю і піднятися до рівня універсальності, лише проявляючи себе суб'єктом життєдіяльності і саморозвитку.

Під час дослідження цієї проблеми треба зважати на те, що саме “суб'єктна іпостась людини дозволяє цілісним чином розглянути її духовно-ціннісну природу, репрезентовану в понятті особистість” [12, с. 81–82]. На думку З.С. Карпенко, особистість становить змістовне (ціннісне) визначення суб'єкта як носія і самопричини духовної екзистенції особи. Дослідниця обстоює позицію “за якої суб'єктність – це спосіб реалізації людиною свого духовного потенціалу, що репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку і самовизначення у просторі мотиваційно-ціннісних відношень” [12, с. 88]. Причому найважливішими теоретико-семіотичними віхами розгортання суб'єктності в людині є такі рівні: відносного суб'єкта (індивід), моносуб'єкта (особистість), метасуб'єкта (індивідуальність), абсолютного суб'єкта (універсальність) [12, с. 89–92].

Ґрунтуючись на положеннях відомих психологів, відзначимо, що наступники за модульно-розвивальної оргсистеми завдяки безпосередньому й опосередкованому впливам стають суб'єктами навчання у процесі проблемно-діалогічного спілкування із наставником, яке спричинює пошукові, самісні, ситуативно спрямовані дії, котрі базуються на інтелектуальних роздумах, потребах в удосконаленні та оволодінні теоретичними знаннями і стимулюють здійснення освітньої поведінки тощо.

У циклі схарактеризованого навчального зреалізування група і кожен її представник зокрема опановують рівнями суб'єктності – оволодівають чітко визначеним набором психологічних здібностей (проникливіше мислять, адекватніше усвідомлюють світ, надають перевагу духовним бажанням, керуються вольовою поведінкою), а також привласнюють

відповідні образи суб'єктивної реальності. Відтак “суб'єктність – центральне утворення людської суб'єктивності, а відповідно, центральна категорія психології людини”, що подана “в таких психологічних реаліях, як розум, відчуття, воля, здібності” [31, с. 253].

Отже, пізнавально-суб'єктний вплив, котрий зорганізовує опосередковане та безпосереднє діяння педагога на навчальну групу й кожного її учасника і підпорядкований системі “потреби – установка – поведінка”, спричинює процес становлення групового та індивідуального суб'єктів освітньої поведінки. Саме вони стають носіями навчальної активності, яка примушує наступників аналітично й систематично мислити, емоційно, соціально та інтелектуально бажати досягнення мети, відчувати позитивне ставлення до себе, у т. ч. поцінування іншими своїх переживань і продуктів власної праці.

Наслідкування як другий метод взаємовпливу нормативно-особистісного класу спрямоване на оволодіння наступниками освітнім нормуванням, що розпочинається із копіювання зразків поведінки викладача до їхньої вмотивованої діяльній роботи у процесі взаємодії з іншими, де виникають групові норми й цінності. І справді, щоб адаптувати теоретичні знання до суспільної практики, студенти повинні спочатку відтворити дії чи зразки поведінки інших. Тому, наслідуючи наставника, вони навчаються нормувати, а пізніше використовують ці правила, взірці і навички у циклах самостійного вчинання. Підтвердження цього факту є репліка Т. Котарбінського, котрий писав, що загалом немає навчання без копіювання. А Г. Тард за допомогою наслідкування пояснював прогресивні зрушення у соціальному житті (винаходи, відкриття), що прискорюють суспільний прогрес і забезпечують позитивні взаємостосунки. “Як ми навчаємося норм?, – ставив питання К. Поппер, і відповідав. – Спершу вчимося наслідувати інших, і в такий спосіб навчаємося дивитися на норми поведінки, немов би вони складаються з чітко фіксованих правил” [24, т.2, с. 454].

Більше того, Г. Зіммель вважає копіювання засобом залучення індивіда до системи групових цінностей, що є необхідним моментом налагодження порозуміння між співбесідниками. Загалом “наслідкування відіграє винятково важливу роль у поведінці людей. Під його впливом формуються не тільки навички діяльності, а й духовні вартості – ідеї,

смаки, нахили, манери” [16, с. 118].

Природно, що наслідування у модульно-розвивальному циклі як складне соціально-психологічне явище – це не лише автоматизоване повторення взірця, а й процес соціального пошукування і творення, групового тиражування і нормування, а тому значуща культурна форма набуття нового досвіду наступниками. Причому взаємовпливове копіювання сутнісно спрямоване на формування стійких оцінок, учинків, котрі характеризуються подібністю. Це спричинює поєднання інтересів, ціннісних орієнтацій та зреалізовує цикл уподібнення членів орггрупи. Отож копіювання – універсальний метод оволодіння дійсністю, котрий поширюється на становлення особистісних рис молодого покоління, оскільки здійснюється через інтерактивну діяльнісну взаємодію, яка зачіпає мотивацію, тобто процес усвідомлення освітніх потреб, формування мотиву.

Водночас наслідування дає змогу формувати у свідомості розумові дії. Адже відомо, що відсутність останніх не тільки знижує результативність навчання, комфортність соціального життя вихованців і наставників, а й згубно впливає на подальший прогрес розумового розвитку особистості. Свого часу Л.С. Виготський писав, що “тільки те навчання хороше, яке йде попереду розвитку. Тоді воно пробуджується й викликає до життя цілу низку функцій, які перебувають у стадії дозрівання, лежать у зоні найближчого розвитку” [8, с. 252]. Тому важливою є соціально-унормована ситуація розвитку навчально-виховного процесу через копіювання, оскільки зовнішнє (зразок поведінки вчителя) рано чи пізно стає внутрішнім (індивідуальним). Внаслідок наслідування кожна вища психічна функція з’являється двічі – спочатку як колективна, спільна оргдіяльність, а потім як внутрішній спосіб мислення, світобачення. Так відбувається процес інтеріоризації чи “вростання” (за Л.С. Виготським) зовнішнього світу у внутрішній, вітакультурного досвіду людства у ментальний досвід особи.

За логікою сказаного очевидно, що розумове становлення особи через метод копіювання здійснюється на двох рівнях: рівні актуального розвитку (РАР) (самостійне адаптування до норм) і зоні найближчого розвитку (нормування з допомогою наставника), тобто у співробітництві, передусім співнаслідуванні і створенні. Причому другий рівень розвиткового функціонування має

вирішальне значення у розвої процедур складання й апробації планів, алгоритмів, методик, тому що спричинює формування ланцюжка внутрішніх інтелектуальних процесів особистісного зростання-ствердження через зовнішній цикл взаємовпливових стосунків між учасниками взаємодії. Примітно те, що таке нормативне наслідування не є механічним, автоматичним циклом, а добре усвідомленим та внутрішньо вмотивованим копіюванням за педагогом його дій і вчинків. Воно врешті-решт і визначає зону найближчого розвитку нащадка, яка знаходиться між тим, чого він може навчатися, і тим, чого не в змозі виконати самостійно. У співробітництві кожен виявляється сильнішим і розумнішим, ніж тоді, коли працює індивідуально; він вище піднімається щодо рівня інтелектуальних утруднень.

Роль наставника під час функціонування другого класу впливу якраз і полягає в активному втручанні у соціальне довкілля студентів через нормативні копіювальні впливи, які переростають у діалогічні та практичні взаємовпливи, коли вони працюють не лише на рівні ЗНР, а й на РАР. Це відбувається тому, що спочатку завдання з нормування знань наслідуються кожним у процесі співробітництва (ЗНР), потім виконуються самостійно (РАР) у мікрогрупах, а пізніше здійснюється обмін досвідом між ними, педагогом, котрий теж оволодіває неповторним лімітом. Так, на думку Л.С. Виготського, вчитель під час організації навчання має створити кілька зародків розвитку, тобто започаткувати психокультурні цикли, які обов’язково мають пройти діти. Такими своєрідними ембріонами в інноваційній системі є знання, норми, цінності, духовність, завдяки яким педагог налагоджує розвивальну теоретично-пізнавальну, нормативно-регуляційну, ціннісно-вчинкову та духовно-самореалізаційну різновиди пошукової активності студентів у співробітництві, що переростає згодом у їхнє самостійне освітнє вчиняння.

Отже, внаслідок нормативного наслідування зразків поведінки педагога забезпечується як організований перехід зовнішнього вітакультурного досвіду у внутрішній світ вихованця (інтеріоризація), так і зворотний зв’язок, тобто трансформація його внутрішніх станів і властивостей у зовнішні, практичні дії (екстеріоризація), що виявляються у створених планах, алгоритмах, методиках.

Аналізовані складові нормативно-особистісного класу взаємовпливу, а саме механізм

інтерактивної взаємодії, програмово-методичні засоби та метод наслідування, у взаємодоповненні спричинюють безпосереднє діяння на процес становлення групи студентів як особистостей освітньої діяльності. Теоретична аргументація тут зрозуміла: проблема діяльності органічно пов'язана із тематикою формування особистості. Остання стається, виявляється, вдосконалюється і розкривається спочатку в діяльності і через діяльність, а згодом й у справжніх учинках.

Проблему діяльності, як відомо, теоретично висвітлювало багато відомих психологів, зокрема найперше, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, В.П. Зінченко, А.В. Петровський, П.А. М'ясоїд, К.А. Абульханова-Славська, А.В. Брушлінський, П.Я. Гальперін, В.В. Давидов та ін. Їхні теоретико-методологічні підходи і розвідки є надзвичайно глибокими і водночас різними. Тому скористаємося визначенням діяльності, що подане у словнику: це – “активна взаємодія із навколишньою дійсністю, під час якої жива істота являє собою суб'єкта, котрий цілеспрямовано впливає на об'єкт і задовольняє свої потреби” [25, с. 95]. Або діяльність – це сукупність дій людини, що спрямована на задоволення її потреб та інтересів (за В.Г. Криськом).

Ланцюжок дефініцій та описових визначень можна було б продовжувати. Проте нас цікавить проблема діяльнісно-нормативних взаємовпливів між учителем, групою і кожним учасником інноваційних взаємостосунків, котрі спричинюють їхнє становлення як особистостей. Щоб обґрунтувати цей процес звернемося до психологічного аналізу структури діяльності, оскільки її елементи (потреби, мотиви, мета, дія, операції, предмет і т. д.) не лише сприяють розвитку різних психічних пізнавальних процесів, а й спрямовані на оволодіння соціальними, груповими, особистісними нормами, що спонукають до позитивних вчинків, самореалізаційного способу життя.

Скористаємося структурою діяльності О.М. Леонтьєва та обґрунтуємо її складові в контексті нормативно-особистісного взаємовпливу. Згідно з поглядом ученого і його наукової школи цілісна діяльність утримує такі елементи: потреби – мотиви – мету – умови досягнення мети – власне діяльність – дії – операції – результат. Предметний зміст освітньої нормативної діяльності (те, за допомогою чого вона здійснюється) складають потреби, мотиви, мета та умови (єдність мети й умов складають задачу). До її структурних реаліза-

ційних елементів належить власне діяльність, дії та операції.

Виникнення та здійснення освітньої діяльності в інноваційному циклі відбувається завдяки наявності у свідомості учасників потреби в оволодінні знаннями і їх нормуванні та мотиву, тобто такого формовияву потреб, коли наступник приймає свідоме рішення взаємодіяти із наставником у процесі спільного обговорення циклу нормування. На основі цих спонук утворюються мотиви до різних діяльностей (передусім до нормування, вчинання, актуалізації Я-духовного), де й виникає полімотивація. Мотив до нормування, передбачаючи продуктивний взаємовплив, спонукає кожного й студентську групу загалом до постановки задач, обґрунтування мети. Зрозуміло, що будь-яка мета вимагає виконання дій, котрі актуалізуються через інтерактивну кооперативну взаємодію між учителем та вихованцями.

Безперечно, дія – це та складова інноваційної освітньої діяльності, яка спрямована на предмет (форми соціального нормування наукових знань: цілі, плани, програми, алгоритми тощо) і реалізацію мети. Перша (освітня дія) здійснюється завдяки спільному обговоренню із учителем процесу нормування, далі відбувається демонстрація того, як це потрібно робити, а потім організується мікрогрупове копіювання кожним зразків поведінки наставника у формі виконання ними циклу освітніх дій. “Способи здійснення дій називаються операціями. Останні – це перетворені дії, котрі стали способами здійснення інших дій, більш складних” [31, с. 133]. Іншими словами, прокопійовані дії щодо соціального нормування здобутих теоретичних знань переносяться у формат самостійного освітнього нормування. Вони стають операціями у процесі вчинкових дій (наприклад, створення плану чи проекту міні-підручника, написання інструкції, алгоритму чи рецензії), тобто через всезростаючу наявність ціннісно-індивідуального класу самовпливу. Досягнутий відповідний навчально-виховний результат сприяє їхньому становленню як особистостей освітньої діяльності. Тому нормонаслідувальна та нормотворча робота учасників інноваційних взаємин – це взаємозалежна внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) активність, яка спрямована на соціальну адаптацію і створення нових організованостей наукових знань у вигляді планів, проектів, програм, інструкцій тощо, регулюється свідомою метою і забезпечує їхній психокультурний розвиток як особистостей.

Загальновідомо, що у процесі розвитку діяльності постійно виникають взаємні перетворення: діяльність – дія – операція і мотив – мета – умови. До того ж “діяльність – рухливе утворення, про що свідчать взаємопереходи між її компонентами: за певних умов діяльність стає дією, дія – діяльністю чи операцією, а операція – дією. Відбувається все це з розвитком діяльності” [22, с. 194]. Дійсно, зазначена динаміка присутня й у нормативно-особистісному взаємовпливі. Принаймні гіпотетично її можна обґрунтувати. Однак ця трансформація розвиткового перебігу взаємовпливу є окремим предметом дослідження проблеми діяльності як у загальнотеоретичному аспекті, так і прикладному (наприклад, у контексті освітньої діяльності).

У будь-якому разі зреалізування учасниками модульно-розвивальних взаємостосунків соціонормативного циклу освітньої діяльності – істотне підґрунтя для здійснення вчинку, котрий має надзвичайне значення у розвитку людини як особистості конкретної історичної епохи. Про це пишуть С.Л. Рубінштейн, В.А. Роменець та їхні наступники. Саме через вчинок, вплетений у канву діяльності, людина неподільно пов’язує себе зі світом і, на думку К.А. Абульханової-Славської та А.В. Брушлінського, задіює психічне у цей фундаментальний зв’язок.

Зазначимо, що особа стає особистістю лише тоді, коли у неї вперше сформувався поняття Я. Свого часу ще О.М. Леонт’єв говорив, що особистість народжується двічі: вперше, коли дитина говорить “Я сам”, тобто у три роки, вдруге – коли підліток запитує себе “Який Я”, тобто приблизно в чотирнадцять років, коли виникає самосвідомість.

Відомий психолог С.Л. Рубінштейн до структури особистості вводить такі складові: 1. Що хоче особистість? (Справедливість, установки, потреби, інтереси). 2. Що може особистість? (Здібності, обдарованість). 3. Що є особистість насправді? (Темперамент, характер). К.А. Абульханова-Славська додала до цієї структури ще одну складову: 4. Що повинна особистість? (Ставлення до вимог суспільства та інших людей). А ось В.Г. Крисько пропонує дещо іншу структуру особистості. Зокрема, він виділяє такі блоки: а) індивідуально-психологічний – психічні пізнавальні процеси, психічні властивості (спрямованість, темперамент, характер, здібності), психічні стани (рівень працездатності і властивість функціонування психіки), психічні

утворення (тобто явища, котрі формуються у процесі набуття досвіду, поєднання знань, навичок, умінь, норм, цінностей); б) світоглядний – моральне обличчя особистості (система уявлень про мораль), моральність особистості (система поглядів на норми), власне світогляд (переконавання, погляди, які виникли у свідомості у вигляді життєвих цілей і інтересів, відношень, позицій); в) соціально-психологічний – ставлення до інших, соціальні ролі, позиції, установки. Отож структура психологічного життя особистості є насправді різноаспектною, динамічною, оскільки усі її складові взаємопов’язані. Однак зрозуміло, що характер перебігу вказаних компонентів залежить від конкретно-ситуаційного стану психічної активності особи, а відтак від середовищного впливу, суб’єкт-об’єктного чи суб’єкт-суб’єктного взаємовпливу та індивідуально організованого самовпливу.

Особистість, як відомо – це “особлива якість людини, котра набувається нею у соціокультурному середовищі у процесі спільної діяльності та спілкування, а її розвиток здійснюється саме в діяльності, яка керується системою мотивів” [25, с. 174, 176]. Зазначену стратегію обстоює й П.А. М’ясоїд, котрий зазначає, що “особистість отримує своє визнання шляхом співвідношення з категорією діяльності” [22, с. 203]. Крім того, особистість – завжди конкретна людина, яка є представником суспільства, окремої соціальної групи, займається певним видом діяльності, усвідомлює своє відношення до навколишнього і має відповідні індивідуально-психологічні особливості [19]. Взаємозалежність “особистість – діяльність” підлягає багатоаспектній інтерпретації, хоча б тому, що багато відомих учених (Ю.Л. Трофімов, Г.О. Балл, В.П. Москалець, М.Н. Корнєв, А.Б. Коваленко, А.А. Фурман, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонт’єв, Г.С. Костюк, В.А. Петровський та ін.) обстоюють її наявність як у статичній, так і динамічній індивідуальності світу Я людини.

У системі модульно-розвивального навчання зазначена залежність зумовлюється ще й системою безпосередніх та опосередкованих нормативних взаємовпливів між викладачем та навчальною групою. У результаті студенти набувають таких соціально-психологічних характеристик особистості як статусу громадянина, позицій добувача, носія і творця досвіду, ролі освітянина. Крім того, розвиваються їхні особисті якості, а саме: моральність, самостійність, відповідальність,

толерантність, а також актуалізуються спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелект, потребо-мотиваційні, результативні компоненти, психічні пізнавальні процеси (мислення, пам'ять тощо), задатки та здібності кожного. У цьому випадку, на думку психологів, соціально-індивідуальний (статус, позиція, роль, мислення) та діяльнісний (потреби, мотиви, ціль, результат) сегменти особистості взаємопересікаються й формуються. Зазначені новоутворення та ракурси наукового розгляду і є підґрунтям у здійсненні наступниками своїх освітніх вчинкових дій.

Відомо, що на переконання багатьох дослідників особистість виявляється у вчинку. У процесі дослідження теорії освітньої діяльності [42] другий період функціонування навчального оргмодуля головно співпадає із соціальним нормуванням, що передбачає спочатку спільний цикл взаємодії наставника і вихованців, а лише потім самостійне адаптування знань до потреб практики (стандарту, технології, інструкції). Тому студенти стають особистостями в інноваційній системі через унормовану освітню діяльність, а у вчинкових діях виявляють себе індивідуальностями (ґрунтуються на непересічності, оригінальності, унікальності та цінностях (ідеали, вірування, устремління тощо) кожного).

У модульно-розвивальному навчанні знання, як відомо, набуваються через раціональне переконання, нормами вони оволодівають під час наслідування, а цінності обстоюються ними у ситуаціях самостійного здійснення морального вибору як методу вартісно-індивідуального класу самовпливу. Адже відомо, що "цінності заповнюють простір моральних учинків особи" [42, с. 124]. Моральна свідомість особи (внутрішня система норм і правил поведінки в суспільстві) виявляється спочатку у знаннях (категорії, поняття, концепції, теорії), нормах (плани, проекти, технології, еталони), життєвих цінностях (ідеї, ідеали, ставлення, мотиви), а пізніше – в духовних (внутрішнє прийняття однієї із надперсональних психоформ самопізнання: віри, краси, істини, справедливості тощо). Проте справжній зміст їхнього морального вибору (вартісно-сислового) становлять самостійно здійснені освітні вчинкові дії (написання рецензії, учнівського міні-підручника, програми самореалізації).

Сьогодні особливий інтерес викликають дослідження Л.І. Рувінського. Сформульована

ним концепція ціннісного, усвідомлено-емоційного, розвитку моральності має безпосереднє відношення до збагачення вартісно-сислових структур аксіопсихіки. Учений обстоює гіпотезу про педагогічний взірець, який засвоюється суб'єктом на таких рівнях: взірець-знання (нейтральна цінність), взірець-норма (формально значуща вартість), взірець-ідеал (внутрішньо прийнята соціальна цінність), особистісний взірець як еталон самовиховання. Отож, коли зразок стає еталоном для саморозвитку і самовиховання, особистість переходить на найвищий ступінь моральної досконалості.

Ціннісно-індивідуальнісний самовплив спрямований на формотворення особи як індивідуальності освітньої вчинкової дії. Остання утримує як психологічну готовність, так і привід здійснення вчинкового акту (за В.А. Роменцем), ґрунтується на "ситуації, мотивації і завершуються післядією як рефлексією події та результату вчинку" [28].

Водночас А.В. Фурман, проаналізувавши зазначену структуру вчинку, додає ще *передситуацію як вихідну* (початкову) *точку нового витка* у його зреалізуванні. Адже В.А. Роменець у своїх дослідженнях наголошував на тому, що у вчинку особливе (навіть головне) місце займає намір-інтенція його здійснення. Взявши за основу такий науковий постулат, дослідник виокремлює нульову стадію у структурі вчинку – *передситуацію*. У модульно-розвивальній системі вона актуалізується на першому періоді технологічного циклу.

За В.А. Роменцем, перший компонент структури учинку – "ситуація – це певна просторово-часова конфігурація сил, смислів, дій... Це явище, згідно з дослідженнями ученого, виникає разом із появою значень, у ньому присутній момент проблемності і змертвлюється воно обставинами, якщо людина починає підпорядковуватися їм: чи не тому трапляється, що найогидніші вчинки виправдовуються обставинами. Так, серед перших на своєму шляху людина зустрічає ситуації болю й задоволення, бажання, загрози, заклопотаності. Іншими словами, опинившись у певній ситуації, вона орієнтується, самовизначається в ній, а потім перетворює її на стартовий майданчик для вчинку. Розвиток ситуації супроводжується певним конфліктом – внутрішнім чи зовнішнім. Ситуативність ніколи не зникає, а продовжує існувати аж до завершення вчинку..." [28, с. 27–29].

У нашому випадку перший компонент освітнього вчинку – інформаційно-пізнавальна проблемно-пошукова ситуація супроводжується внутрішнім конфліктом, квінтесенцію якого становить кульмінація “Що?”. У такий спосіб продукуються позитивні потреби та установки щодо структурування знань у вигляді закономірностей, законів, категорій, понять. На наступних фазах функціонального циклу вона не зникає, а ускладнюється через процеси нормонаслідування та нормотворення, обстоювання вартостей й утвердження моральних вчинкових дій, підпорядковується логіці розгортання повноцінного освітнього вчинку.

Важливим механізмом самовизначення кожного в освітній ситуації є нормативно-регуляційна мотивація, тобто процес формування різних мотивів щодо нормування соціальної діяльності, здійснення самостійних вчинкових дій. Вона дає змогу перебороти конфліктність на першому періоді оргмодуля й прийняти рішення діяти у нормотворчому напрямку – на другому, тобто вміти застосувати знання на практиці. Через зазначену мотивацію виникає боротьба мотивів, у якій перемагає той, котрий відповідає нормотворчому ідеалові студента. Так утверджується кульмінація морального вибору “Як?”, що розв’язується у процесі спільної нормозорієнтованої діяльності наставника й наступників під час застосування методу наслідування. Розгортання циклу мотивування в інноваційній системі триває аж до постановки освітніх цілей (навчитися нормувати, здійснити вчинок), з котрих, власне, й розпочинається вчинкова дія.

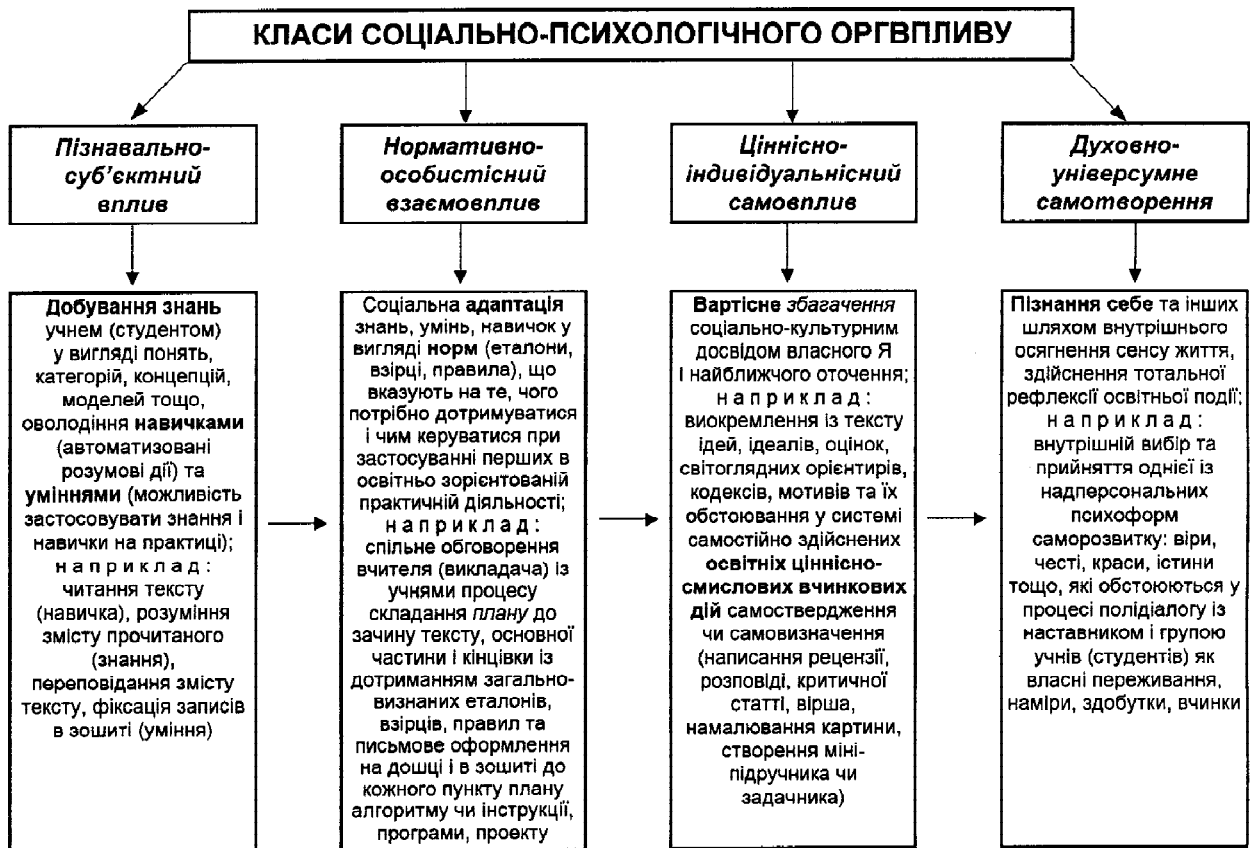
Відтак якщо особа у навчальній ситуації вміє структурувати знання у вигляді законів, закономірностей, понять, спроможна застосувати їх у процесі спільної соціальної діяльності, тобто реорганізувати у плани, програми, технології, проекти, то в освітній ціннісно-смісловій вчинковій дії самоствердження чи самовизначення самостійно прагне зробити щось значуще, індивідуальне, неповторне й водночас відповісти на запитання “Для чого?”. Наприклад, коли наступник створює міні-підручник, то він використовує: а) привласнені знання, що подає як засоби мислєдїяльності; б) освоєні норми, що знаходять відображення у правилах, методах, інструкціях тощо як конкретних чинниках соціалізування; в) обстоювані ним цінності у вигляді установок, ідей, мотивів, переконань, вартісних орієнтацій і таке інше як світоглядні концепти своєї життєдіяльності.

Освітня вчинкова дія інтегрує два етапи. Перший полягає в “суб’єктивній готовності до вчинку і формується в уявленні про те, що треба здійснити. Відбувається психологічне моделювання акції учинку, а також його можливих наслідків. Об’єктивна готовність визначається тим, наскільки ситуація є сприятливою для здійснення вчинку” [28, с. 32]. Тому вчинкова дія, – зазначає В.А. Роменець, – це конкретний акт як ситуативно вмотивована актуалізація психологічної готовності і приводу його здійснення; разом з появою приводу завершується її причинний ланцюг. І вчинок здійснюється.

Суб’єктивна та об’єктивна готовності до здійснення освітнього вчинку в модульно-розвивальному навчанні задається інноваційною технологією оргвпливу ще на першому періоді навчального модуля. Водночас ціннісно-сміслова вчинкова дія наступників як власний продукт їхніх особистих зусиль, спрямованих на культуротворення, ситуативно вмотивована ціннісно-критичним конфліктом. Останній спричинює соціально-психологічну готовність і є приводом до здійснення освітнього вчинку.

Однак освітній вчинок не завершується разом із закінченням дії, а виникає “вчинкова післядія як рефлексія події та результату вчинку” (за В.А. Роменцем). Адже, як слушно зауважує далі вчений, “людина у вчинковій дії підняла до драматизму буття всі скарби свого духу. Вона сама здійснила свій учинок. І вона мусить пережити власну реакцію на нього й на саму себе, тобто виразити свідомі настановлення. Людина тепер знає, що зробила, й оцінює свою дію, співвідносить оцінку з еталоном моральним, пізнавальним, естетичним... І думає, що говорить про це її совість?” [28, с. 34]. Так само й учасники навчально-виховно-освітнього дійства, створивши власний продукт на підґрунті привласнених знань, норм, цінностей, мають змогу його співвіднести з пізнавально-суб’єктивним впливом наставника, нормативно-особистісним взаємовпливом між ними й викладачем, ціннісно-індивідуальним самовпливом, або освітньою вчинковою дією, і, насамкінець, під час духовно-універсального самотворення, пізнати себе шляхом внутрішнього осягнення сенсу життя. За цих обставин у молодого покоління природно виникають амбівалентні почуття, котрі є соціально-психологічними умовами для здійснення наступних вчинків. Адже тільки у вчинках окремої людини, – пишуть В.О. Татенко

Теоретико-емпірична сутність класів впливу в інноваційній системі
модульно-розвивальної освіти (автор — О.Є. Фурман, 2003 р.)

і Т.М. Титаренко, – мораль людства продовжує жити.

Зрозуміти краще теоретико-емпіричну сутність кожного класу соціально-психологічного оргвпливу між наставником й групою наступників в інноваційній системі допоможе створена нами **таблиця** ще у 2003 р. [37, с. 217] Звичайно, щоб високопрофесійно подолати місток від теорії до практики викладач має розширювати поле свого професійного вдосконалення. Останнє стосується оволодіння ним такими складовими: “теоретичною (робота в сфері категорій і понять), методологічною (створення власних універсальних моделей, проектів, їх насичення науковими знаннями, взаємодоповнення різних позицій і поглядів), проектно-конструкторською (побудова реальних проектів і програм), експериментальною (проведення циклу досліджень людини за особливих умов її життєдіяльності задля перевірки психологічної теорії на істинність), методичною (застосування методу за конкретних умов, що передбачає чітку послідовність у виконанні дій і прийомів), практичною

(зосередження навколо потреб, бажань та інтересів осіб, груп, соціумів; інтегрування знань, норм, цінностей і вітакультурного досвіду з конкретною людиною)” [41, с. 49, 50]. У ситуації належного впровадження технологій модульно-розвивального навчання кожен наставник має змогу оволодіти вказаними рівнями через дистанційну програму перепідготовки та прослухати курс лекцій фундатора наукової школи [40–45].

Зазначимо, що “комунікація є найважливішим визначенням учинку, в якому людина звертається до великого матеріального світу (живого або неживого), змістовно взаємодіючи з ним. Унаслідок першої виникає соціальна спільність, єднання всередині неї. Цим досягаються освоєння світу і найбільш ґрунтовне самоствердження в ньому. Вчинок у його провідній визначеності – це завжди комунікативний акт, котрий здійснюється між особистістю і матеріальним світом” [28, с. 729, 730, 736, 737]. У нашому дослідженні під вчинковою організацією комунікації будемо розуміти насаперед спосіб паритетних комунікативних

(обмін інформацією, знаннями, думками, умінями, навичками), інтерактивних (взаємообмін діями, поведінкою, діяльністю, нормами), перцептивних (сприйняття і розкриття один одного, ціннісно-естетичне осягнення іншого, самого себе) й спонтанно-креативних (пізнання й осягання себе через внутрішній продуктивний полідіалог із образами власного Я та іншими уявними персоніфікованими образами) взаємостосунків між учасниками модульно-розвивальних взаємин [38; 39]. Зауважимо, що технологічно механізм: а) комунікативного впливу інформаційно-пізнавальної вчинкової ситуації діє через метод раціонального переконання й обстоє переважно монологічні відносини; б) інтерактивного взаємовпливу нормативно-регуляційної мотивації функціонує у процесі наслідування й відображає переважно зовнішні діалогічні стосунки; в) перцептивного самовпливу ціннісно-естетичної вчинкової дії наявний під час застосування методу морального вибору і залучає нащадків здебільшого до внутрішнього діалогу; а г) спонтанно-духовного самотворення утверджує полідіалогічність і полізмістовність у сфері індивідуального світу Я шляхом актуалізації методу спонтанно-сенсового вибору [37]. Відтак вчинкова післядія освітнього самоствердження й самовизначення наступників дає змогу розмірковувати над власним життям, здійснювати тотальну рефлексію попередніх періодів структурування оргциклу, співвіднести свій учинок з етичними, естетичними і духовними критеріями й канонами.

У цьому проблемно-змістовому контексті Б.Г. Ананьев писав: “Якщо особистість – “вершина” всієї структури людських властивостей, то індивідуальність – це “глибина” особистості і суб’єкта діяльності” [3]. А на думку Г. Гегеля, лише виявляючи себе у відповідній індивідуальній формі, геній здатний створити істинно художній витвір” [9, с. 553]. Кожна людина на певному “етапі життя повинна відповісти на запитання: “Хто Я?”, “Що я собою являю?”, “Що є моїм у цьому світі?” і т. ін. Відповіді на взірць: “Я школяр (студент), відмінник, лідер групи тощо”, – не задовольняють, оскільки таких осіб багато. Людина покликана втілити у життя соціальні ролі, моделі поведінки та діяльності, себто щось своє, унікальне, неповторне, самобутнє” [31, с. 356, 357]. Отож багато центрується навколо людини як індивідуальності. За визначенням І.І. Резвицького, “Індивідуальність – це інтегральне поняття, що виявляє

особливу форму буття індивідів, у межах якої вони володіють внутрішньою цілісністю і відносною самостійністю, котра дає їм змогу активно (творчо) і своєрідно презентувати себе в навколишньому світі і розкривати свої задатки і здібності. Як індивідуальність, людина є автономним й неповторним суб’єктом свідомості та діяльності, здатна до самовизначення, саморегулювання, самовдосконалення...” [27, с. 38]. А ось у психологічному словнику, “індивідуальність (від лат. *individuum* – неподільне, особина) – це неповторність, унікальність властивостей людини” [25, с. 134], основними суб’єктивними складовими якої, на думку В.І. Слободчикова, Є.І. Ісаєва, є система смислових відношень, ціннісних переконань, світогляд, совість, віра.

У циклі взаємовпливів особистість наступника утверджується через розвивальні взаємостосунки з іншими, тобто набуває певних соціально-психологічних характеристик – статусу, ролі, функцій тощо. А індивідуальність кожного виявляється у процесі відшукання власного місця, позиції, смислу у життєвому повсякденні, під час самовизначення всередині свого буття, у т. ч. з допомогою освітніх вчинкових дій. Крім того, особистість наступника постає при контактуванні із ровесниками, а індивідуальність – у внутрішньому форматі його самозустрічі. В останньому випадку мовиться про контакт із самим собою як іншою живою інстанцією, котра не співпадає вже ні зі своєю минулою самістю, ні з попередніми відстороненими у часопросторі особами. Відтак становлення індивідуальності передбачає як рефлексію попередніх фаз структурування цілісного модульно-розвивального оргциклу, так і залучає кожного до внутрішнього діалогу. Звідси зрозуміло, що основними суб’єктивними складовими дітей і молоді є система смислових відносин, ціннісних орієнтацій, моральних оцінок, вірувань і переконань.

Отже, перехід від особистісного рівня функціонування психоструктури кожного в модульно-розвивальному навчанні до власне індивідуальнісного характеризує змістовий перебіг процесу індивідуалізації суб’єктивної реальності, який спричинений самовпливом ціннісно-смислового наповнення. У такий спосіб особа самовиділяється у відносинах, самостверджується і самовизначається, досягає як типових, так і неповторних вершин у своєму вітакультурному зростанні. Розвій індивідуальності вказує, що кожен має змогу відшукати

щось непересічне чи унікальне у вартісно-смишловій одиссеї паритетної освітньої діяльності, яка збагачує зміст його справжнього Я. Саме так соціально-освітні цінності входять за допомогою низки вчинкових дій у внутрішній світ наступника, стають невіддільним набутком його людської сутності.

Водночас метод спонтанно-сенсового вибору задіюється під час перебігу четвертого класу впливу, а саме – духовно-універсального самотворення. Спонтанність (лат. *spontaneous* – самодовільний) – характеристика процесів, котрі викликані не зовнішніми впливами, а внутрішніми причинами [35, с. 474]. Ще в далекій античності Аристотель говорив про існування деякої причини, яка є “причиною для самої себе” [21, с. 330]. Концепція причинності довгий час існувала лише на філософському рівні (Сократ, Платон, Аристотель), а у психології владарювала картезіанська (Р. Декарта) стратегія. І лише вчення про “живі монади” Г. Ляйбніца, – зауважує В.М. Колесников, – дало імпульс для створення нового підходу про причинність у психології, на основі якої сформувався концепція несвідомого.

Вищезазначений метод ґрунтується на чотирьох “принципах причинності: активності (пріоритет внутрішнього над зовнішнім), саморозвитку (обстоювання майбутнього над минулим), ієрархічності (переважання метасистемного над субсистемним)” [15], а також на гармонійності (запропонований нами – обстоювання вітакультурного над інформаційно-технічним). Розгортання методу через вказані принципи втілюється у пріоритет “суб’єктивного (внутрішнього, майбутнього, метасистемного”, вітакультурного) над “об’єктивним (зовнішнім, минулим, субсистемним”, інформаційно-технічним), “що і є основним постулатом психології духовності” [Там само, с. 127].

Філософське розуміння психології духовності припускає ознайомлення із трьома її основними категоріями – об’єктивним духом, особистим духом та об’єктивним духом [18, с. 146]. Перша – це філософський синонім психологічного розуміння духовності, яка, на думку В.М. Колесникова, В. Франкла, Д. Андреева, розглядається як основна (головна) глибинна сила сфери несвідомого. Друга (особистий дух) – синонім семи святостей (за В.М. Колесниковим). У теорії модульно-розвивального навчання останні названі нами як психодуховні форми самоосягнення. Крім

того, у взаємодоповненні сім святостей (віра, честь, користь, любов, краса, істина, справедливість) сприяють становленню повноцінно духовної людини. Третя (об’єктивований дух) – філософський синонім результатів проекції духовності на продукти людської діяльності (твори науки і мистецтва, в яких пізнається живий дух, котрий їх створив).

Згідно з методологією Г. Ляйбніца, вічно “жива” активність елементів душі ніколи не згасає і виявляється у постійному бажанні вивільнити їх із актуального стану в потенційний. З. Фройд також обґрунтовує ідею “живого” ставлення до сил несвідомого. Але при виокремленні останніх притримується критерію біологічності і не визнає надіндивідуальних (метасистемних) сил душі [15].

Головною силою несвідомого, як відомо, психоаналітик вважав інстинкт сексуального потягу – лібідо. На його думку, останнє дає силу усім елементам душі [36]. У випадку грубого пригнічення основного потягу мораллю і нормами поведінки, його “жива” активність виявляється у свідомості у вигляді симптомів душевного розладу – сексуального неврозу (за З. Фройдом).

Усім відомо, що фундатор психодинамічного підходу у психології увів в анатомію особистості три основні структури: “Ід”, “Его” і “Супер-Его”. Інстанція “Я”, втілюючи розум, контролює психічні пізнавальні процеси, “Воно” відстежує перебіг різних потягів, а “Над-Я” блокує вияв негативних спонукань. Із ресурсного погляду “Воно” – первинне джерело психічної енергії, з динамічного – перебуває у психічному конфлікті з “Я” та “Над-Я”, а з генетичного – останні виникають із “Воно”.

Саме слово “Ід” походить від латинського “Воно” і означає виключно примітивні, інстинктивні та вроджені аспекти особи. Вказаний структурний елемент функціонує у несвідомому і тісно пов’язаний з інстинктивними біологічними спонуками (сон, їжа), котрі наповнюють нашу поведінку енергією. “Ід” не підкоряється правилам, вільне від усіляких обмежень, виявляє первинний принцип людського життя – вихід чи вибух психічної енергії, яка виникає завдяки біологічно зумовленим спонукам (щонайперше сексуальним та агресивним). Якщо останні не знаходять розрядження, то створюють напруження в особистісному функціонуванні, а якщо “Воно” досягає свого, то природно настає момент задоволення.

Будь-яка психічна активність людини (мислення, сприйняття, пам'ять, уява) спричинюється й визначається потягами. До них австрійський дослідник відносив два протилежно спрямованих спонування: потяг до життя і потяг до смерті. Перший під назвою Ерос утримує усі сили, котрі слугують меті, передусім, щоб підтримати життєво важливі процеси і забезпечити поповнення людської спільності. Найбільш важливими для розвитку особистості є сексуальні потяги. Їх енергія отримала назву лібідо (лат. *libido* – хотіти, бажати, прагнути), це – відповідна кількість психічної енергії, яка знаходить розрядження виключно у сексуальній поведінці. Друга група – потяги до смерті, що одержали назву Танатос, знаходяться у підґрунті усіх проявів жорстокості, агресії, самовбивств і вбивств. Посилаючись на німецького філософа Артура Шопенгауера (1788–1860), З. Фройд обстоював фатальну тезу: “Метою життя є смерть”, доводячи, що всім живим організмам властиве бажання повернутися у невизначений стан, із якого вони виникли.

Водночас австрійський лікар, психолог і психіатр, представник психоаналітичного напрямку і один із засновників наукової школи “індивідуальної психології” – А. Адлер головною силою несвідомого вважає прихований “особистісний ідеал” (або “цільовий образ”) досконалої людини. Пробудження у несвідомому останнього суб’єктивно переживається як відчуття спрямованості до абсолютно невідомої цілі, котре допомагає особі піднятися до індивідуального вдосконалення [2]. Крім того, А. Адлер стверджує, що “кожний індивідум досягає конкретної цілі завдяки творчості, котра тотожна самості” [33, с. 12]. Якщо психоаналіз, за З. Фройдом, – це пригадування минулого, то за А. Адлером – “згадування (відтворення) майбутнього”. Також останній пропонує шукати у проєктивному матеріалі (сни, фантазії, малюнки) не ситуацію сексуальної травми, а істинну глибинну ціль особистості. Відтак майбутнє окремої людини зазвичай закодоване у ранніх дитячих пригадуваннях.

Якщо біологічні інстинкти пригнічують духовні сили, то, за А. Адлером, виникає невроз. Стрижнем “особистісного ідеалу” є “суспільне відчуття”, котре за умов придавлювання спричинює появу душевної патології: “В усіх людських невдачах, неслухняності дітей, у неврозах, невропсихозах, злочинах, самогубстві, алкоголізмі тощо виявляється недостатність

відповідного рівня суспільного відчуття” [10, с. 15].

Швейцарський психолог і психіатр К.Г. Юнг виокремив нову сферу несвідомої психіки – колективне несвідоме. Він вважав, що психіка особи має такі три рівні: свідомість, особисте несвідоме і колективне несвідоме. Останнє відіграє визначальну роль у структурі особистості й утворюється із слідів пам'яті, що залишаються від усього минулого людства, визначає стиль буття людини з моменту народження.

Головна сила колективного несвідомого постає у вигляді архетипів, що виявляються в образах творчості, у снобаченнях (наприклад, образ матері-землі, демона, мудрого старця тощо). Особисте несвідоме складається із переживань, котрі були колись свідомими, але потім стали забутими, або витісненими із свідомого. За певних умов вони стають усвідомленими. Архетип (від грец. *arche* – початок, *typos* – форма, зразок) – це психічний елемент колективного несвідомого, котрий виявляється в образах літератури і мистецтва, снах, міфах, казках [35]. К.Г. Юнг [49; 50] вважає, що одним із основоположних архетипів є самість, котра забезпечує цілісність індивідуальності і захищає психіку від виникнення другого Я.

Водночас за К.Г. Юнгом невроз виникає як слабке чи сильне вторгнення у сферу свідомості людини архетипів, які в далекому минулому приносили користь у жорсткій боротьбі за біологічне виживання спільностей. Тоді стратегія одужання полягає в адаптації (“індивідуації”), або поверненні архетипів із сфери свідомого назад – у колективне несвідоме.

Як відомо, за К.Г. Юнгом, фундамент людського життя становить досвід попередніх поколінь, який утворений сукупністю архетипів, котрі невидимо діють як “незалежні істоти” із глибини колективного несвідомого. У разі виникнення травмогенної проблемної ситуації (душевна травма, хвороба, смерть близьких і т. ін.) оживляються у сфері свідомості різні архетипи. Сильне їх вторгнення викликає невроз, який утілюється у містичних переживаннях та супроводжується страхом. Учений виділяє слабкий і сильний неврози. Останній може виявлятися так. Існування колективного несвідомого легко розпізнати у випадках шизофренії. Тут знаходять зрештою багато міфологічних образів. Наприклад, коли один хворий кричить, що

він уявляє себе матір'ю-землею (колективне несвідоме), інший – Наполеоном, Моцартом чи Бахом (особисте несвідоме) [15; 50].

На відміну від концепції А. Адлера, у теоріях З. Фрейда та К.Г. Юнга, що створені в межах біологічного підходу, ні про які духовні сили несвідомого мови не може бути, – зазначає В.М. Колесников. Адже “архетипи не що інше, як форми прояву інстинктів” [15, с. 131]. Отож теорія З. Фрейда відображає рух від зовнішнього до внутрішнього (принцип активності), А. Адлера – від минулого до майбутнього (саморозвитку), а К.Г. Юнга – від субсистемного у метасистемне (ієрархічності) [15].

Щоправда пізніше К.Г. Юнг визнає принцип цільової причинності (наприклад, у трактуванні снів [49, с. 150]), а після ознайомлення із індійськими системами духовного вдосконалення навіть обґрунтовує архетип “самості” як аналог духовності. Тому він, безперечно, причетний до тріади причинності гуманістичної психології: “внутрішнє – майбутнє – метасистемне”. У випадку повної реалізації трьох принципів причинності, – пише В.М. Колесников, – головною силою сфери несвідомого треба вважати духовність, а “ядро” особистості повинні утворювати інкарнації духовності – святості і святині.

Отже, на нашу думку, *матеріалом духовності, яка джерелить із несвідомого*, за З. Фрейдом, є лібідо, за К.Г. Юнгом – архетипи, за А. Адлером – “цільовий образ”, а за В.М. Колесниковим – святості (віра, справедливість та ін.; останні синонімічно названі нами “психодуховними формами самоосягання”). Адже В. Франкл переконаний, що існує не лише невідоме, котре організоване у вигляді потягів, а й духовне несвідоме. Саме у ньому він вбачає основу всієї свідомої духовності.

Внаслідок порушення принципів активності, саморозвитку та ієрархічності [15], тобто у ситуації пригнічення глибинних сил несвідомого, у людини виникає “ноогенний невроз”. На це вказують В. Франкл і Д. Андреев: знищення пріоритету суб’єктивного над об’єктивним в організації душевного світу індивіда спричинює те, що святості втрачають зв’язок із духовністю (на нашу думку, святості “закриваються” від нього, чи “живуть” відмежовано, не підживлюють світлом, або ж воно блокується), а у його “ядро” починають проникати псевдоцінності (ревності, заздрість, скупість, страх, гнів тощо). Відтак людина змінює орієнтацію у внутрішньому часі, внаслідок чого у неї розвивається невроз (за

А. Адлером). Його основними ознаками є душевне безсилля, песимізм і цинізм. Звідси життєве кредо психічно здорових людей: у своєму житті прагнуть якомога більше керуватися святостями, котрі є вагомим орієнтиром в удосконаленні себе й оточення, що закономірно розширює поле добра й водночас звужує простір зла.

Охарактеризовані активність, саморозвиток, ієрархічність й гармонійність змістовно переплітаються із принципами модульно-розвивальної системи: ментальності, духовності, розвитковості та модульності [40] та теоретично співвідносяться із класами впливу. Обґрунтуємо цей взаємозв’язок концептуально: принцип активності ототожнюється нами із принципом ментальності та першим класом, саморозвитку – із правилом розвитковості і другим, ієрархічності – з модульністю та третім, а гармонійності – із духовністю та четвертим класом впливу – духовно-універсумним самотворенням.

Відомо, що самотворення – це процес, котрий здійснюється через вчинок як універсальний механізм самовідтворення буття (В.А. Роменець). На етапі післядії спостерігається певний вчинковий полідіалог, учасники якого не лише вибирають одну із психодуховних форм на основі методу спонтанного вибору, а й *втільють у авторський малюнок, обстоюють, розповідають* чому вибрали ту чи іншу, який сенс та ідеал вбачають у ній (наприклад, яка із святостей асоціюється чи суголосна із здійсненою освітньою вчинковою дією, або котра із них найбільше актуалізується у даний момент).

За інноваційного навчання освітній вчинок розв’язує конфлікти морального [див. 37; 46] й спонтанного вибору, оскільки останній на думку В.А. Роменця, за своєю природою тяжіє до “позитивної спонтанності”, яку не слід плутати з імпульсивністю, реактивністю і т. ін. Отже, здатність до вчинку, за ученим, визначається “коефіцієнтом спонтанності”, мірою вільного виявлення своєї індивідуальності. Крім того, спонтанно-сенсовий вибір кожного ґрунтується на пріоритеті суб’єктивного над об’єктивним, що пробуджує духовність та утверджує людську універсальність духу.

В такий спосіб актуалізація Я-духовного в особи відкриває канал її універсумної причетності до вищих смислів самоосягання на духовному періоді (чуттєво-естетичний і духовно-естетичний етапи) цілісного модульно-розвивального оргциклу.

В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв пишуть, що “універсалізм людського буття – це вищий рівень його духовного виміру... Саме тому ми входимо тут у сферу ризикованих пропозицій, а, можливо, й суперечливих тверджень. Але вважаємо принциповим започаткувати розмову про універсальність людського духу...” [31, с. 360]. Остання розкривається дослідникові під час аналізу проблеми еквівалентності Людини і Світу [5; 7]. Так, відомо багато сучасників, які відчувають глибинний субстанціональний зв’язок із природою, світом, котрий фундаментальніший, ніж реальні соціальні взаємини (К. Роджерс, А. Маслоу, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, А.С. Арсенєв, В. Франкл). З цього приводу влучно висловився М. Бовен: “Під духовним я розумію такий момент, коли ми діємо, виходячи із нашого Внутрішнього Я, відчуваючи тим самим свій взаємозв’язок з енергією Універсума. Межі між Я – Ти – Вони – Природа – Бог зникають. Тут немає ніякого мислення, ми суть чистої свідомості, чистий досвід.

Такий духовний досвід – відчуття Внутрішнього Я, яке не є не досягнутим чи чужим більшості із нас. Усі ми переживали той чи інший момент відчуття повноти, в якому нічого не втрачено, коли володіємо абсолютною свідомістю і відчуваємо щастя. Тоді забуваємо про власну окремішність і стаємо злитими з тим, що робимо. Межі між Я – Інший – Оточення – Бог зникають. Усе є Одне. Це може виникнути тільки тоді, коли ми проникаємося творчим процесом, ... знаходимося у єдності із природою ...” [6, с. 31].

У контексті вітакультурного наукового підходу завдяки окресленому розумінню людини через формат відносин “Людина – Всесвіт” утверджується нова мислєдіяльність, нове світобачення, за яких передусім ставляться онтологічне (буттєве) та аксіологічне (вартісне) питання. Безсумнівно, що людина повинна бути розглянута як “мікрокосмос”, аналогічний за внутрішньою своєю сутністю Всесвіту (“макрокосмос”). Саме в такій взаємодійності може з’явитися більш цілісне розуміння людини. І чим глибша рефлексія психодуховних форм її життя і внутрішнього Я зокрема, тим розгорнутішим стає трансцендування (вихід за межі явного буття, усвідомлення своєї єдності із Всесвітом як цілим). Іншими словами, ґрунтовність інтроспекції (рефлексія в формі самоспоглядання) визначає масштабність самісно здійснюваного трансцендування, а відтак просування до Всесвіту як ці-

лого, до універсальності і всезагальності [31].

Свого часу ще Г.С. Сковорода стверджував, що перш ніж пізнати світ, людина має пізнати себе як частинку Всесвіту. “Якщо хочеш виміряти небо, землю і моря, – спершу вимірай себе” [30, с. 162]. Пізнаючи себе і навколишній світ, людина самостверджується, розвиває природні нахили й здібності, обирає свій життєвий шлях. Звідси “основна проблема людського існування – щастя конкретної людини – розв’язується лише подвигом самопізнання (у т.ч. самоосягання, преображення – курс. наш О. Фурман), через який виявляється “внутрішня”, “сердечна”, “єдина” людина” [47, с. 15].

Отже, обґрунтовані загальнотеоретичні принципи організації класів психологічного впливу в системі модульно-розвивального навчання знаходять конкретно-емпіричне втілення у психомистецьких технологіях паритетної освітньої діяльності. У такий спосіб не тільки теорія перевіряється на достовірність психолого-педагогічною практикою, а й виявляє свою методологічну зрілість, класифікуючи стратегії, парадигми, типи та умови реального спектру впливів.

ВИСНОВКИ

1. Модульно-розвивальна стратегія впливу орієнтується на паритетну культуротворчу діяльність наставника і наступників, за якої суб’єктна, особистісна, індивідуальнісна та універсумна різновиди активності є поперемінно визначальними в налагодженні рівноправних взаємин освітян-партнерів, де її сутнісною характеристикою утверджується розвиткова полідіалогічність. Остання, крім того, відіграє важливу роль у формуванні полімотивації освітньої роботи вихованців, що дає змогу регулювати розвиток їхніх бажань і мотиваційних рис, а відтак пробуджує у кожного внутрішнє прагнення здобувати, переосмислювати, збагачувати і поширювати кращий етнонаціональний досвід та самовдосконалюватися і плекати свою позитивну Я-концепцію.

2. Стратегічні завдання модульно-розвивального навчання вирішуються шляхом запровадження нової організаційно-управлінської моделі ЗВО (перепідготовка викладачів як професійних психологів-дослідників, модульний розклад занять, створення соціально-психологічної служби освітнього закладу та ін.), тактичні – за допомогою

введення набору інноваційних, психомистецьких і полідіалогічних, технологій розвивальної взаємодії.

3. Необхідним засобом-організаційним підґрунтям налагодження полідіалогічного психологічного впливу є окремі різновиди змісту розвивальної взаємодії, що вперше обґрунтовані А.В. Фурманом. При цьому нові методзасоби дослідником диференціюються на: а) проблемно-модульні програми паритетної освітньої діяльності викладача і студентів (граф-схеми навчальних курсів і культурно-змістові матриці навчальних модулів), б) засоби викладача (наукові проекти навчальних модулів і сценарії модульно-розвивальних занять, в) засоби студентів (розвивальні міні-підручники та освітні програми самореалізації особистості). Саме за їх допомогою організується перебіг повноцінного освітнього циклу: знання – уміння – норми – цінності – самотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К.А. Категория субъекта в современной психологии. *Сучасна психологія в ціннісному вимірі*: мат-ли Третіх Костюківських читань, м. Київ, 20–22 грудня 1994 р. В. 2-х т. Т.1. Київ, 1994. С. 4-10.
2. Адлер А. Индивидуальная психология. История зарубежной психологии : тексты. Москва : МГУ, 1986. 344 с.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания : науч. изд. СПб. : Питер, 2001. 288 с.
4. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2 т. Москва : Педагогика, 1980. Т.1. 268 с.
5. Арсеньев А.С. Размышления о работе С.Л. Рубинштейна “Человек и мир”. *Вопросы философии*. 1993. № 5. С. 130–160.
6. Боуэн М. Духовность и личностно-центрированный подход. *Вопросы психологии*. 1992. № 3–4. С. 29-35.
7. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке. *Психологический журнал*. 1991. Т.12, №6. С. 3–11.
8. Выготский Л.С. Мышление и речь: собр. соч.: В 6 т. Т.2. Москва : Педагогика, 1982. С. 246–255.
9. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: В 3 т. Москва, 1977. Т.2. С. 553.
10. Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии. Москва : МГУ, 1982. 129 с.
11. Зимбардо Ф., Ляйпше М. Социальное влияние. СПб.: Питер, 2000. 448 с.
12. Карпенко З.С. Аксиопсихологія особистості. Київ : ТОВ “Міжнар. фінансова агенція”, 1998. 216 с.
13. Ковалёв Г. А. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия. *Вопросы психологии*. 1987. № 3. С. 41–49.
14. Ковалев Г.А. О системе психологического воздействия. Психология воздействия (проблемы теории и практики). Москва : АПН СССР, 1989. С. 4–43.
15. Колесников В.Н. Лекции по психологии индивидуальности. Москва : Институт психологии РАН, 1996. 224 с.
16. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Социальная психология. Київ : КДУ, 1985. 304 с.
17. Краснухина Е.К. Дом как любовь. *Ступени*. 1997. №10. С. 40–49.
18. Краткая философская энциклопедия. Москва : Прогресс, 1994. 574 с.
19. Крысько В.Г. Социальная психология. Москва : Владос-Пресс, 2001. 208 с.
20. Кун Т. Структура научных революций : науч.-популярн. изд.; сост. В.Ю. Кузнецов. Москва : ООО “Изд-во АСТ”, 2002. 608 с.
21. Лосев А.Ф., Тахо-Годи А.А. Платон. Аристотель. Москва : Молодая гвардия, 1993. 383 с.
22. М’ясоїд П.А. Загальна психологія: навч. посіб. Київ : Вища школа, 2000. 479 с.
23. Попов Б. В. Альтернативна модель етносу та людини (кілька зауваг щодо вітацентричної парадигми). *Філософська думка*. 2001. № 4. С. 37–54.
24. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: В 2 т. Київ : Основи, 1994. Т.1.: У полоні Платонових чарів. 444 с.; Т.2.: Спалах пророцтва. Гегель, Маркс та послідовники. 494 с.
25. Психологический словарь / под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. 2-е изд. Москва : Педагогика-Пресс, 1997. 440 с.
26. Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін., за ред. Ю.Л. Трофімова. Київ : Либідь, 1999. 558 с.
27. Резвицкий И.И. Личность, индивидуальность, общество. Москва, 1984. С. 29.
28. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття. Київ : Либідь, 1998. 992 с.
29. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2000. 712 с.
30. Сковорода Г. Наркис. Розмова про те: пізнай себе : твори: В 2 т. Т.1. К.: АН УРСР, 1961. – 640 с.
31. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. Москва: Школа-Пресс, 1995. 384 с.
32. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. Київ : Просвіта, 1996. 404 с.
33. Фейдимен Дж., Фрейгер Р. Личность и личностный рост. Москва, 1994. 128 с.
34. Философия культуры. Дом. *Ступени* : спец-выпуск. 1997. № 10. С. 5–34.
35. Философский словарь. Москва : Политиздат, 1991. 560 с.
36. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. Москва : Наука, 1989. 456 с.
37. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія впливу : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2003. 304 с.
38. Фурман (Гуменюк) О. Освітне спілкування як інформаційний, діловий, психосеміологічний і самосенсовий різновиди обміну. *Психологія і суспільство*. 2005. №3. С. 73–94.
39. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль : Підручники і

посібники, 2008. 340 с.

40. Фурман А. В. Модульно-розвивальне навчання : принципи, умови, забезпечення : монографія. Київ : Правда Ярослави́чів, 1997. 340 с.

41. Фурман А. Розширення сфери професійної психологічної роботи: соціокультурний підхід. Технологія інноваційного пошуку в системі вищої освіти: зб. мат-ів до регіон. наук.-метод. конф., 19 квітня 2002 р. Тернопіль: Економічна думка, 2002. С. 48–51.

42. Фурман А. Теорія освітньої діяльності як мета-система. *Психологія і суспільство*. 2001. № 3. С. 105–144 ; 2002. № 3–4. С. 20–58.

43. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

44. Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація мислєдїяльності – схема професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 40–69.

45. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. №3. С. 72–85.

46. Фурман О.Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07. Одеса, 2015. 467 с.

47. Храмова В. До проблеми української ментальності. Українська душа. К.: Фенікс, 1992. С. 3–35.

48. Щєдровицький Г.П. Избранные труды / ред.-сост. А. А. Пископел, Л. П. Щєдровицький. Москва : Шк. культ. политики, 1995. 760 с.

49. Юнг К. Аналитическая психология. История зарубежной психологии : тексты. Москва : МГУ, 1986. С. 143–170.

50. Юнг К.Г. Архетип и символ. Москва : Ренессанс, 1991. 300 с.

51. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. Москва : Прогресс, 1993. 310 с.

REFERENCES

1. Abulhanova-Slavskaya, K. A. (1994). Kategoriya subjekta v sovremennoy psikhologii [Subject category in modern psychology]. *Suchasna psikhologіia v tsinnisnomu vymiri – Modern psychology in the value dimension*. Vol. 1, 4–10. [in Russian].

2. Adler, A. (1986). *Individualnaya psikhologiya. Istoriya zarubezhnoy psikhologii [Individual psychology. History of foreign psychologists]*. Moscow: MGU [in Russian].

3. Ananjev, B. G. (2001). *Chelovek kak predmet poznaniya [Human as a subject of knowledge]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

4. Ananjev, B. G. (1980). *Izbrannye psikhologicheskie trudy [Selected psychological works]*. Vol. 1. Moscow: Pedagogika [in Russian].

5. Arsenev, A. S. (1993). Razmyishleniya o rabote S. L. Rubinshteyna “Chelovek i mir” [Reflections on the work of S. L. Rubinstein’s “Human and the World”]. *Voprosy filosofii – Philosophy issues*, 5, 130–160 [in Russian].

6. Bouen, M. (1992). Duhovnost i lichnostno-tsentririvannyi podhod [Spirituality and a personality-centered approach]. *Voprosy psikhologii – Psychology issues*, 3–4, 29–35 [in Russian].

7. Brushlinskiy, A. V. (1991). Problema subjekta v psikhologicheskoy nauke [The subject’s problem in

psychological science]. *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological journal*. Vol. 12, 6, 3–11 [in Russian].

8. Vyigotskiy, L. S. (1982). *Myshlenie i rech [Thinking and speech]*. Vol. 2. Moscow: Pedagogika [in Russian].

9. Hegel, G. (1977). *Entsiklopediya filosofskih nauk [Encyclopedia of Philosophy]*. Vol. 2. Moscow [in Russian].

10. Zeygarnik, B. V. (1982). *Teorii lichnosti v zarubezhnoy psikhologii [Theories of personality in foreign psychology]*. Moscow: MGU [in Russian].

11. Zimbardo, F. & Liayppe, M. (2000). *Sotsialnoe vliyanie [Social impact]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

12. Karpenko, Z. S. (1998). *Aksiopsikhologhiia osobystosti [Axiopsychology of personality]*. Kyiv: TOV “Mizhnarodna finansova ahentsiia” [in Ukrainian].

13. Kovaliov, G. A. (1987). Tri paradigmy v psikhologii – tri strategii psikhologicheskogo vozdeystviya [Three paradigms in psychology – three strategies of psychological impact]. *Voprosy psikhologii – Psychology issues*, 3, 41–49 [in Russian].

14. Kovalev, G. A. (1989). *O sisteme psikhologicheskogo vozdeystviya. Psikhologiya vozdeystviya (problemy teorii i praktiki) [On the system of psychological impact. Impact psychology (problems of theory and practice)]*. Moscow: APN SSSR [in Russian].

15. Kolesnikov, V. N. (1996). *Lektsii po psikhologii individualnosti [Lectures on the psychology of personality]*. Moscow: Institut psikhologii RAN [in Russian].

16. Korniev, M. N. & Kovalenko, A. B. (1985). *Sotsialna psikhologhiia [Social psychology]*. Kyiv: KDU [in Ukrainian].

17. Krasnuhina, E. K. (1997). Dom kak lyubov [Home is like love]. *Stupeni – Steps*, 10, 40–49 [in Russian].

18. *Kratkaya filosofskaya entsiklopediya [A brief philosophical encyclopedia]* (1994). Moscow: Progress [in Russian].

19. Krysko, V. G. (2001). *Sotsialnaya psikhologiya [Social Psychology]*. Moscow: Vldos-Press [in Russian].

20. Kun, T. (2002). *Struktura nauchnyih revolyutsiy [The structure of scientific revolutions]*. (Ed. Kuznetsov, V. Y.) Moscow: OOO “Izd-vo AST” [in Russian].

21. Losev, A. F. & Taho-Godi, A. A. (1993). *Platon. Aristotel [Plato. Aristotle]*. Moscow: Molodaya gvardiya [in Russian].

22. Miasoid, P. A. (2000). *Zahalna psikhologhiia [The main psychology]*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Russian].

23. Popov, B. V. (2001). Alternatyvna model etnosu ta liudyny (kilka zauvah shchodo vitatsentrychnoi paradyhmy) [An alternative model of ethnicity and people (a small town with a centered paradigm)]. *Filosofska dumka – Philosophical thought*, 4, 37–54 [in Russian].

24. Popper, K. (1994). *Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy. U poloni Platonovykh chariv. Spalakh prorotstva. Hehel, Marks ta poslidovnyky [The open suspension of this horror. At the Polon Platonian charms. The dawn of prophecy. Hegel, Marx and those who follow]*. Vol. 1–2. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

25. Zinchenko, V. P. & Mescheryakova, B. G. (Eds.). (1997). *Psikhologicheskii slovar [Psychological dictionary]*. Moscow: Pedagogika-Press [in Russian].

26. Trofimov, Y. L. & Rybalka, V. V. & Honcharuk, P. A. (Eds.). (1999). *Psikhologhiia [Psychology]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

27. Rezvitskiy, I. I. (1984). *Lichnost, individualnost,*

obschestvo [Personality, individuality, society]. Moscow [in Russian].

28. Romenets, V. A. & Manokha, I. P. (1998). *Istoriia psikhologii XX stolittia [History of psychology of the twentieth century]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

29. Rubinshteyn, S. L. (2000). *Osnovy obschey psihologii [Fundamentals of general psychology]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

30. Skovoroda, G. (1961). *Narkis. Rozmova pro te: piznay sebe [Narcissus. Talk about: know yourself]*. Vol. 1. Kyiv: AN URSSR [in Ukrainian].

31. Slobodchikov, V. I. & Isaev, E. I. (1995). *Osnovy psihologicheskoy antropologii. Psihologiya cheloveka: Vvedenie v psihologiyu subjektivnosti [Fundamentals of psychological anthropology. Human Psychology: An Introduction to the Psychology of Subjectivity]*. Moscow: Shkola-Press [in Russian].

32. Tatenko, V. A. (1996). *Psihologiya v subjektnom izmerenii [Psychology in the subjective dimension]*. Kyiv: Prosvita [in Russian].

33. Feydimen, D. & Freyger, R. (1994). *Lichnost i lichnostnyiy rost [Personality and personal growth]*. Moscow [in Russian].

34. Filosofiya kulturyi. Dom [The philosophy of culture. House]. (1997). *Stupeni: spetsvypusk – Steps: special issue*, 10, 5–34 [in Russian].

35. *Filosofskiy slovar [Philosophical dictionary]*. (1991). Moscow: Politizdat [in Russian].

36. Freud, S. (1989). *Vvedenie v psihoanaliz. Lektsii [Introduction to psychoanalysis. Lectures]*. Moscow: Nauka [in Russian].

37. Furman (Humeniuk), O. Y. (2003). *Psikhologhiia vplyvu [Psychology of influence]*. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

38. Furman (Humeniuk), O. (2005). *Osvitnie spilkuvannia yak informatsiinyi, dilovyi, psikhosmyslovyi i samosensovyi riznovydy obminu [Educational communication as an informational, business, psychosensory and self-sensible form of exchange]*. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 73–94 [in Ukrainian].

39. Furman (Humeniuk), O. Y. (2008). *Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psikhologichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Theory and methodology of the innovation-psychological climate of a comprehensive institution]*. Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

40. Furman, A. V. (1997). *Modulno-rozvyvalne navchannia: pryntsypy, umovy, zabezpechennia [Modular development training: principles, conditions, provision]*. Kyiv: Pravda Yaroslavychiv [in Ukrainian].

41. Furman, A. (2002). *Rozshyrennia sfery profesiinoi psikhologichnoi roboty: sotsiokulturnyi pidkhid [Expanding the scope of professional psychological work: a sociocultural approach]*. *Tekhnologhiia innovatsiinoho poshuku v systemi vyshchoi osvity – Innovative search technology in higher education*, 48–51. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

42. Furman, A. (2001; 2002). *Teoriia osvitnoi diialnosti yak metasystema [The theory of educational activity as a meta-system]*. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 105–144; 3–4, 20–58 [in Ukrainian].

43. Furman, A. V. (2016). *Ideya i zmist profesiynogo metodologuvannya [The idea and content of professional methodologization]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

44. Furman, A. V. (2005). *Modulno-rozvyvalna orhanizatsiia myslediialnosti – skhema profesiinoho metodolohuvannya [Modular-development organization of mentality is a scheme of professional methodology]*. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 40–69 [in Ukrainian].

45. Furman, A. V. (2013). *Paradyhma yak predmet metodolohichnoi refleksii [The paradigm as a subject of methodological reflection]*. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72–85 [in Ukrainian].

46. Furman, O. Y. (2015). *Psikhologichni parametry innovatsiino-psikhologichnoho klimatu zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu [Psychological parameters of innovation-psychological climate of a comprehensive educational institution]*. Odesa [in Ukrainian].

47. Khramova, V. (1992). *Do problemy ukrainskoi mentalnosti [To the problem of Ukrainian mentality]*. *Ukrainska dusha – Ukrainian soul*, 3–35. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

48. Schedrovitskiy, G. P. (1995). *Izbrannyie trudy [Selected Works]*. (Eds. Piskoppel, A. A. & Shchedrovitskiy, L. P.). Moscow [in Russian].

49. Yung, K. (1986). *Analiticheskaya psihologiya [Analytical Psychology]*. *Istoriya zarubezhnoy psihologii – History of foreign psychology*, 143–170. Moscow: MGU [in Russian].

50. Yung, K. G. (1991). *Arhetip i simvol [Archetype and symbol]*. Moscow: Rennans [in Russian].

51. Yung, K. G. (1993). *Problemy dushi nashego vremeni [Soul problems of our time]*. Moscow: Progres [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Фурман Оксана Євстахіївна.

Взаємоспричинення парадигм, стратегій, класів і методів соціально-психологічного впливу.

У статті проаналізовано відомі парадигми (реактивна, акціональна, діалогічна) та стратегії (імперативна, маніпулятивна, розвивальна) соціально-психологічного впливу, що наявні у психологічній науці; водночас підкреслено, що на терені теоретичної психології сформувався ще одна парадигма – вітакультурна, якій відповідає модульно-розвивальна стратегія впливу. Описано, що категорія психологічного впливу є надважливим інтелектуальним конструктом прикладної методології, тому що поєднує змістовлення теоретичної і практичної гілок психології. Аргументовано, що феноменальна актуалізація впливу забезпечує регуляцію різних функціональних цілісностей і станів у сфері спільного психічного життя людей і спрямована на різноаспектні виміри суб'єктивного самореалізування і самотворення особи. Охарактеризовано, що теоретико-методологічне підґрунтя запропонованих нами ще у 2003 році класів соціально-психологічного впливу – пізнавально-суб'єктивний вплив, нормативно-особистісний взаємовплив, ціннісно-індивідуальнісний самовплив, духовно-універсумне самотворення – становить системомислєдїяльнїсна методологія Г.П. Щєдро-

вицького. Ці класи функціонують у модульно-розвивальній системі А.В. Фурмана й поетапно сприяють становленню учасників навчального процесу як суб'єктів освітньої поведінки, особистостей освітньої діяльності, індивідуальностей освітнього вчинку, універсумів духовного самотворення. Показано, що це цілісно досягається, оскільки кожен клас містить взаємодоповнення як опосередкованих (параметри, властивості, принципи, процеси), безпосередніх (механізми, засоби, методи) впливів, так і кватерної сукупності методів впливу (раціонального переконання, нормонаслідування, морального й спонтанно-сенсового виборів). Доведено, що пізнавально-суб'єктний вплив підпорядкований системі "потреби – установка – поведінка", нормативно-особистісний взаємовплив – "норми – діяльність – особистість", ціннісно-індивідуальнісний самовплив – "цінності – вчинкові дії – індивідуальність", духовно-універсумне самотворення – "спонтанність – осягнення – універсум"; завдяки дії встановлених класів поперемінно актуалізується той чи інший образ суб'єктивної реальності (суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум).

Ключові слова: стратегії, парадигми, соціально-психологічний вплив, класи впливу, взаємовплив, самовплив, суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум, самотворення, архетипи, духовність, самореалізація.

ANNOTATION

Oksana Furman.

Mutual causation of paradigms, strategies, classes and methods of social-psychological influence.

The article analyzes well-known paradigms (reactive, active, and dialogical) and strategies (imperative, manipulative, developmental) of social-psychological influence that are available in psychological science. It is also emphasized that another paradigm has emerged in the field of theoretical psychology – vita-cultural, to which the modular-developmental strategy of influence corresponds. It is described that the category of psychological influence is an extremely important intellectual construct

of applied methodology, because it combines specification of theoretical and practical branches of psychology. It is argued that the phenomenal actualization of influence provides the regulation of various functional integrities and states in the sphere of joint psychic life of people and aims at various aspects dimensions of the subjective self-realization and self-creation of a person. It is characterized that the theoretical-methodological basis of the classes of socio-psychological influence offered by us in 2003 – cognitive-subjective influence, normative-personal mutual influence, value-individual self-influence, spiritual-universum self-formation – constitutes a system-thought-active methodology of G. P. Shchedrovitsky. These classes function in the modular-developmental system of A. V. Furman and gradually contribute to the formation of participants in the educational process as subjects of educational behavior, personalities of educational activity, individuals of educational deed, universum of spiritual self-creation. It is shown that this is fully achieved, since each class contains complementarity of both indirect (parameters, properties, principles, processes), direct (mechanisms, means, methods) influences, and quaternary set of methods of influence (rational belief, the norm imitation, moral and spontaneous-meaningful choices). It is proved that cognitive-subjective influence is subordinated to the system of "needs – setting – behavior", normative-personal mutual influence – "norms – activity – personality", value-individual self-influence – "values – action deeds – individuality", spiritual-universum self-formation – "spontaneity – comprehension – the universum". Due to the action of established classes, one or another image of subjective reality (subject, personality, individuality, universum) is alternately actualized.

Key words: strategies, paradigms, social-psychological influence, classes of influence, mutual influence, self-influence, subject, personality, individuality, universum, self-creation, archetypes, spirituality, self-realization.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Москалець В.П.,
д. психол. н., проф. Полунін О.В.**

Надійшла до редакції 15.05.2019.

Підписана до друку 21.05.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман О.Є. Взаємоспричинення парадигм, стратегій, класів і методів соціально-психологічного впливу. Психологія і суспільство. 2019. №2. С. 44–65.

КАСКАД ІГРОВОГО МОДЕЛЮВАННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТА

Олег ХАЙРУЛІН

УДК 167/168 : 159.9.01

Oleh Khairulin
CASCADE OF SUBJECTS VITAL GAME MODELING

“Вчиняй так, щоб наслідки твоєї дії узгоджувалися з неперервністю автентичного людського життя на Землі”.

Г. Йонас [19, с. 73; 39, с. 88].

“Слово – головний засновок людського буття”.

В.П. Зінченко [18, с. 435].

Актуальність і головна ідея дослідження. Життєдіяльність сучасної людини характеризується впливом світових соціальних процесів, що дослідниками кваліфікуються як умови невизначеності, стохастичності й волатильності актуальних ситуацій і станів, як світ VUCA. Наявний діапазон таких ситуацій і станів є дуже розлогим: від спільного соціального комфорту, загального здобутку і солідарної взаємодії до активної конфронтації, кризи і втрати [3; 16; 50; 52]. Закономірно, що й існування конкретної особи відбувається як послідовна низка взаємозалежних вчинкових конотацій, що мають складну багаторівневу суб'єктно-центричну природу. Вчинки суб'єкта все більше залежать від якості взаємодії двох комплементарних систем: його внутрішнього габітусу як динамічної особистісної структури та актуальних умов і ситуацій повсякдення. Особливістю взаємодії цих систем є те, що через динаміку і розмаїття ситуацій, їх більшу частину суб'єкт не здатний передбачити. Дефіцит такої здатності стосується не лише досягнень і здобутків суб'єкта на свою користь, але і його свідомого убезпечення від актуальних ризиків і втрат, включаючи безповоротні.

Проблемність самореалізації сучасної людини у реаліях її життя має об'єктивні витoki, що пов'язані з особливостями існування в епоху постмодерну або постсучасності [3; 6; 7; 10–12; 16; 26; 29–31]. Постмодерн характеризується стрімким зростанням культурного і соціального розмаїття, позбавленням від раніше домінуючих уніфікацій та принципів чистої економічної доцільності, зростанням багатоваріантності прогресивних ліній розвитку, постійними трансформаціями стимулів і мотивів діяльності людини, заміщенням матеріальних орієнтирів культурними. Ця епоха часто позначається як стан зростання внутрішньої свободи суб'єкта, коли долається відчуження та начебто знижується його залежність від господарчих і політичних інститутів [31, с. 296]. Скажімо, на думку Г.С. Померанца, “критики постмодернізму вважають його дією інтелектуальної еліти, що не стосується “мовчазної більшості”. Проте “мовчазна більшість” просто не бачить того, що... почався поворот невідомо куди, розпочалась епоха дрейфування, втрати та оновлення орієнтирів” [31, с. 298]. Філософ звертає увагу на начебто стихійний, проте дієвий вплив мас-медіа; активність інституційо-

ваної ідеократії (себто суб'єкти, які формують ідеологію) і претендентів на такий статус; загальну боротьбу за здобування, поширення і зміцнення влади над суспільною свідомістю [30, с. 81]. “Культура постмодернізму вивільняє європейців від європоцентризму, проте й одночасно вивільняє від будь-якого центру, від будь-якого фокусу, в якому збирається множинність світу. Це – розхитаний стан духу...” [31, с. 298].

В умовах постмодерну науково-технічна цивілізація позбувається залежності від духовної культури [31, с. 643], через що суб'єктом втрачається культурний контекст його участі у соціальних процесах. Він позбувається персональних духовних рис і самототожності, хоча й зберігає свою здатність до репродуктивного, пародійного цитування і гри. Отож страх перед майбутнім, боязкість прийняти рішення постають ключовими характеристиками сучасної людини, що призводить до її самосприйняття як “утятої персональності”, що є схильною до “втечі від свободи” (Е. Фромм). Ігнорування соціальної відповідальності, перекладання тягара особистого вибору на владу та еліту актуалізують тяготіння до стану “один із натовпу”, стану *das “man”* [31, с. 662]. Інакше кажучи, невизначеність, зворотність стають головними ознаками постмодерністського культурного розвитку. Класик теорії постмодернізму Ж. Бодрійяр відмічає зв'язок постмодерністської культури з постнекласичним науковим знанням, високими технологіями, засобами електронної інформації, із домінуванням у суспільних процесах масової культури і масової комунікації. Медіа-активність сучасності викликає перенасичення культурного простору інформацією, неврівноважене розмаїття смислів, образів і взірців, що дестабілізує психодуховно екологію особистості.

За вказаних умов суттєво зростає вплив ризиків не лише особистісного характеру на плин суспільного повсякдення, що пов'язані із втратою людиною власної ідентичності. Такі обставини продукують і навіть тиражують зовнішні осередки недружньої, ворожої орієнтації. За цих умов урізноманітнюється цілеспрямоване маніпулювання суспільною думкою, посилюються ризики розмивання суб'єкта серед “мовчазної більшості”, перетворення громадянина в “ляльку”, керовану зовнішніми силами. Наведене вимагає від національної наукової психології вироблення обґрунтованих засобів для мінімізації негативних ефектів постсучасності; зміцнення соціального імуні-

тету українського суспільства в умовах активності недружніх ідеократичних структур; посилення кооперативності української спільноти, її соціальної пружинності, здатності протистояння дезінформаційним впливам у конфронтаційному часопросторі життя. На рівні громадянина-суб'єкта такі завдання пов'язані із формуванням навичок самостійного додання ризиків постмодерністської культури; здатності суб'єкта до застосування стратегій і тактик комунікативної поведінки, що забезпечуватимуть його соціальну ефективність, здатність до екологічного співіснування в кооперативному середовищі, розширення його географічних меж і психологічних горизонтів.

Об'єктом методологічного вивчення є гра як: а) онтофеноменальна форма буття людини і суспільства в умовах пост сучасності, б) як засіб реалізації інтересів суб'єкта і соціальної групи на всьому діапазоні вірогідних умов і ситуацій – від кооперативного співіснування і солідарної взаємодії до виразної конфронтації, ризиків кризи і втрати.

Предметне поле дослідження становлять сутність, зміст, принципи та умови реалізації гри як теоретичного конструкту і практичного засобу діяльності в постмодерністському середовищі, як засобу ефективної протидії суб'єкта маніпулюванню, зовнішньому управлінню його свідомістю та вчинковою активністю, як засобу поширення культури кооперативного, екологічного співіснування громадян за умов агресивного, конфліктного середовища.

Головні завдання пошуку: а) здійснити методологічну розвідку та рефлексивний синтез її результатів щодо актуальних психологічних і міждисциплінарних теоретичних підходів до феномену гри як генетично зумовленого засобу існування усупільненої особи в умовах постсучасності; б) виявити закономірності використання суб'єктом феномену гри задля поширення культури конвенційного, кооперативного, екологічного співіснування на всьому просторі буття – від солідарної взаємодії до активної конфронтації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна взаємодія соціальних суб'єктів (людей, національних культур, країн та їх об'єднань, політичних та економічних союзів тощо) здебільшого має маніпулятивний характер, що загострює світові та регіональні соціальні проблеми, знижує і спотворює потенціали кооперативного співіснування міжособистісного формату, рівня малих і великих соціальних груп

(соціумів, країн, різних світових культур). Відтак нові форми соціальних суперечностей поступово набувають глобального характеру і посилюють ризикованість існування і розвитку людства [4–7; 16; 40; 50; 52]. Загалом проблемність тотального маніпулювання масовою свідомістю науковці пов'язують із особливостями сучасного комунікативного простору. Зокрема, автор теорії “суспільства ризику” У. Бек вбачає загальним фактором підживлення, розвитку та зміцнення ризикованості суспільства провокаційну підступність масової комунікації. Це призводить до соціальної і суб'єктної дезорієнтації особистості, соціуму в цілому: “Сьогодні багато хто говорить іншою мовою, у разі потреби неточною – про “самотворення”, “пошук власної ідентичності”, “розвиток особистих здібностей” і про важливість “постійно рухатися вперед”... Загальноприйняті символи успіху (прибуток, кар'єра, статус) для багатьох уже не несуть задоволення від розбудженої потреби набуття самого себе, самоствердження, не вгамовують голод стосовно “повноцінного життя”. У результаті люди все частіше потрапляють у лабіринт невпевненості у своїх силах, самовипитування та самозапевнення” [3, с. 106].

О.Ф. Больнов знаходить витoki тяжіння людини у загрозованих умовах нехтувати власною ідентичністю, ставати “соціальним гвинтиком”, “лялькою” обставин у тому, що “вона не є лише собою, адже в ній існує *das “man”* або безособистісне, маса – змасоване суспільне буття, що за потреби руйнує екзистенцію [прогресивне існування] та створює небезпеки сучасності” [8, с. 206; 29, с. 346]. Тому не дивно, що наприкінці ХХ століття протистояння різних світових акторів перейшло в інформаційну сферу. Різні ідеоократичні структури почали активно використовувати особливості постмодернізму, посилювати його маніпулятивний вплив на суспільні процеси, котрий виявився напрочуд ефективним, через що став набувати перманентного характеру, перетворився на “інформаційну зброю” та актуалізував гібридні, асиметричні засоби інформаційного й іншого протистояння. Відтак закономірно, що засоби сучасної соціальної взаємодії охоплюють увесь діапазон взаємовпливів – від суто кооперативної і солідарної співдружності до жорсткої конкуренції, зокрема й до відкритого збройного протистояння. Політологами такі засоби узагальнюються триединою концепцією взаємодоповнення жорсткої (*hard*), м'якої (*soft*) та розумної (*smart*) сил. Зміст і функціональне

наповнення названої концепції відповідають закономірностям гри як культурної матриці протистояння, включаючи як обопільно розвивальну кооперацію, так і потенційну та проявлену небезпеку, крайньою формою якої є ведення війни [50].

Фундаторами сучасної прикладної філософської та психологічної думки, зокрема К. Ясперсом, М. Гайдеггером, Ю. Габермасом, Ж. Бодріаром, О.Ф. Больновим, Ж.-Ф. Ліотаром, Г. Йонасом, К.-О. Апелем, П. Бурд'є, З. Бауманом, А.В. Фурманом, В.П. Зінченком та ін., джерело приведених актуалізацій знаходиться у середовищі загальнокультурних, комунікативних закономірностей постмодерністської соціальної взаємодії. Такі закономірності працюють на будь-якому рівні умов і ситуацій – від окремої людини як суб'єкта власної життєдіяльності до економічного, культурного або воєнно-політичного суб'єкта чи союзу країн.

Ключовими поняттями, що матрично об'єднують і доцентрово спрямовують вірогідні дискурси про сучасну соціальну взаємодію, на нашу думку, є поняття “культура”, “комунікація”, “комунікативна культура”, “комунікативна стратегія”, “комунікативна тактика” “комунікативний акт” і “гра”. Універсалія “гра” у наведеному переліку понять має об'єднувальний щодо усіх інших елементів сутнісний і функціональний аспект (див. *рис. 1*).

Визначальне для життєдіяльності суб'єкта поняття “комунікативна культура” має доволі розлогий діапазон тлумачень. Воднораз наявні визначення об'єднуються таким змістом загального поняття “культура”: “сукупність штучних... об'єктів..., особливих нормативних схем і форм здійснення діяльності та образів свідомості, акумульованих і селектованих соціальним досвідом [суб'єкта] на підставі критеріїв їх прийнятності за соціальною вагомістю і наслідками, їх допустимості з погляду підтримки рівня консолідованості спільнот і втілених у соціосистемах цілей, цінностей, правил, звичаїв, соціальних стандартів, технологій соціалізації особистості та відтворення спільнот як стійких функціональних цілісностей, що упредметнені в окремих ознаках технологій і продуктів будь-якої соціально значущої і цілеспрямованої активності людей” [17, с. 96].

Комунікативна культура, за висновками В. Кан-Каліка, полягає в умінні суб'єкта встановлювати і підтримувати гуманістичні, особистісно зорієнтовані взаємостосунки з партнерами-комунікантами. Таке вміння визначається

Рис. 1.

Алгоритм ситуативного ігрового моделювання життєдіяльності, вчинку

такими якостями суб'єкта діяльності: а) орієнтацією на позитивні, сильні сторони особистості партнера, значимістю та уважністю до його особистості; б) здатністю до розуміння й урахуванням емоційного стану іншого; в) спроможністю вмотивувати людей на досягнення спільної мети; г) повагою до самого себе, знанням своїх переваг, умінням використовувати їх у власній діяльності; д) силою характеру, якостями лідера та здатністю зацікавити партнера під час комунікації, утримувати його інтерес у ситуації актуальної взаємодії [23, с. 45].

Загалом усі аспекти комунікації суб'єкта, що розглядатимуться далі, мають безпосереднє відношення до змісту та порядку реалізації його комунікативної культури на всьому діапазоні – від дискурсу, як суб'єктного смислу його діяльності до акту безпосередньої вчинкової дії і фази рефлексії як завершального етапу вчинку [1; 29]. До речі, зауважимо, що одну із перших моделей комунікації “оратор – промова – публіка” запропонував Аристотель, хоча більшість досліджень цього предметного поля відбулося у ХХ ст. Так, першопрохідцем у царині психологічного пізнання

комунікації (робота “Social organization”, 1909 рік) є професор Мічиганського університету Ч.-Х. Кулі, який під цим поняттям розумів “механізм, завдяки якому уможлиблюється існування і розвиток людських відносин – усі символи розуму у поєднанні із способами та засобами їх передачі у просторі і збереженні у часі. Комунікація – це міміка, жести, спілкування, тональність голосу, слова, писемність, друк, залізниця, телеграф, телефон і всі новітні досягнення, здійснені в напрямку завоювання простору і часу. Чіткої межі з-поміж засобів комунікації та рештою зовнішнього світу не існує. Водночас із народженням зовнішнього світу з’являється система стандартних символів, що призначена лише для передавання думок, з неї й розпочинається традиційний розвиток комунікації” [25, с. 379].

Ж. Бодріяр, вивчаючи сучасну культуру постмодерну, підкреслює тотальний масштаб комунікації. Тому й розгляд будь-якого соціального феномену, передусім як комунікативного процесу, котрий має *ігрову природу* і тяжіє до масовості сучасної людини, до позбавлення її власної суб’єктної ідентичності: “Ми живцем спливали в моделі, живцем спливали в моду, живцем спливали в симуляцію: можливо, Кайуа [Роже Кайуа, французький філософ, соціолог, автор оригінальної класифікації ігор як людської діяльності] зі своєю термінологією мав рацію, й уся наша культура спливає від змагальних та експресивних ігор до ігор ризикованих і запаморочливих” [6; 7, с. 8].

На ігрову природу комунікації і діяльності людини в ній указує велика кількість досліджень широкого хронологічного і змістовного діапазону. Відповідно до них гра – це: засіб наслідування діяльності, навчання (Платон); джерело душевної рівноваги, гармонії душі й тіла, спосіб відпочинку і психічної розрядки (Аристотель, М. Лацарус); творче начало, що породжує світ культури (Ф. Шіллер, Й. Гейзінга); первинна форма залучення людини до соціуму (К. Гросс); атрибут культури (Р. Кайуа); активність, яка формує фантазію, уяву, інтелект (Ф. Бейтендейк); різновид індивідуальної і колективної поведінки (К. Рейнуотер); форма творчості з певною метою (Ж. Піаже); спосіб самореалізації індивіда, структура його поведінки, основа комунікації та міжособистісного спілкування (Е. Берн); преадаптивна неутілітарна поведінка (О. Асмолов); модель комунікації або конституції тексту, в якій відтворюється несуперечливий контекст і слова вживаються у чітко визначеному сенсі (Л. Віт-

генштайн) [41, с. 85]; нова форма організації і метод розвитку колективної мислєдїяльності (Г.П. Щєдровицький і його філософська школа [59]) повний онтофеноменальний цикл учинення, що у логіко-змістовій наступності охоплює ситуаційний (виникнення ігрового відношення), мотиваційний (формування поля гри), діяльнісного (замикання гри і постановня світу ігрової діяльності) та післядіяльного (рефлексія успішності/неуспішності гри) етапів (А.В. Фурман, С.К. Шандрук [44–47] та ін.).

Гра як модус діяльності атрибутивно передбачає *інтерацію* (взаємодію), спілкування, комунікацію. Позбавлена циклічності, репродуктивного повторення, така, що має хоча би мізерну долю невизначеності комунікація і є грою. Інакше кажучи, *комунікація здебільшого – це гра*, принаймні мовленнєва.

О.Ф. Больнов аргументує *атрибутивність комунікації у житті людини* наступним: “...для екзистенційної філософії людське буття завжди є таким у живому зв’язку з іншими людьми”. Продовжуючи, він цитує К. Ясперса, який “...підкреслює – Я існую (sein) лише в комунікації з іншими людьми” і наводить формулу Гайдеггера про те, що “особисте буття сутнісно є спільне буття”. О.Ф. Больнов аргументом комунікації як філогенетичної основи життєдіяльності людини наводить таку логічну побудову: “Навіть та думка, що фактично людина може бути (sein) однією, не слугує запереченням проти заданої спільноти, оскільки й самотності не є байдужим наявність інших людей. Навпаки, саме через болісність визнання їх відсутності така думка виявляє спільноту як стан, що є притаманним людині природним і сутнісним чином. Самотньою може бути лише та істота, котра за своєю природою живе у спільноті. Самотність людського буття рівнозначна спільноті повсякдення у світі. Інший може бути відсутнім тільки у спільному бутті і задля нього. Самотність являє собою спільне прожиття в модусі відсутності, можливість самотності – це доказ спільного буття” [8, с. 68]. До слова, К.-О. Апель визначає комунікативну спільноту ще й як трансцендентальну, таку, що стимулює до розвитку, становить передумову соціальних наук [42, с. 291].

Філософська категорія “комунікація” під впливом логіки розвитку, прогресу, якісної трансформації людини і суспільства набуває бінарних ознак, що окреслюють *межі індивідуального вибору мети і засобів участі особи в комунікації*: “...існування у чіткому сенсі зале-

жити від спільноти, якщо ж для прориву в справжність воно повинно звільнитися від тенет масового буття, то на цьому ґрунті потім виникає певна інша, нова форма “екзистенційної спільноти” (К. Ясперс), “справжнього спільного буття” (М. Гайдеггер). К. Ясперс... проводить розмежування поміж однією лише побутовою комунікацією та екзистенційною (від лат. *existentia* — існування) комунікацією. Перша відбувається у прошарку звичайного, рутинного, побутового людського існування. Вона є лише фоном для сповненого смислом справжньої, повноцінної самореалізації, екзистенційного існування. Останнє, навпаки, стає вирішальною проблемою будь-якої філософії, і тут виявляється, що досвід екзистенційного [самобутного, унікального] існування обумовлюється цілком визначеним розумінням людських стосунків” [8, с. 75]. І далі, якщо побутова комунікація є рутинним тлом, що завжди активне в соціальних процесах, то “саме екзистенційне існування неможливе як тривалий стан, а обмежується лише малочисельними вищими миттєвостями, ...які неможливо замовити і які випадають на долю людини тільки як дарунок” [Там само, с. 78]. Екзистенційна комунікація, комунікація повноцінної самореалізації “тендітна, крихка як саме екзистенційне існування ... [вона] вельми чітко відділена від тієї стійкої у хронологічному відношенні форми суспільства, чие становлення пролягає через природу та історію” [Там само]. Отож на рівні “побутової комунікації” людина існує переважно в масовидному стані *das “man”*, себто у стані відносно урівноваженої деперсоналізації, мінімальної ідентичності, соціального автоматизму. Натомість екзистенційна комунікація повноцінної самореалізації характеризується максимальною повнотою життєдіяльності людини, вичерпним наповненням усіх компонентів її буття, “буття-у-світі” незалежно від характеру ситуацій, що випадають на її долю [29, с. 345].

Саме стан масової людини *das “man”* є межею, за якою перебувають внутрішні негарзди дефіциту ідентичності, має місце урізноманітнення деперсоналізації. Тому із збільшенням типовості таких осіб зростає кумулятивний ефект змасовлення, перетворення спільноти у натовп, “людську масу”. Деперсоналізація тут стає атрибутивною ознакою спільноти. Идеократичні структури недружньої або ворожої орієнтації, як правило, провокують подібні процеси у цільовому суспільстві. Адже натовпом набагато простіше керувати.

Успішний взірць такої діяльності із розвою масового етнічного тіла вочевидь сьогодні становить інформаційний простір Російської Федерації.

Кристалізація спільноти як етнічної маси, проте, створює ризики, що стосуються стану психічного здоров’я громадян. Адже соціальна симуляція, деперсоналізація, втрата ідентичності не дозволяють людині виявляти себе як особистість, ефективно самопрезентуватися в комунікації під час взаємодії з іншими людьми. Також можливі різного рівня зміни свідомості людини, поява відчуття втрати власного Я, систематичних хворобливих психоемоційних станів. Це природно негативно позначається на якості побутового і професійного спілкування. В легкій формі деперсоналізація спостерігається у психічно здорових людей, однак подальший розвиток такого стану є ризикованим щодо вірогідності психічного захворювання, утвердження адиктивної або делінквентної поведінки [33, с. 97; 37].

Консонансно засновкам екзистенційної філософії В.П. Зінченко сформулював одну із провідних сучасних теорій свідомості, в якій глибока взаємодія людини зі світом є атрибутивною і визначальною стосовно її життєдіяльності. Його теорію побудовано на сутностях, функціях та взаємодії універсальї *Слово, Образ і Дія*. Вона передбачає особливу “конструкцію” свідомості людини як “тришарової, або трирівневої структури”: 1) “буттєвий рівень утворюють біодинамічна тканина живого руху і дії, почуттєва тканина образу”, 2) “рефлексивний рівень створюють значення і смисл”, 3) “духовний – сутності Я і Ти”. Поряд із цим “щодо виділених рівнів свідомості розрізнення свідомого і несвідомого втрачає свою актуальність”. “Інше питання, – підкреслює цей відомий психолог, – полягає в тому, наскільки рівні та сутності, що ними створюються, встановлені і є доступними для зовнішнього спостерігача” [20, с. 251]. Тому інваріантне вивчення соціально-функціональних станів людини (від рутинного, загерметизованого в імітаційному існуванні *das “man”* до суб’єкта власного, сповненого вчинковою ініціативою життя) допомагає встановленню закономірностей її повноцінної різнобічної самореалізації в сучасних умовах. І чим більше узмістовлені буттєвий, рефлексивний і духовний рівні актуального функціонування особистості, тим більше вона є суб’єктом свого життя, тим далі вона перебуває від герметичного стану *das “man”*, тим повноцінніше її життєдіяльність і здоровішим сприймається соціум, у якому вона

існує. Проте людина завжди знаходиться на “вістрі” хитких станів з-поміж рутинного існування та екзистенційованого життя, сповненого сенсом самореалізації. Їй чим далі вона від стану змасовленого, деперсоналізованого, позбавленого ідентичності *das “man”*, тим небезпечнішим дія такого “вістря”, тим більше викликів випадає на її долю. В іншому разі, як влучно В.П. Зінченко апелює до колоритного висловлювання А. Білого, маємо ситуацію, коли “в плавильному тиглі [свідомості і соціуму] “що було роєм, то стало строєм” [20, с. 510]. Це відбувається сьогодні, коли впливи постсучасності перевантажують індивідуальну свідомість людини, призводять до хронічного когнітивного дисонансу, сприяють їй ментальній редукції і регресу. Це – редукція Слова, образу і Дії, редукція існування. Вона прив’язує та утримує людину до тванистого осердя рутинної, закостенілої буттєвості, не дозволяє їй реалізуватися як суб’єкту власного життя.

Отож мовиться про феномен *соціального гістерезису* постмодерну, який водночас має й позитивний бік: у такий спосіб (звісно, до певної межі) зберігається гомеостаз соціуму, досягається оптимальна ентропія систем – як людини, так через неї і суспільства. В контурі такого дискурсу зустрічаються і набувають інтеграції екзистенційна філософія [8; 29–31; 42; 54], психологія [18; 20; 44–47], лінгвістика [36], теорія ігор [28] і теорія дисипативних структур [32]. При цьому коливання, що відбуваються на трьох вищепозначених рівнях свідомості (включаючи й аспекти групової динаміки), головню завдяки дії об’єктивних закономірностей урівноваження дисипативних, нелінійних систем, призводять до досягнення свідомістю і груповою динамікою позиції “фокальної (сідлової) точки”, стану динамічної рівноваги (за Дж. Нешем), тобто до стану гомеостазу, а відтак й до оптимального рівня їхньої взаємозалежної ентропії як динамічно збалансованого стану пульсуючого життєпотокую.

У цій екзистенційній ситуації шлях до оптимальної психологічної рівноваги для суб’єкта є непростим, таким, що не гарантує одночасно швидке, безумовне та безпечне її досягнення. На підтвердження цього В.П. Зінченко цитує метафори “вістря меча” та “стрілецького лука”: “Метафора “лука” вже у самого Геракліта була метафорою цілісного життя, тобто як життя, так і смерті [Мамардашвілі]. О.О. Ухтомський... для характеристики життя використовував метафору “вістря меча”. Життя утримується на ньому більш-

менш рівноважно лише при постійних коливаннях, прагненні, спрямуванні та русі. Подібним чином людина коливається між добром і злом, думкою і дією, афектом і інтелектом, буттям та існуванням” [20, с. 317]. Як засоби самореалізації людина, умовно кажучи, має “два інших мечі – меч залізний і меч духовний”. Метафора “залізного меча” уособлює силу фізичного в людині – власної фізичної потужності і впливу на соматичне іншої людини, метафора “меча духовного” – силу духовного, ментального впливу і самовпливу, дію на психічне в собі та іншої людини. Успішність застосування людиною двох сил залежить від балансу поміж ними: “...на цьому вістрі, – продовжує В.П. Зінченко, – сюрреалістичним чином балансують два мечі – меч залізний і меч духовний. Досвід засвідчує, що виковати останній набагато важче. Мамардашвілі неодноразово підкреслював, що тримати думку може лише людина зібрана, на яку... також поширюється метафора лука, яка є і вправним лучником і сильним луку-утримувачем. І добре, коли випущена стріла досягає цілі” [Там само].

Ще далі у своїх рефлексіях пішов філософ постмодернізму Ж. Дельоз. Його висновки вносять у метафоричний дискурс “стрілецького лука” конкурентно-ігровий аспект явища думки як засобу бути першим у вирішенні спільних проблем існування. Він, коментуючи роздуми М. Фуко про мислення, писав, що “мислити – означає кожного разу придумувати нове переплетіння, спрямовуючи стрілу одного в мішень іншого” [20, с. 317]. Вочевидь логіка В.П. Зінченка про мета-форми Смыслу у вигляді Слова, образу і Дії, їх умовного відокремлення одного від іншого, продовжує давню традицію сприймати дію і думку як одне цілісне: “Ідея того, що дія і думка – це одне, йде від Парменіда” [20, с. 479]. “Слово у його елліністичному розумінні є плоттю діяльною, що розгортається у подію”. І далі цей відомий теоретик психології цитує О.Е. Мандельштама: “Слово не лише головний принцип пізнання. Слово – головний засновок людського буття: не лише *ratio cognoscendi*, але і *ratio essendi*” [20, с. 435]. Складна, проте потужна архітектоніка висновків В.П. Зінченка ґрунтується на факті, що “...тайна, магія слова є в тому, що слово не репрезентує, як зазвичай про це прийнято вважати, а презентує культуру зі всіма її функціями, презентує її афективні, когнітивні і практичні аспекти. І не лише культуру, але й увесь світ” [Там само].

Отож, спираючись не лише на власний науковий здобуток, але і на відповідний предметний досвід попередніх дослідників, В.П. Зінченко поєднує в один функціональний контур “слово”, “діалог”, “гру”, “культуру” і “свідомість”, методологічно і предметно посилюючи фундамент усього шеругу теорій комунікації: “Визнання діалогічної природи свідомості є еквівалентним схваленню його культурно-історичної природи, на чому наполягали Г.Г. Шпет, М.М. Бахтін і Л.С. Виготський. “Гра і життя свідомості: слово-на-слово, діалог”, – писав Г.Г. Шпет, а “слово є архетипом культури, втіленням розуму (він же)...” І далі: “Шпет розглядав [слово] не ізольовано, а у поєднанні “слово-смысл”, що інтерпретується як відношення “мова (мовлення) – смысл”. Через це слово, за Шпетом, не є ані звичайним відображенням “задалегідь наданого порядку”, ані інструментом, що дозволяє сконструювати повністю світ сущого, у тому числі й світ свідомості. Шпет виокремлює “сферу розмови” як своєрідний метафоричний конструкт, що дозволяє йому точно окреслити проблему комунікативного простору, в якому відбувається не лише розуміння та інтерпретація слова як знаку повідомлення, але й саме Я як “соціальна річ” стає продуктом цього простору” [20, с. 77].

Конструкція повного контуру самореалізації людини і кортежу відповідних засобів В.П. Зінченком складається на основі “спільності побудови слова, образу і дії”, що “мають власні зовнішні і внутрішні форми” [20, с. 427]. “Це не проста аналогія, а сутнісна схожість, через те, що кожне із цих утворень (інструментів, артефактів, функціональних органів, мов і т.п.), що постають у ролі засобу поведінки, діяльності, комунікації, інтелекту, містить у своїй внутрішній формі обидва інших. Дія у собі вміщує слово і образ, слово – образ і дію, образ – дію і слово. Вони збагачують, взаємно проникають та у певних межах взаємно замінюють один одного. Вони входять до складу інших внутрішніх форм не в первинному, а в скороченому, перетвореному, можливо й у спотвореному вигляді” [Там само, с. 427–428]. “Слово, образ і дія... являють собою найскладніші... мета-форми – згустки енергії і сили. Домінуюча роль у таких мета-формах належить с л о в у”. Слово, як домінуючий елемент системи не лише врівноважує екзистенційну тріаду “слово-образ-дія”, а за певних умов й ініціює порушення такого балансу, усталеності системи: “...слово у свідомості вносить не ідилію, але й драму, навіть

трагедію (нерозв’язну). Взагалі життя свідомості на відміну від життя організму – (цим свідомість й перебуває поза меж органічного життя) – не ідилія, не спокій Спинози, але трагедія amor fati”, – наводить В.П. Зінченко слова Л.С. Виготського [Там само, с. 429]. Такий стан цей дослідник пропонує сприймати як філогенетичний, як умову культурного розвитку людства, яка ним описується за допомогою влучної метафори поета М. Волошина: “Життя тремтіння всіх віків і рас живе в тобі. Тепер і повсякчас” (Весь трепет жизни всех веков и рас живет в тебе. Всегда. Теперь. Сейчас.) [Там само, с. 548].

Аналізуючи умови, за яких людство має певні потенціали остаточно не скотитися у натовп das “man”, тваністу прірву соціальної симуляції, В.П. Зінченко підкреслює важливість сприймання контексту розуміння через культуру розуміння: “Сфера розмови передбачає наявність загального контексту. Контексту розуміння. Контекст розуміння, сфера розмови є культурною, яку Шпет визначає як “культ розуміння. Культура все перетворює у знак, у слово, інакше вона припиняє транслюватися, через що втрачає сенс і значення” [20, с. 77–78]. Саме контекст культури розуміння нами сприймається як дороговказ і базисний дискурс дослідження гри як ключового аспекту культури кооперативного, екологічного співіснування за будь-яких реальних обставин існування людини і людності.

Досягнення максимальної кооперації між усіма акторами соціальної системи з урахуванням збереження їх ідентичності та відповідно до типу інституціоналізованого елементу системи (громадянин, родина, громадянське суспільство, владні інституції, освіта, наука, церква, армія тощо) в умовах постсучасності становить як головну мету, так і вузловий парадокс сучасної масової комунікації [30, с. 282]. Адже “в ідеалі масова комунікація повинна бути засобом консолідації суспільства” [Там само, с. 173] і як форма соціального спілкування вона принципово покликана сприяти інтеграції суспільства. Проте такий стан неможливо трактувати однозначно, адже “засоби масової інформації створюють різноманітні картини для різних аудиторій, посилюючи тим самим соціальну диференціацію” [Там само, с. 282]. Актуальний стан усього простору масової комунікації стосовно реального життя здебільшого свідчить про імітацію, симуляцію кооперативної взаємодії, гру в потрібний статус без його змістовного наповнення, мі-

мікрію, що має позначати толерантне, погоджене, конвенційне сприймання реальності [3; 6; 7; 10–12; 16; 26; 40].

Практико зорієнтовані наукові засновки кооперативної взаємодії пов'язані із вченням про етику відповідальності Г. Йонаса та з консонансним цьому вченню принципі кооперації Х.П. Грайса. Г. Йонас пропонує сприймати життєдіяльність людини через прагматичну етику інтегрування особистісних та колективних цінностей. Така загальна етика ґрунтується на засновках “евристики страху” та концепту “переваги негативних прогнозів над позитивними” і повинна запобігати такій активності людини, яка мала б згубні глобальні наслідки: “Що може правити за компас? – Сама передбачувана загроза! В її майбутній заграві, в імовірності її планетарних масштабів і наслідків для людей мають бути відкриті передусім етичні принципи, виходячи з яких можна вивести нові обов'язки новій могутності людини. Це я, – пише Г. Йонас, – називаю “евристикою страху”: лише передбачуване спотворення людини допомагає нам зрозуміти її саме як людину, котру треба зберегти” [21, с. 7].

Головний імператив етики відповідальності Г. Йонас позначає як “людство має існувати”. Зазначений “...імператив зобов'язує нас бути відповідальними не так за майбутніх людей, як за ідею людини, яка вимагає присутності її втілень у світі... Цей онтологічний імператив, виведений з ідеї людини, є підвалиною, на якій ґрунтується досі ще не обґрунтована заборона йти ва-банк стосовно людства [21, с. 73]. Філософ формулює не лише констатувальний аспект імперативу “людство має існувати”. Він обґрунтовує функціональний аспект його практичного застосування у вигляді *кооперативності мети, засобів та дій людської активності* як вихідної позиції для будь-яких процесів: “Тільки ідея людини, оскільки вона говорить нам, *чому* люди повинні існувати, тим самим вказує на те, *як* вони повинні існувати” [Там само]. Відтак у підґрунтя такої комунікативної функціональності закладається обов'язковість формування нового типу людини, нового суб'єкта колективної відповідальної поведінки. Відповідаючи на запитання “Хто вона ця людина?”, Йонас каже: “Не ви і не я: головні ролі тут виконують не індивідуальний суб'єкт і не індивідуальна дія, а колективний суб'єкт і колективна дія; і *невизначене майбутнє* [курсив наш] є набагато значнішим, ніж сучасний простір діяльності, май-

бутнє, що утворює горизонт відповідальності” [Там само, с. 25].

Як попередження сприймаються сьогодні (провідна робота Г. Йонаса “Принцип відповідальності” вийшла у 1979 році) висновки-передбачення автора етики відповідальності щодо *обопільної залежності людської діяльності і правил соціальної взаємодії*, дефіцитарність якої призводить до актуалізації ризиків життєдіяльності людини епохи постмодерну, про які йшлося вище: “Якщо сфера виробництва проймає сутність діяльності, тоді моральність має перейматися сферою виробництва, від якої вона колись відійшла, і це вона має виконувати у формі суспільної політики. Питаннями такого обсягу і такої далекосяжності проекції її заходів суспільна політика досі ще ніколи не займалася. Фактично, сутність людської діяльності, змінюючись, докорінно змінює і сутність політики” [21, с. 25]. Також до важливих передумов реалізації принципу відповідальності Г. Йонас відносить обов'язкову трансляцію, продовження його дії в майбутньому, причому поза часом та обставинами з урахуванням того, що будь-яка “всеосяжна відповідальність, хоч які будуть її прояви, є відповідальною за те, щоб завдяки її здійсненню залишалася можливість відповідальності і в майбутньому” [21, с. 180].

Здатність до відповідальності за власне і суспільне життя Г. Йонасом визначається як *атрибутивна ознака людини*. Якість здатності *виконувати відповідальність*, користуючись висновуваннями цього філософа, нами ставиться у *пряму взаємозалежність з рівнем суб'єктного розвитку людини*, її самоідентичності, здатності доволно утримуватись від деперсоналізуючих впливів масової комунікації, виробляти власний імунітет проти спадання в статус *das “man”*, оптимально реалізувати себе в комунікації. Отож моральність, здатність до відповідальності є іманентною природною ознакою людини, що не стільки набувається, скільки втрачається. Особа народжується відкрито й спонтанно моральною. Її моральне спотворення має екзогенну природу. Тому аморальність – це процес і стан втрати атрибутивної, ендогенної моральності, передбаченої Природою в Людині. Цей процес є скочуванням людини у стан деперсоналізації, невинного панування маси, для якого принципово не існує потреби у відповідальності через втрату власної суб'єктності: “...характерною рисою людини є те, що тільки вона одна *може* мати відповідальність, а це означає водночас,

що вона також *мусить* мати відповідальність за інших людей... Загалом здатність до відповідальності становить достатню умову факту її існування..., [вона] так само невіддільна від буття людини, як і здатність говорити. Відповідальність міститься у самому визначенні людини..., [котра] ще до будь-якої моралі є вже моральною істотою, тобто такою, що може бути і моральною, й аморальною” [21, с. 153].

Постулати етики відповідальності Г. Йонаса у практичному сенсі нами сприймаються нероздільно від принципу кооперації, який сформулював американський філософ і лінгвіст Херберт Пол Грайс [18: 36]. В основі концепції останнього перебуває уявлення про ідеальну комунікативну поведінку, відповідно до якої у процесі спілкування партнери повинні дотримуватися принципу кооперації. Загальна сутність цього принципу полягає у тому, що комунікативний внесок кожного на певному етапі актуального діалогу повинен сприяти досягненню спільно визначеної мети і напрямку ведення такого діалогу [18; 36, с. 612–613]. Дослідник вважав “...*підґрунтям успішної кооперації насамперед логіку й раціоналізм* [курсив наш], а постулати слугували для пояснення, яким чином через їхнє порушення мовець здатний передати адресату більше інформації, ніж міститься в логіко-семантичному змісті вербального повідомлення” [36, с. 612].

Принцип кооперації Х.П. Грайса тривалий час вважався визначальним критерієм ефективної комунікації. Він охоплює чотири постулати (максими) кооперативної комунікації: а) кількість комунікації, б) її якість, в) відношення і г) спосіб зреалізування. Повнота дотримання, реалізації комунікантами постулатів у процесі спілкування визначає ступінь кооперативності актуальної комунікації. Відповідно дефіцит наповнення комунікації змістом таких постулатів знижує рівень і якість кооперативності спілкування, надає комунікації маніпулятивного або конфліктного контексту і характеру [18; 36].

Постулат кількості (або максима інформативності) означає, що висловлювання, мовленнєвий акт комуніканта повинен містити у собі не менше, але і не більше інформації, аніж це потрібно для розуміння реципієнтом, отримувачем такої інформації. Постулатом визначається дозована інформативність висловлення: 1) зроби своє висловлення настільки інформативним, наскільки потрібно; 2) не роби своє висловлення більш інформативним, ніж потрібно. Кількість інформації, передана мовцем, повинна відповідати його меті, розумінню ним

психологічного, емоційного, інтелектуального стану свого співрозмовника, адже надмірність або недостатність інформації стає одним із чинників комунікативного шуму й може призвести до припинення спілкування [18; 36]. Постулат якості (максима істинності) встановлює, що комунікант не повинен передавати неправдиву інформацію і не повідомляти того, в істинності чого він не впевнений. Даний постулат вимагає правдивості, щирості й обізнаності мовця, тобто повідомлення має відповідати справжньому станові речей: а) не кажи того, що ти вважаєш неправдивим; б) не кажи того, для чого в тебе немає достатніх підстав [Там само]. Постулат відношення (максима відповідності, релевантності) вимагає виключати із висловлювання сторонні, такі що не стосуються контексту, теми комунікації елементи. Релевантне висловлювання повинно стосуватися актуальної теми спілкування: “Будь відповідним змістові, говори по суті, дотримуючись теми спілкування” [Там само]. Постулат способу комунікації (максима ясності, прозорості, зрозумілості) виражається тезою “Висловлюйся ясно”, вимагає чіткого, послідовного, недвозначного викладення думки, прозорої та зрозумілої манери висловлювання. Постулат потребує від мовця раціональності мовлення, тому: 1) уникай неясних висловлень; 2) уникай двозначності; 3) уникай непотрібної надмірності; 4) будь послідовним [Там само].

Постулати комунікації Х.П. Грайса стали засновками для сучасної системи стратегічних комунікацій країн-членів НАТО та розвинулися в офіційний *кортеж принципів кооперативної (стратегічної) комунікації* країн-партнерів. Зокрема нормативними умовами діяльності Північно-атлантичного союзу є “...безперервність потоку (continuous flow) такої, що заслуговує на довіру (credible), надійної (reliable), своєчасної (timely) та точної (accurate) інформації до військовослужбовців, їх сімей, мас-медіа та спільноти”. Одночасно встановлюються обов’язкові комплекси умов побудови і здійснення комунікації, передусім стратегічної, в межах країн НАТО та взаємодії їх військових структур [60].

За висновками дослідників постулати Х.П. Грайса останнім часом усе більше зосереджуються в контурі саме *кооперативної комунікації*, залишаючи ту частину інформаційно-комунікативного простору, яка вирізняється ознаками *маніпулятивності та конфліктності*. Завдяки розвитку мас-медіа засоби маніпулювання свідомістю людини все частіше використову-

ються з метою формування потрібних особистісних та групових настанов, що на противагу соціально-екологічним постулатам Х.П. Грайса актуалізує феномен маніпулювання людською свідомістю (див. [19; 24; 61]).

У вітчизняному науковому просторі етика відповідальності Г. Йонаса і принцип кооперації Х.П. Грайса, головню завдяки теорії професійного методологування А.В. Фурмана, стали методологічними атрибутами наукового пізнання і практикування [44; 45]. Зокрема, розкриваючи сутність методології як окремого світу мислення і багаторівневого (каскадного) методологування – організованого мисленням життєдіяльності людини, він висновує про природну відповідність, умонтованість у такі процеси змісту етики відповідальності і принципу кооперації як універсальних та обов'язкових складових мислення, моделювання реальності і реалізації таких моделей. Етика відповідальності і принцип кооперації в теорії професійного методологування А.В. Фурмана тут втілюються як атрибути мислення і вибору людиною методів її практичних мислевчинкових дій. Таким атрибутом, зонайперше, є *субстанційність* як "...ідеальна дійсність об'єктивного процесу, що здійснюється поза людською свідомістю, хоча й просякає крізь неї й так чи інакше видозмінюється в ній та рухається далі, тому воно [мислення] розмите на суб'єктно-особистісному матеріалі-носії й у своїй вершинній універсальності постає як методологічне мислення, яке інтегрує сферу мислєдіяльності і "вільне стосовно меж наукових предметів й узагалі щодо меж науки, історії, техніки, практики"..., а головне – воно може працювати *над ними*" [45, с. 270]. Таким чином субстанційність ковітальної "тканини" завжди є присутньою у всіх іпостасях життєдіяльності людини, якими, як йшлося раніше, сприймав Слово, Образ і Дію В.П. Зінченко. Причому трансформації такої життєвої "тканини" відбуваються завдяки іншим ознакам-універсаліям мислення та організованій ним діяльності людини, що інтегрують собою усі раніше і надалі наведені теоретичні підходи. Такими ознаками-універсаліями за А.В. Фурманом, є *критичність, рефлексивність, практичність, технічність, ситуаційність проживання, ковітальність та окультурена змістовність* [45, с. 271–272]. Виходячи із здійсненого раніше аналізу логічним нами вважається висновок, що наведені методологічні ознаки організованого мисленням життєдіяльності людини набувають змісту *принципів*

такої *життєдіяльності*. Порівняння принципів практичності, ковітальності й окультуреної змістовності з принципом кооперативності комунікації Х.П. Грайса свідчить про їх подібність.

А.В. Фурман позиціонує теорію власного авторства як *циклічно-вчинкову вітакультурну методологію* – методологію гуманістичної, діяльно-вчинкової, логічно-послідовної кооперації суб'єктів спільної соціальної активності [45]. Такий підхід надає повний і вичерпний кортеж засобів для організації життєдіяльності людини в сучасних умовах. Цей кортеж охоплює усі топоси життєдіяння суб'єкта, формуючи і забезпечуючи послідовний *каскад* його активності – від ноетично-інтенційних вібрацій, жеврінь актуальних, проте неусвідомлених, таких, що лише набувають своєї очевидності, змістів через їх осмислення, вербальне позначення-кодування й надалі – моделювання образу майбутніх дій і самих дій у напрямку екзистенційного удосконалення *magnum opus* суб'єкта і зростання його особистісних потенціалів і досвіду.

Незалежно від висновувань представників філософії екзистенціалізму, проте винятково консонансно з ними, науковцями психології діяльності комунікація також позиціонується як базисний атрибут життєреалізування особи в контексті кооперативної взаємодії або задля встановлення такої взаємодії. В контурі психології діяльності комунікація є *першим видом провідної діяльності* у загальній *таксономії* таких видів, і сутнісно започатковує власне саму діяльність за будь-яких умов і ситуацій [34, с. 42].

Теорія провідних видів діяльності знаходиться в основі усього епістемологічного корпусу психології діяльності. Передбачається, що "провідна діяльність – це діяльність, виконання якої визначає виникнення і формування основних психологічних новоутворень людини на поточному ступені розвитку її особистості. Всередині провідної діяльності відбувається підготовка, виникнення та диференціація інших видів діяльності [34, с. 42]. Крім того, словниковими стали підходи, щодо сутності та значення кожного із видів провідної діяльності, причому як окремо, так і в таксономічному комплексі таких видів, що уможливають розуміння суті людської діяльності взагалі: "Значення провідної діяльності для психічного розвитку передусім залежить від її змісту, від того, які аспекти реальності людина відкриває для себе та засвоює у процесі її виконання" [34, с. 42].

З часів виникнення теорії провідної діяльності залишається достатньо хиткою та дискусійною позиція наукового сприйняття таксономії її видів переважно через аспекти психології дитинства [33; 34; 49]. Це позначилось на тому, що науковий апарат визначень психології діяльності стосовно таксономії видів діяльності тяжіє до психологічної періодизації дитинства і юнацького віку. У той же час є наявними, але недостатньо чіткими, аргументи на користь того, що види провідної діяльності поширюються на весь життєвий шлях особи: “Сучасні дані про особливості розвитку психіки людини в онтогенезі дозволяють виділити наступні види провідної діяльності: 1) безпосереднє спілкування немовляти з дорослими; 2) предметно-маніпулятивна діяльність, що є притаманною, характерною для раннього дитинства; у процесі її виконання дитина опановує історично утворені способи дії з певними предметами; 3) сюжетно-рольова гра, що є притаманною для дошкільного віку (від трьох до семи років); 4) навчальна діяльність молодших школярів; 5) суспільно-корисна діяльність підлітків; 6) професійна освітня діяльність, що є характерною для періоду ранньої юності; під час неї відбувається підготовка до майбутньої професії. Провідна діяльність не виникає одразу в розвиненій формі, а проходить певний процес свого становлення. Її формування відбувається під керівництвом дорослих у форматі навчання та виховання” [34, с. 42].

Опосередковано, проте достатньо прозоро, науковий апарат психології діяльності систематизує кортеж видів провідної діяльності саме як *таксономію*. А це означає, що кожний наступний елемент системи від її початку до завершення, генетично передбачає, містить і наслідкує зміст кожного попереднього елемента, в нашому випадку – виду провідної діяльності, не змінюючи систему, а субстанційно ускладнюючи, накопичуючи її архітектоніку і функціональність. Таким чином хронологічна логіка побудови таксономії видів провідної діяльності від дитинства до зрілості відповідає змістовній логіці такої побудови, виходячи із того, що закономірності розвитку людини в період її дитинства і юності з настанням дорослого віку залишаються актуальними і не мають кінцевого характеру упродовж усього фактичного життя людини. На основі кожного із попередніх видів провідної діяльності від спілкування, комунікації і надалі розвивається кожний наступний вид, наповнюючи інструментальним зміс-

том засобовий діяльнісний кортеж людини: “Виникнення під час кожного періоду психічного розвитку нової провідної діяльності не означає усунення тієї, що була провідною на попередньому етапі. Певний період психічного розвитку характеризується своєрідною системою різних видів діяльності, разом із тим у такій складній системі провідна діяльність займає особливе місце, визначаючи виникнення основних змін у психічному розвитку на кожному окремому етапі” [34, с. 42].

Гра як вид провідної діяльності зазначеної таксономії атрибутивно охоплює безпосередню комунікацію (спілкування як первинний вид), предметно-маніпулятивну діяльність (як похідну інструментальну, засобову), надалі генетично зумовлюючи і насичуючи функціональним змістом усі наступні види провідної діяльності: навчання, суспільно-корисну діяльність і професійну діяльність. Це сприймається цілком логічним, адже соціальні обставини й спричинені як власне соціальні через наявність нетотожних елементів – суб’єктів, які через власні предметно-маніпулятивні дії обмінюються смислами, взаємно впливають один на одного і спільно вчиняють у своїй взаємодії. Не вдаючись у пояснення розбіжностей і відмінностей гри людини і гри тварин, зазначимо про усталеність у науковому світі висновку про те, що *гра становить культуру створювальну комунікативну матрицю* [22; 30, с. 67–70; 53; 49–52]. Отож гра, у її психологічному розумінні, є базовим видом діяльності, який робить сучасну комунікацію придатною і навіть зручною для самореалізації людини. Гра поєднує та утримує функціональний зв’язок з-поміж рутинною побутовістю масової комунікації з потенціалами дієвої самореалізації суб’єкта як особистості. Незалежно від теоретичних філософських узагальнень сучасний американський психолог і дослідник гри С. Браун висновує: “Якщо ми перестаємо грати, то розділяємо долю усіх тварин, які переростають гру. Наша поведінка стає *фіксованою*. Нам стають нецікавими нові речі. Ми отримуємо менше задоволення від світу довкола” [9, с. 64].

Якщо звільнити таксономію видів провідної діяльності від хронологічного аспекту і виконати об’єктивну умову, що психічний розвиток суб’єкта й відтак його життєдіяльність, у дорослому віці іманентно характеризується своєрідною інтегрованою системою *усіх видів діяльності* від: 1) спілкування-комунікації, через 2) предметне маніпулювання, 3) гру, 4) навчання, 5) суспільно-корисну (непрофесійну,

волонтерську) діяльність і 6) професійну діяльність до повного спектру соціального функціонування. Звідси полстає логічний висновок про особливий, звісно за певних умов, статус у цій таксономії саме третього виду провідної діяльності – гри. Важливою, на нашу думку, є та обставина, що відповідно до таксономії видів провідної діяльності наступними після гри, генетично спричиненими видами, утверджується навчання і суспільно-корисна діяльність – модальності життєактивності, що у змістовлюють розвиток особистості в напрямку її кооперативного чи суспільно-корисного існування [34, с. 42].

Аспекти кооперативного співіснування пронизують увесь корпус вітчизняної психології. Відповідні підходи ґрунтуються на загальнонауковому сприйнятті комунікації як “змістовної сутності соціальної взаємодії”, що “характеризує структуру міжособистісних і ділових зв’язків між людьми, особливості обміну інформацією у людському спілкуванні” і спрямована на досягнення і забезпечення “соціальної спільності при збереженні індивідуальності кожного” [33, с. 172–173]. Комунікація характеризується через “процес... і комунікативні акти, які є його складовими”. В комунікативних актах реалізуються фатична (пов’язана з установленням контактів), експресивна (пробудження емоційних переживань), інформативна (передавання інформації) й управлінська (стимулювання змін у діяльності) функції. Зважаючи на велику різноманітність комунікативних процесів та актів, їх класифікують за різними ознаками. За типом взаємин між учасниками виділяють міжособистісну, публічну і масову комунікацію; за засобами комунікації – вербальну і невербальну. Особливу проблематику становить вивчення комунікативних бар’єрів – своєрідних перешкод, які виникають при розповсюдженні, розумінні і реалізації інформації [33, с. 172–173]. В теорії масової комунікації подібні бар’єри виступають у ролі “шумів або інтерференції” [27, с. 54], “комунікативних перешкод чи шумів” [36, с. 230–231, с. 576]. Такі бар’єри, “шуми” і “перешкоди” нами пропонується сприймати у тому числі й через оптику принципів відповідальності Г. Йонаса і кооперації Х. П. Грайса, як такі, що в актуальному житті стають засобами ігрового моделювання і практичних дій суб’єкта в обставинах нестабільності, ризиків і загроз для якості його життя. Передусім це стосується моніторингу суб’єктом умов його актуальної

комунікації, визначення ним рівня довільності негативного зовнішнього впливу, його джерел, засобів, мети тощо.

За способом виникнення виділяють п’ять основних типів кооперації: 1) автоматичну кооперацію, що існує у стадних тварин; 2) традиційну кооперацію, яка історично склалася в соціальних спільнотах і закріплена в традиціях, ритуалах, соціальних нормах тощо; 3) спонтанну кооперацію, що ситуативно виникає у відносинах дружби, симпатії; 4) директивну кооперацію, яка здебільшого характерна для військових організацій; 5) контрактну кооперацію, за якої індивідуальні інтереси учасників поєднуються на формальній чи неформальній договірній основі. Утворення кооперації сприяє появі атракції між членами соціальної групи, покращує психологічний клімат у ній, стабілізує і гармонізує психологічний стан її учасників. Психологічний зміст стосунків між учасниками кооперації визначається характером спільної діяльності [33, с. 178].

Зважаючи на розгалуження типів соціальної кооперації доцільно сприймати *спонтанну* і *контрактну кооперацію* як межі кооперативної взаємодії залежно від її тривалості. Визначальним аспектом оцінки актуальної для суб’єкта ситуації стосовно ступеня її кооперативності пропонується встановити виконання партнерами такої взаємодії постулатів кооперації Х.П. Грайса [18; 60]. Будь-який сумнів суб’єкта щодо порушення з боку його партнера цих постулатів має безумовно сприйматися як ознака виходу із кооперативного поля, поява та посилення нестабільності, вірогідності ризиків і загроз для інтересів суб’єкта [2; 50; 52]. Такий підхід сприймається логічним і змістовним, адже парадокс сучасної масової комунікації за висновками дослідників має виразну ігрову сутність, яка полюсно тяжіє до двох протилежних сутностей – *кооперації* і *конкуренції* [8; 10–12; 14; 26; 29–31; 50; 52].

Французький філософ і соціолог П’єр Бурд’є, роботи якого мали значний вплив на соціогуманітарну сферу сучасної Європи і світу, виводить *феномен гри* із дискурсивної у практичну площину як *основу сучасної соціальної динаміки* [10–12]. Він зазначає, що існує конкуренція в полі символічного маніпулювання. Ця конкуренція здійснюється поміж агентами, які намагаються маніпулювати світоглядом, комбінуючи *словами*, і через них – принципами побудови соціальної дійсності. Вони змагаються з метою висвітлення того, яким належить бачити і сприймати світ, при-

мушують за допомогою слів та образів бачити належне і вірити в нього. Такі маніпулятивні “соціальні інженери” отримують завдяки цьому повноцінно реальні результати – переконання і дії тих, чия свідомість знаходиться у “щілині”, циклі маніпулювання [9; 54]. Ця поведінка є нічим іншим, як проявом належності до однієї гри, коли навіть непримиренні співрозмовники погоджуються щодо певних правил гри [12].

Гра як матриця соціальної динаміки в умовах і просторі постмодернової епохи, за П. Бурд’є, набуває обов’язкових ознак для організації буття людини і суспільства: “...жодний не може отримати користь від гри, включаючи й тих, хто в ній домінує, не вступивши у гру і не захопившись нею...”; “єдина абсолютна свобода, що дозволяється грою – це свобода вийти з гри завдяки героїчній відмові, яка, якщо тільки не ініціювати нової гри, підтримує атараксію (душевну незворушність) лише ціною того, що з точки зору гри та ілюзії є соціальною смертю”; “існує політичне поле (так само як існують, скажімо, простори релігії, мистецтва та ін.), або автономний універсум, *простір гри* [курсив наш. – О.Х.], у якому грають за своїми особливими правилами, і люди, які долучені до цієї гри, мають, відповідно, специфічні інтереси, визначені... логікою гри” [11, с. 130, 150, 172].

Гра пронизує собою увесь соціальний простір сучасного світу, вимагаючи поза згоди з її об’єктивними чинниками брати участь, не відволікатися, не гальмувати, прагнути практичної дії, досягати консенсусу. Гра вимагає від людства бути відповідальним і солідарним, примушує до кооперації: “Саме така визначальна прихильність до гри, довільне та щире прагнення і зобов’язання участі у ній виступає абсолютною вимогою політичної гри, інвестуванням у гру, що є одночасно й певним її результатом, й умовою функціонування самої гри. Перед загрозою виключення із гри і втрати прибутків від неї... всі... вступають у неоголошену змову, [яка]... суттєво більш могутня, аніж усі офіційні або ж таємні угоди” [11, с. 187–188]. Очевидно, що висновки П. Бурд’є вмонтовують гру в увесь корпус соціальної взаємодії, роблять її принципом сучасної інституціоналізації суспільного життя: “...формування держави здійснюється разом із формуванням поля влади, що розуміється як *простір гри*, всередині якого володарі капіталу (різних його видів) змагаються саме за владу над державою, тобто державним капіталом,

що дає владу над різними видами капіталу і над їх відтворенням (головним чином через *систему освіти*)” [Там само, с. 228].

Солідарно підходам П. Бурд’є інстинктивно-функціональний характер гри закладав у підґрунтя людської поведінки французький письменник, філософ та соціолог Р. Кайуа, який досліджував проблеми соціалізації людини через оптику гри як домінуючої форми людського ірраціоналізму. За його висновками ігрова природа людини підкорюється чотирьом інстинктам, що створюють для неї ірраціональну підоснову індивідуального та соціального існування. Гра, так би мовити, урівноважує, стабілізує прагнення суб’єкта і його практичні дії щодо досягнення таких прагнень відповідно до актуальних можливостей і реальних обставин. Таким чином гра як функціональний засіб забезпечує і зберігає збалансований соціальний порядок, відносну кооперативність співіснування людей [22; 50].

Розгортання теоретичних засновків дослідження гри як теоретичного конструкту і практичного засобу діяльності в постмодерністському культурному середовищі, моделювання відповідної активності суб’єкта, через оптику екзистенційної філософії гри як культуростворювальної комунікативної матриці, теорії свідомості В.П. Зінченко, принципів відповідальності Г. Йонаса і кооперації Х.П. Грайса та інших дослідників приводить у площину проблематики психолінгвістичних закономірностей людської поведінки.

Українська вчена-лінгвіст О.О. Селіванова, аналізуючи мовні аспекти комунікації в епоху постмодерну, висновує про роль мовної комунікації у процесах збереження соціального балансу: “Сьогодні до мовознавчих студій усе активніше проникають принципи синергетики, що постулюють погляд на мову як на синергетичну суперсистему, нелінійну, нерівноважну, детерміновану зсередини й ззовні, яка перебуває у стані переходу від хаосу до порядку й далі – до нового порядку через взаємодію деструктивних тенденцій і параметрів самоорганізації цієї суперсистеми. Самоорганізація здійснюється шляхом спільного функціонування елементів і підсистем, які кооперуються задля збереження системи” [36, с. 20–21]. Такий підхід відповідає теорії дисипативних нелінійних структур та класичній теорії ігор [28; 32; 50; 52].

Будь-яке слово, що було кимось промовлено на чийсь адресу в певному контексті та в конкретній ситуації є *актом з певною метою*, а

не лише смисловим позначенням чогось такого, що вже відбулося у світі. Цей постулат, що не потребує доказів мінімум через те, що нічого не відбувається безцільно, має прадавні культуротворчі витoki і міститься в ключовому культурному документі, яким є Біблія. Силу Слова Бога так було сформульовано Ісайєю: “Як дощ і сніг сходять із неба і не повертаються туди, але сповнюють землю і роблять її здатною народжувати та відтворювати..., так і слово Моє, що сходить з вуст Моїх, – воно не повертається до мене марним, але виконує те, що мною визначено” [Ис. 55, 10–11; 5, с. 726].

П.О. Флоренський розвиває дискурс “слово як сила, що збурює рух”, у напрямку об’єктивізації та універсалізації мови, слова, як засобу переходу від інтенції до вчинку незалежно від ступеня довільності психічних процесів і, безумовно, викликаючи при цьому реакцію-відповідь, яка продовжує вербальну інтенційно-вчинкову спіраль комунікації: “...мова, якою б безсилою її не вважали, діє у світі, створюючи собі подібне. І як зачаття може не потребувати свідомо особистісної участі, так й оплодотворення словом не передбачає неодмінної ясності свідомості, раз вже тільки слово народилося в соціальне середовище від слова-творця або, більш точно – слова-культуратора, що відбулось раніше. Саме тому магічно потужне слово не потребує, щонайменше на нижчих рівнях магії, неодмінно індивідуально-особистісного напруження волі, або навіть ясного усвідомлення його смислу. Воно саме концентрує енергію духу, начебто напивається нею, щоразу, коли тільки жевріє намагання його вимовити, тобто за мінімуму внутрішньої самодіяльності” [43, с. 264–265].

Людвіг Вітгенштайн, засновник окремої філософської теорії – *теорії мовних ігор*, яка свого часу випередила всі інші філософські розвідки стосовно постмодерну як етапу розвитку суспільства і людини, конструює власний підхід до феномену комунікації на атрибутивності Слова як ключового, побудовного, створювального і регламентувального центру свідомості людини. Розмаїття смислів, конотацій, контекстів та інтенцій, за якими слова можуть бути використані і використовуються, настільки глибоке та обширне, наскільки таким може бути саме життя людини: “Слово не набуває значення, даного йому начебто певною силою, незалежною від нас самих, так, що тут може мати місце різновид наукового дослідження того, що означає слово насправді. Слово набуває того значення, яке йому надає людина.

Існують слова з різноманітними /, чітко і прозоро визначеними, значеннями. Такі значення легко класифікуються. Водночас існують слова, про які можливо сказати: “Вони застосовуються у тисячі способів, що градуально переходять одне в інше” [14, с. 50].

Український науковець Ю.Д. Прилюк виокремлює три основних типи універсальної інформаційної взаємодії людини: 1) аутокомунікацію або внутрішньо-особистісний діалог, агентами якого можуть бути духовні утворення людини – сумління, елементи власної Я-концепції (реальне Я, ідеальне, динамічне, дзеркальне Я тощо); 2) міжособистісне спілкування – інтерсуб’єктний процес інформаційного взаємообміну, агентами якого є члени певної соціальної групи (родинної, начальної, професійної тощо), до якої на відносно постійній основі входить певний суб’єкт, і 3) масове спілкування або масова комунікація (зауважимо, що Ю.Д. Прилюк ототожнює “спілкування” і “комунікацію”), інтерсуб’єктний процес інформаційного взаємообміну, сторонами якого є великі маси людей, що позиціонуються як відчужені носії певних статусних ролей, взаємозв’язок яких може не мати обов’язкового характеру та бути одностороннім [4, с. 233].

Психологічною школою А.В. Фурмана комунікативні аспекти життєдіяльності людини розглядаються через оптику теорії навчальних проблемних ситуацій. Обстоювана авторська теорія враховує усі вірогідні стани суб’єкта відносно того, наскільки певний контекст актуальної ситуації є йому відомим, наскільки ситуація відеальнена у його свідомості у вигляді *осмисленого змісту, сформованого образу і моделі предметних дій* [46; 47]. Водночас доведено, що “у психології *проблемна ситуація – вихідний момент продуктивного мислення, джерело і стимул пошукової пізнавальної активності і творчої діяльності людини*”, а *проблемність є атрибутивною характеристикою пізнання* [46, с. 24, 29], що робить її невід’ємною ознакою буття, базисом для подолання невизначеності. Увесь діапазон проблемних ситуацій розподіляється А.В. Фурманом на їх види: очевидні, напівочевидні, неочевидні та невідомі [Там само, с. 31]. У реальних умовах буття людина може потрапляти у проблемну ситуацію будь-якого конкретного виду: від цілковито невідомих, де панує суцільна стохастичність змін й до очевидних, але водночас таких, що потребують уваги та зусиль суб’єкта для упорядкування його ак-

Рис. 2.

Топографія індивідуально- і соціально-психологічного простору суб'єкта

туального простору відповідно до прийнятих рішень і способу вчинкових дій [46; 47; 50]. Вочевидь види проблемних ситуацій є одночасно й етапами вирішення будь-якої проблемної ситуації життєвого формату: рухаючись у часі та просторі (хронотопі) певної ситуації суб'єкт для подолання проблемності актуальної поточної ситуації вимушений робити зусилля щодо перетворення “невідомого” у “неочевидне”, “неочевидного” у “напівочевидне”, “напівочевидного” у “очевидне”, а “очевидне” у “звичне”, таким чином долаючи, вирішуючи проблемну ситуацію, роблячи свій простір свідомісно збалансованим, високоентропійним.

Інтеграція концепцій Ю.Д. Прилюка, А.В. Фурмана і В.П. Зінченка створює гармонійну *топографію психічного, вчинкового життя людини і каскад її комунікації*. Вчинкова діяльність і психічна сфера суб'єкта симбіотично і послідовно перебувають у будь-якому із топосів індивідуального простору суб'єкта на діапазоні усвідомлення “невідоме – звичне”: від (1) внутрішньо-суб'єктного

простору (Ю.Д. Прилюк) духовної сутності людини (В.П. Зінченко) через (2) топос рефлексивних значень і смислів (В.П. Зінченко) побутової, ближньої комунікації (Ю.Д. Прилюк) в 3) топос “біодинамічної тканини живого руху і дії”, вчинкової діяльності (В.П. Зінченко) в 4) топос масової комунікації (Ю.Д. Прилюк) мінімум у ролі приймача, реципієнта інформаційного контенту, який завдяки власній рефлексії суб'єкта впливає на його духовну сутність (*див. рис. 2*). На кожному із чотирьох представлених топосів якість учинкової активності суб'єкта визначається якістю осмислення ним актуальної проблемної ситуації на векторі її конкретної буттєвості: “невідоме – неочевидне – напівочевидне – очевидне – рутинне” (А.В. Фурман). Такий комунікативний каскад взаємодії суб'єкта і навколишнього світу від народження людини створює, формує і підтримує функціональність “герменевтичного кола” її пізнання, що через саморозвиток поширює радіус потенціалів і здобутків, наповнюючи змістом його *magnum opus* упродовж життя [54, с. 146–147].

Екзистенція взаємодія людини із світом відбувається в усьому просторі і через усі канали і засоби масової комунікації. Масова комунікація (від англ. *mass communication*) – це спеціально організоване, одночасне і систематичне розповсюдження однієї і тієї ж інформації серед великої кількості просторово роззосереджених людей з метою задоволення їх інформаційних потреб, впливу на їхні погляди, поведінку і переконання. Засобами масової комунікації є преса і друковані видання, кіно, театр, радіо, телебачення та мережа Інтернет. У соціальній психології масову комунікацію розглядають як одну з форм опосередкованого спілкування. Основними характеристиками масової комунікації є: 1) наявність технічних засобів для розповсюдження інформації; 2) наявність масової аудиторії для її сприймання; 3) багатство каналів розповсюдження інформації; 4) варіативність комунікативних засобів. Масова комунікація – одна з найдієвіших форм впливу на громадську думку і на суспільну свідомість [33, с. 173]. Вона є обов'язковою підставою існування масової культури. За допомогою масової комунікації відбувається поширення важливих інформаційних повідомлень, що зумовлює єдність регіону, нації, людства [42, с. 291–292].

Вивчення впливу масової комунікації та побудови систем такого впливу сьогодні ґрунтується на загальній моделі сучасної масової комунікації [27; 30; 36; 55]. В її основі знаходиться класична бігевіористська парадигма комунікації, що була започаткована у роботах Гарольда Лассуела (1902–1978), теорія комунікації якого розвивається з 1948 року. Концепція комунікації Г. Лассуела базується на таких принципових позиціях передачі інформації: 1) хто передав (аналіз управління комунікативним процесом), 2) що передав (вивчення контенту, змісту повідомлень), 3) яким каналом комунікація була передана (рефлексія засобу), 4) кому (підбір отримувачів, реципієнтів, аудиторії) та 5) з яким ефектом (аналіз результату впливу на свідомість та/або поведінку реципієнта). У 1967 році на Міжнародній конференції, що проводилась в Індії, під час свого виступу Г. Лассуел доповнив власну формулу комунікативного процесу новими елементами: 1) хто передав інформацію (аналіз управління комунікативним процесом); 2) що передав (аналіз контенту, змісту повідомлень); 3) яким каналом комунікації (аналіз засобу); 4) кому спрямовано, досягає якої аудиторії (аналіз отримувачів, реципі-

єнтів, цільової аудиторії); 5) через створення якої ситуації; 6) шляхом застосування якої стратегії; 7) з якою метою, якими намірами, який отримуючи намагається отримати ефект, результат [55, с. 77–78]. Вченим проголошується, що в ідеальному стані *масова комунікація повинна бути засобом консолідації і кооперації суспільства* [33, с. 173].

Примітно, що тлумачення масової комунікації, яке прийнято у вітчизняному науковому просторі, містить внутрішній *парадокс сучасної масової комунікації*, про який йшлося вище [27]. Так, за висновками українського філософа Н.В. Хамітова, соціальними передумовами масової комунікації є особливості суспільства масового споживання, такі, як індустріалізація, урбанізація, стандартизація виробництва та способу життя. Ці особливості породжують низку фундаментальних соціальних та екзистенційних проблем [42, с. 291–292]:

- масова комунікація може бути використана для тиску на свідомість і підсвідомість та задля маніпуляції людьми, передусім при використанні економічної та політичної реклами; це призводить до своєрідного “зомбування” великих мас людей;

- орієнтація на масового споживача інформації веде до стандартизації та спрощення внутрішнього світу людини, соціального тиражування габітусу, стану *das “man”*;

- доступність та серійність інформаційних потоків у межах масової комунікації породжують “інформаційну наркоманію”, тобто внутрішній стан людини, коли продукція масової комунікації стає важливішою за події власного життя (перегляд телесеріалів тощо). В даному разі масова комунікація стає формою руйнації екзистенційного спілкування, що означає наростання внутрішньої самотності та відчуження.

В умовах тотальної присутності засобів масової комунікації в життєдіяльності сучасної людини; того, як засвідчував М. Маклюен, що такі засоби є “вирішувальним механізмом поширення людської чуттєвості і перетворення Земної кулі у “глобальне село”, суперечності і негативи масової комунікації можуть наносити суттєвий збиток психологічному добробуту людей, їх соціальній ефективності [30, с. 505]. І єдиним джерелом та можливістю долати вірогідні негативні впливи є здатність суб'єкта до виваженої, екологічної, передусім щодо нього самого й найближчого оточення, комунікативної поведінки. Зважаючи на те, що “не лише образ і дія, а й слово виконує як

значущі, так і оперативні функції, відіграє роль знаряддя”, і що “в слові присутня потенційна можливість рефлексії... подібно тій, що виявляється у дії” [20, с. 511], така комунікативна поведінка передусім базується на мовленнєвій діяльності людини, її здатності оперувати смислами у вигляді слів та образів, втілювати їх у власні практичні дії у процесі спілкування.

Прагматичний пошук повної вихідної, матричної моделі актуальної, контекстної комунікації суб’єкта приводить до поняття *дискурсу*. За висновками Ю. Габермаса та К.-О. Апеля *дискурс* є базовою формою, головним способом, матрицею комунікації. Він є таким способом комунікації, у якому стикаються, об’єднуються і взаємодіють різноманітні висловлювання, позиції, погляди учасників комунікування. Висловлювання і позиції явним чи неявним чином містять домагання, претензії на загальну значимість, корисність і важливість. Для філософії екзистенціалізму термін “дискурс” має широкий спектр значень та застосування – від вільного спілкування, діалогу, розмірковувань до суб’єктно відрефлексованої, методологічно цільної і завершеної, філософської промови. Психологічний зміст дискурсу доцільно сприймати як *смыслеутворювальну сутність учинкової активності суб’єкта*. Дискурс суб’єкта, що має прив’язку до реальної ситуації, її хронотопу та участі інших учасників, взаємодіючи з дискурсами останніх створює “легенду” і сценарій ситуації. Такий дискурс набуває своєї реалізації через учинок суб’єкта, розгортаючись у просторі і часі, саме “тут і тепер” [29, с. 146–147, с. 670–671].

На думку багатьох вчених, найближче до фундаментальних основ, одночасно організації, процесу і змісту, комунікації підійшов провідний представник аналітичної філософії, австрійський філософ, професор Кембриджського університету Л. Вітгенштайн [14; 15; 29, с. 406–408]. Власною теорією мовних або лінгвістичних ігор він створив методологічну базу виконання загальних для аналітичної філософії завдань: дослідження мови з метою виявлення структури думки, досягнення “прозорого” співвіднесення мови і реальності, чіткого розмежування значимих та пустих виражень, висловлювань, осмислених і безглузких фраз та ін. [29, с. 98]. Л. Вітгенштайн ототожнював значення, які суб’єкт надає власним словам, думкам, дискурсам, і те, як такий суб’єкт використовує ці слова, думки і дискурси в безпосередньому спілкуванні, вчинковій діяльності [Там само, с. 23].

Наукові здобутки Л. Вітгенштайна мають виразну психологічну сутність. Зокрема, усвідомлюючи волю людини як специфічний предмет психології, він сприймає цей феномен виключно в контексті комунікативної діяльності суб’єкта [26, с. 434]. Зміст теорії “мовних ігор” цей мислитель наповнює вчинковим, діяльнісним у змістовленні увесь комунікативний каскад активності суб’єкта – від його ноетичної інтенції через повний спектр суб’єктної мислєдіяльності [59, с. 245; 47], послідовно за всіма рівнями актуальної проблемної ситуації [46; 47], завершуючи Вчинок [1] власне фізичною (вербальною, паравербальною або кінемною тощо) дією. Доцільність такого підходу знаходить своє незалежне підтвердження у розвідках послідовників Л. Вітгенштайна. Зокрема Д. Блур позиціонує “мовні ігри” як *форми соціальної діяльності* [29, с. 281].

Л. Вітгенштайн навмисно використовує поняття “мовна гра”. Адже “термін “мовна гра” покликаний підкреслити, що *говорити мовою – компонент діяльності і форми життя*” [15, с. 90]. Такі мовні ігри мають настільки велику кількість, наскільки можливо уявити та застосувати різні способи використання слів, символів, знаків, кодів, словосполучень, кінем та інших засобів комунікації. Така множинність не є чимось раз і назавжди виявленою і зафіксованою. Множинність і розмаїття мовних ігор сам філософ демонструє такими прикладами: “Віддавати накази і виконувати їх... Інформувати про подію. Розмірковувати про подію. Висувати і перевіряти гіпотезу.... Розгадувати загадки. Гострословити та розповідати забавки... Вирішувати арифметичні завдання... Перекладати з однієї мови на іншу... Запитувати, висловлювати подяку, проклинати, вітати, молити” – усе це є мовною грою [Там само, с. 90].

У практичній площині теорію мовних ігор розвивав послідовник Л. Вітгенштайна англійський філософ і логік, професор Оксфордського університету Дж. Остін. Ним була запропонована цілісна концепція мовленнєвого аспекту комунікативного ходу (акту). У помертньо виданій книзі Дж. Остіна “How to do things with words” (1962), створеній на основі його лекцій у Гарвардському університеті в 1955 р., наслідуючи В. фон Гумбольдта, Дж. Остін наголосив на діяльнісній і телеологічній природі мови. Дослідник розглядав мовлення як знаряддя здійснення цільового настановлення мовця в діяльнісній ситуації мовленнєвого акту [35; 36, с. 560–561].

На основі аналізу різноманітних лінгвістичних елементів-одниць Дж. Остін виявив відмінність індикативних висловлювань (таких, що констатують) та перформативних (таких, що описують намір, інтенцію, збудження себе чи іншого до виконання певної дії). Перші завжди містять певну констатацію чогось: “Завтра я почну писати книгу” і можуть бути або істинними, або неправдивими. Інші позначають інтенційний намір якоїсь дії: “Даю слово, що завтра я почну писати книгу” і можуть бути вдалимими або невдалимими.

Для більш повного аналізу мовленнєвих конструкцій та їх лінгвістичних елементів-одниць Дж. Остін також увів у вжиток поняття *локутивного, ілокутивного та перлокутивного* видів мовленнєвих актів. Локутивний – акт самого по собі фактичного говоріння, ілокутивний – акт здійснення однієї із мовних функцій (оцінка, команда, запитання, прохання, пропозиція тощо), перлокутивний – цілеспрямований, відносно довільний комунікативний вплив на почуття та думки партнера з метою викликати, спровокувати в нього певну реакцію (переконання, уведення в оману, здивування, конфузливості, ніяковості тощо). “За Дж. Остіном, – як зауважує О.О. Селіванова, – єдність акту [комунікативного ходу] забезпечується трьома операціями, групами дій: 1) локацією – говорінням [фізичне мовлення] у сукупності фонетичного, фатичного (лексикалізації та граматикизації висловлення) і ретичного (смилопородження й референтного співвіднесення) компонентів; 2) іллокуцією – наміром [повідомлення певного змісту], метою, продуманим розрахунком (наприклад, інформування, наказ, попередження тощо); 3) перлокуцією [повідомлення, що збуджує інтенцію у співрозмовника] – наслідками досягнення результату мовленнєвого акту, зважаючи на вплив мовця на свідомість і поведінку адресата (виконання наказу, острах, подив тощо). Тим самим, *завершений мовленнєвий акт становить сукупність трьох дій – локації, іллокуції і перлокуції* [35; 36, с. 560–561], трьох атрибутивних видів комунікативного акту, зміст яких безпосередньо відображує наміри та цілі суб’єкта.

Пошуки засновків для встановлення сутності та змісту гри, як теоретичного конструкту і практичного засобу життєдіяльності людини в постсучасності, здійснені на основі комунікативної, мовної поведінки суб’єкта, вимагає залучення до нашого дослідницького кортежу засобів інших симбіотичних психології наук.

Скажімо, скориставшись висновком української дослідниці у царині лінгвістики і психолінгвістики О.О. Селіванової про атрибутивність постнекласичної інтеграції усіх елементів предметного поля сучасної науки, доцільно до корпусу наукової психології включати ті здобутки наукових систем різних об’єктів, напрямів, періодів та авторів, що допомагають прагматично вирішувати актуальні проблеми реальності сучасної людини: “Такий погляд є якісно новим рівнем системного аналізу об’єкта науки, а в мовознавстві отримує назву лінгво-синергетики, яка має на меті подати мову, мовні продукти у взаємній детермінованості різних суперсистем (буття, культури, етно-свідомості, соціуму тощо)” [36, с. 21].

О.О. Селіванова через посилання на українську дослідницю І. Шевченко зазначає, що “у новій когнітивно-комунікативній парадигмі, де постмодернізм прийшов на зміну механістичності й раціоналізму, а конструктивізм – інтерпретаціоналізму, поняття мовленнєвого акту не відкидається, а набуває нового змісту. ...Отже, мінімальною одиницею дискурсу слід визнати мовленнєвий акт – мовленнєву взаємодію мовця і слухача для досягнення певних перлокутивних цілей мовця шляхом конструювання ними дискурсивного значення під час спілкування. Мовленнєвий акт складається з аспектів адресанта, адресата, іллокутивного, денотативного, локутивного, інтенційного, ситуативного, контекстуального, метакомунікативного аспектів і розгортається за певним *когнітивним сценарієм* [складеною суб’єктом моделлю, образом дії] з урахуванням прагматичних пресупозицій. На відміну від висловлення, мовленнєвий акт є багатошаровим утворенням у процесі комунікативної діяльності, що поєднує свій знаковий статус із намірами та діями мовця щодо адресата, реакцію якого акт передбачає” [36, с. 559].

У просторі психолінгвістики гармонійно інтегруються сучасні підходи щодо ролі слова, мови і мовлення в життєдіяльності людини. Передусім це стосується організації такої життєдіяльності на основі формування у суб’єкта здатності до довільного (на етапі навчання, формування знань, умінь і компетентностей) і мимовільного (на етапі навичок, практичної дії) моделювання усього змісту власного буття. На підтвердження такого дискурсу І.П. Сусова висловлює про те, що “...дедалі частіше й переконливіше ми говоримо сьогодні про мову як *форму, спосіб життєдіяльності людини* [курсив наш. – О.Х.], спосіб вербалізації

людського досвіду і його усвідомлення, спосіб вираження особистості й організації міжособистісного спілкування у процесі спільної діяльності людей. Від об'єктивізованого, деперсоналізованого, предметного представлення мови ми поступово переходимо до її особистого, діяльнісного розуміння" [36, с. 43].

Виходячи із значення Слова як загальної основи семіозису [36; 54, с. 852], місця і функції Слова в життєдіяльності людини, якого надавали цьому феномену В.П. Зінченко та інші дослідники, слово як *знак, код, клітина комунікації*, як вихідна позиція формування моделі (образу) дії і, надалі – самої дії та рефлексії її результату, набуває в контексті буття стратегічної ролі. Окрім того, треба зважати й на те, що традиційно мовленнєву діяльність і комунікацію сприймають як структурно-функціональну модель, зміст і реалізація якої відбувається через поняття "дискурс", "комунікативна поведінка", "стратегія комунікативної поведінки", "стратегія комунікації", "дискурсивна стратегія", "стратегічна програма", "комунікативна тактика", "комунікативний акт" [13; 33; 36]. Центральне місце у такій моделі займає поняття "стратегія", сутність якого доцентрово збалансовує всю систему інтеріоризації-екстеріоризації того, що відбувається з людиною і завдяки їй, як саме уможлиблюється перетворення суб'єктних інтенцій у смисл, слово, образ-модель і дію та зворотню рефлексію, що замикає "герменевтичне коло" буття, яке через практичну дію стає структурно-функціональною матрицею екзистенційного *magnus opus* суб'єкта.

Як висновує О.О. Селіванова, "мотиви й інтенції учасників спілкування формують їхні стратегічні програми. Комунікативна стратегія є складником евристичної інтенційної програми планування дискурсу, його проведення й керування ним із метою досягнення кооперативного результату, ефективності інформаційного обміну та впливу" [36, с. 607]. Кооперативний результат тут полягає в досягненні актором-суб'єктом певного балансу в актуальній ситуації. Характер такої ситуації може мати дуже високу розбіжність на усьому діапазоні – від звичних умов щоденної практики кооперативної, екологічної, симбіотичної взаємодії й до екстремальних умов перебування в конфліктному, конфронтаційному середовищі. Саме такі обставини формують вірогідні моделі комунікативної поведінки особи. Адже очевидна розбіжність у меті і засобах життєдіяльності за такого діапазону умов повинна

враховуватись при моделюванні найбільш доцільних, оптимальних дій суб'єкта як особистості.

За узагальненнями О.О. Селіванової дослідники обґрунтовують стратегію у вигляді деякої *комбінаторності проміжних цілей*, а безпосередню реалізацію такої комбінаторики називають тактикою. Наявність комунікативних стратегій у мовленнєвій діяльності, як і в інших її видах, зумовлена загальним принципом стратегічності будь-якої діяльності [36, с. 607]. К. Келлерман уважає *стратегічність* головною ознакою спілкування, однак неусвідомленою й автоматичною. Дослідниця вбачає в комунікативній стратегії відбір суб'єктом мовних ресурсів та адаптацію їх до умов актуальної комунікації [Там само, с. 607].

Комбінаторність як принцип організації діяльності, атрибут стратегічної комунікації пов'язує нашу розвідку-дискурс із класичними засновками теорії ігор і, виходячи із сучасних умов, за яких гра є домінуючим принципом організації буття, робить *гру оптимальним змістовно-функціональним форматом життєдіяльності суб'єкта*.

Продовжуючи аналіз закономірностей комунікативної поведінки суб'єкта О.О. Селіванова пов'язує комунікативні стратегії із глобальним наміром комунікації, конкретною інтенцією комунікативної дії, комунікативном смислом такої дії й особливостями "кінем, що супроводжують усну комунікацію" – паравербальних засобів обраного інтерактивного режиму фактичного комунікативного акту (вибір і застосування фонаційних, мімічних, пантомімічних, проксемічних, гаптичних та інших кінем) [36, с. 624]. При цьому вид комунікативної стратегії залежить від завдань, які така стратегія повинна забезпечувати. Першочергова умова для формування моделі майбутньої дії – встановлення *ступеню кооперативності* вірогідної комунікації. Адже, чим більш конфліктним є характер оточення, тим більш високим буде ризик не досягти поставленої мети, а за найбільш небезпечних умов – понести збитки не лише морального, але і фізичного характеру.

Науковцями у царині лінгвістики і психолінгвістики запропоновано широкий діапазон підходів для класифікації вірогідних комунікативних стратегій. Аналіз таких підходів дозволяє узагальнення: "Залежно від мети спілкування виокремлюються *кооперативні, маніпулятивні і конфліктогенна стратегії*. Перші спрямовані на комунікативне співробітництво партнерів спілкування...з метою

пом'якшення ефекту висловлення. Конфліктгенні стратегії призводять до конфліктних ситуацій. Наприклад, стратегія образи, яка може призвести до припинення комунікації. Маніпулятивні стратегії спрямовані на зміну свідомості чи поведінки партнера спілкування в цілях мовця. Так, комплімент може розглядатися як форма такої маніпуляції” [Там само, с. 608]. Також комунікативні стратегії розглядаються як “типи комунікативної взаємодії” [36, с. 603–604]. Також “комунікативна кооперація (співробітництво)” сприймається як соціальний фундамент життєдіяльності суб'єкта і “характеризується узгодженістю намірів, стратегічних програм комунікантів, симетричними відношеннями між ними, балансом комунікативних статусів, ефективністю й оптимальністю спілкування [Там само, с. 603–604]. Ця дослідниця підкреслює важливість для комунікації “головного постулата комунікативної кооперації... Х.П. Грайса: “Твій комунікативний внесок повинен бути таким, якого потребує спільно поставлена мета спілкування”. Досягненню кооперативного результату в спілкуванні сприяє комунікативне пристосування, яке розглядається в комунікативній лінгвістиці як зміна комунікантами моделі власної комунікативної поведінки з метою пристосування до моделі партнера спілкування – це зменшує комунікативний шум, оптимізує розуміння [Там само].

Виходячи із вищезгадуваних наукових доробків Г. Йонаса, Х.П. Грайса, П. Бурд'є, А.В. Фурмана, В.П. Зінченка, С.К. Шандрука, Г.П. Щедровицького та ін. вихідною, базисною, апріорною комунікативною позицією і стратегією для життєдіяльності в сучасних умовах є *кооперація*. Воднораз парадокс сучасної масової комунікації інституціоналізує апейрон форм та умов буття у всьому їх діапазоні – від щирої, взаємозалежної, компліментарної кооперації через імітацію, симуляцію такої взаємодії, формат *das “man”* в контури проявленого і відвертого протистояння, конфлікту. Такий об'єктивний парадокс мобілізує суб'єкта, примушує його завжди зважати на вірогідність потрапляння в умови протистояння або імітації буття *das “man”*, постійно знаходитися “в грі”.

Основою, першоджерелом *комунікативно-стратегічного каскаду ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта в сучасних умовах* нами вважається *кооперативна комунікативна стратегія*. Така багаторівнева (каскадна) система засобів ґрунтується на вищенаве-

дених концептуальних підходах Ю.Д. Прилюка, А.В. Фурмана, В.П. Зінченка (топографія психічного, вчинкового життя людини і каскад її комунікації), Х.П. Грайса, Г.П. Щедровицького та інших достойників і є комплексом практичної реалізації психологічних принципів, підходів, форм, методів і засобів ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта в умовах постмодернової реальності, головними чинниками якої є невизначеність і швидкоплинність.

Кооперативна комунікативна стратегія є першим, базисним рівнем ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта в циклічно-вчинковому алгоритмі, що передбачається змістом вітакультурної методології школи А.В. Фурмана, має роль, функції і значення визначального характеру для усього простору та умов мислєдіяльності суб'єкта. Інакше, саме такого виду стратегії і подальших форм її відтворення повинен дотримуватися апріорно суб'єкт для того, щоби його активність відповідала умовам культури кооперативного, екологічного співіснування, включно й за умов активної конфронтації. Формами відтворення кооперативної комунікативної стратегії є відповідні ситуаційні дискурси (бачення, “легенди” розв'язання певної проблемної ситуації), комунікативні тактики, що ми розуміємо як *моделі поведінки у конкретній ситуації*, комунікативні акти, як ходи, фізичні дії суб'єкта (вербальні, паравербальні тощо).

Зрозуміло, що реальність не подарує суб'єктові диво постійного перебування в комфортних умовах тотальної кооперації. Постмодерна реальність узагалі тяжіє до лише імітування таких умов, підступно готуючи для долі суб'єкта несподіванки зовсім протилежного змісту. Але це не означає, що за таких умов він повинен кардинально змінювати свою апріорну ноетично-інтенційну орієнтацію на кооперативне, екологічне співіснування з іншими учасниками буття. Залежно від рівня погіршення, наростання дестабілізації актуальних умов життєдіяльності на векторі таксономії видів невизначеності, за А.М. Асаулом [2, с. 118; 47] від нестабільності, незвичної поведінків акторів-партнерів до втрат, збитків суб'єкта у зв'язку з настанням ризикованої події (ситуації), він змінює засоби свого впливу на оточення. Такі засоби змінюються поступово, залежно від рівня та характеру ризиків і загроз, через задіяння елементів (дискурсів, тактик-моделей дій, актив-ходів) спочатку *маніпулятивної стратегії*, а за умов високого

Рис. 3. Комуникативно-стратегічний каскад засобів ігрового моделювання суб'єкта

ризикую втрат – *конфліктогенної стратегії*. Проте суб'єкт повинен постійно враховувати завдання та можливість диверсифікації засобів своєї активності з метою приведення ситуації до стану компромісу або й кооперації. Так би мовити, примушувати агресивних акторів до кооперативної взаємодії.

Такий підхід урівноважує можливі модальності комунікативної взаємодії соціальних акторів на основі кооперативного, екологічного співіснування, включно й за умов активної конфронтації. Адже враховуючи те, що "...комунікативна взаємодія опосередкована мотивами, намірами й цілями партнерів спілкування" [36, с. 605], зважаючи на суб'єктну природу людини; активаційну, а не реакційну дійсність її свідомості, життєдіяльність суб'єкта на початковому рівні його інтенцій не може мати декілька джерел. Кооперативна ноетично-інтенційна орієнтація сприймається нами як єдине таке джерело хоча б через те, що природа людини пов'язана, виходячи із теорії гомеостазу, не з посиленням власного когнітивного дисонансу, а з його продуктивним усуненням, мінімізацією. Через що *кооперативна комунікативна стратегія* постає як *ключова, визначальна матриця мислєдїяння та організації буття людини в таксономії стратегій її життєреалізування*.

Зважаючи на все вище наведене в теоретичному розумінні піднятої нами проблеми, сучасна *життєдіяльність суб'єкта має уявляти собою цілеспрямоване застосування комунікативно-стратегічного каскаду засобів ігрового моделювання суб'єкта з кооперативною метою* (див. **рис. 3**).

У межах актуальної ситуації застосування комунікативно-стратегічного каскаду засобів ігрового моделювання для суб'єкта розпочинається з визначення характеру такої ситуації. Основою для визначення нами пропонується обрати таксономію стратегій кооперативного суб'єкта. Інакше кажучи, суб'єкту належить встановити, яким ознакам (кооперативним, маніпулятивним або конфліктним) відповідає поточна ситуація. Через що він у подальшому формує свій вибір засобів для участі у процесі ситуативної комунікації відповідно до формули мислєдіяльності, за Г.П. Щедровицьким, що містить етапи-компоненти: 1) розуміння ситуації, 2) рефлексію щодо характеру ситуації, 3) мислення-опанування елементів ситуації, 4) ноєму, мисленневий текст-описання власних дій, 5) мислєдію, змістовлений образ, модель майбутнього діяння [59, с. 245; 43].

Результативність ситуативної реалізації суб'єктом формули мислєдіяльності залежить від його опанування комунікативними засо-

бами на всьому їх діапазоні – від суто вербальних, мовленнєвих фонем до засобів-кінем [36, с. 624] включно й фізичних рухів (наприклад, за умов гострої конфліктної ситуації і виразної небезпеки – прийомів рукопашного бою, використання холодної, травматичної або вогнепальної зброї).

Таким чином “комунікативна стратегія реалізується у відповідних комунікативних тактиках, підпорядкованих цій стратегії, у конкретних способах здійснення інтенційно-стратегічної програми комунікації”, що кваліфікуються як “динамічне використання комунікантами мовленнєвих [та інших] умінь для побудови діалогу в межах тієї чи іншої стратегії” [Там само, с. 609].

Як вказувалось раніше, ми вважаємо комунікативні тактики *структурно-функціональними моделями поведінки суб'єкта в конкретній ситуації*, що робить такі тактики тотожними за своєю сутністю: 1) “образу дії на основі слова”, за В.П. Зінченком [20, с. 427–428], й одночасно 2) мислєдії, узмістовленому образу майбутнього діяння, за Г.П. Щедровицьким [59, с. 245; 43]. “У діалогічному спілкуванні, як зауважує О.О. Селіванова, інструментом реалізації комунікативної тактики... дослідники вважають *комунікативний хід*. Т. ван Дейк визначає мовленнєвий хід як функціональну одиницю послідовності дій, яка сприяє вирішенню локального або глобального завдання під контролем стратегії” [13; 36, с. 609].

У контурі висвітлених розвідок комунікативний хід нами вважається інтегрованою “фокальною точкою” актуальної ситуації суб'єкта, “клітиною” його комунікативної активності за певних обставин власної життєдіяльності. Комунікативний хід є реалізованим у конкретній ситуації комунікативним актом – явцем, що “претендує на роль найменшої одиниці мовленнєвого [та інших видів] спілкування і становить базову одиницю вербальної комунікації”. Коммунікативний акт – “інтенційно й ситуаційно зумовлене, граматично й семантично організоване висловлення, що супроводжується відповідними діями мовця, спрямованими на адресата і на його реакцію”. Він утворює “мінімальну одиницю нормативної соціомовленнєвої поведінки, що розглядається в межах прагматичної ситуації” [36, с. 558–559]. У подальшому нами використовуватиметься поняття “комунікативний хід” як прагматичний, цілеспрямований, ситуаційно зумовлений комунікативний акт, що включає, окрім суто вербальних, мовленнєвих фонем, й інші види

дії – кінеми й інші цільові, довірливі і мимовільні фізичні рухи.

За висновками дослідників, зокрема О.О. Селіванової, “процесуальною величиною комунікативної ситуації є комунікативна взаємодія (інтерактивність) як суб'єктно-об'єктно-суб'єктна діяльність учасників спілкування, спрямована на інформаційний обмін і вплив на свідомість чи поведінку” [36, с. 602]. Сучасні “аксіоми комунікативної взаємодії” з певними уточненнями повторюють зміст постулатів принципу кооперації Х.Г. Грайса: “Аксіомами комунікативної взаємодії є: 1) забезпечення взаєморозуміння передусім на підставі спільності мови як конвенційного коду; 2) зумовленість комунікативної взаємодії спільним фрагментом тезаурусів комунікантів; 3) умотиваність і цілеспрямованість спілкування з боку його учасників як підґрунтя комунікативної взаємодії; 4) регуляторна функція системи правил і норм спілкування (комунікативного кодексу), зумовлених культурою, соціумом, сферою спілкування та її зразком” [36, с. 602].

О.О. Селіванова з посиланням на дослідження Е. Дюркгейма, Д. Льюїса, В. Дем'янкава приводить перелік провідних показників кооперації при спілкуванні. “По-перше, – висновує дослідниця, – це *наявність спільного завдання*, яке вирішується партнерами спілкування, адже ще Е. Дюркгейм писав, що кооперуватися означає залучатися до виконання певного спільного завдання. Чим більш кооперованим є спілкування людей, тим більш узгоджені їхні дії: коли ми спостерігаємо адресність висловлень, у діях співрозмовників простежується системність, одні висловлення зумовлюють інші. По-друге, це *вдала послідовність дій*, яка передбачає їхню *скоординованість*. Згідно із концепцією Д. Льюїса, дійові особи прагнуть досягти однорідності вчинків за кількома параметрами рівноваги з урахуванням взаємних очікувань агентів і контрагентів. По-третє, це *ефективність спільних дій*, що передбачає прагнення до порозуміння, максимальну кількість спільних презумпцій у співрозмовників, щире бажання зрозуміти співрозмовника, повну зосередженість на темі розмови, великодушність відносно погрішностей у мовленні комунікативного партнера тощо” [36, с. 604].

Змістовне порівняння наведених “аксіом комунікативної взаємодії”, провідних показників комунікативної кооперації із ознаками, що перетворюють діяльність людини на ігрову (за висновками досліджень Й. Гейзінги) свідчить

про їх певний предметний збіг. Зокрема наведемо у скороченому вигляді перелік таких правил із монографічної праці Й. Гейзінги “ *homo ludens*” (“Людина, котра грає”) [49; 52]:

1. Будь-яка гра є, передусім, вільною діяльністю.
2. Гра не є побутовим, звичним явищем.
3. Гра виокремлюється у просторі звичайного життя місцем дії та тривалістю. Усередині ігрового простору існує власний порядок.
4. Грі притаманне емоційне та вольове напруження, що викликане невпевненістю, нерівноваженістю, фактором шансу або можливості.
5. У кожній грі є свої правила.
6. Гра завжди носить характер інтриги.
7. Особливістю ігрової діяльності є явище повного занурення у гру.
8. Гра породжує людські спільноти.

Таким чином вважається слушним висновування, що *кооперативна комунікативна взаємодія має ігрову природу* і гра як соціальне явище та засіб спрямована передусім на забезпечення саме *кооперативного формату існування людської спільноти*. Аргументи для цього знаходимо також і в працях Л. Вітгенштайна, Дж. Остіна, П. Бурд'є, Ж.-Ф. Ліотара, А.В. Фурмана, В.П. Зінченка й інших наукових достойників.

Водночас залишається актуальним питання про рамки та обмеження ігрової діяльності на усьому діапазоні комунікативних стратегій людини – кооперативної, маніпулятивної, конкурентної. Адже грі, за класичними філософськими висновками [27, с. 67-70], умовиводами Л. Вітгенштайна, Й. Гейзінги, П. Бурд'є, Р. Кайуа, Ж.-Ф. Ліотара, А.В. Фурмана, В.П. Зінченка та інших, є притаманним *дух інтриги і змагання* [10–12; 14; 15; 20; 22; 26; 42; 49; 52; 53; 59].

Аналіз особливостей умов життєдіяльності суб'єкта, ключовим атрибутом яких є невизначеність, можливих практичних засобів такої життєдіяльності, що здійснені автором раніше, вказує на змістовну консонансність маніпулятивної стратегії ігрової логіці організації життєдіяльності людини [48–52]. Важливу роль у цьому контексті відіграє феномен інтенції. На нього, як на такий, що визначає вибір суб'єктом певної комунікативної стратегії, вказує О.О. Селіванова, котра наголошує, що такий вибір обумовлюється передусім метою комунікації, особливостями *інтенції суб'єкта комунікації* [33; 34; 36].

Інтенція (лат. *intentio* – прагнення, намір) – це спрямованість свідомості на свій пред-

мет, незалежно від того, реальний він чи тільки уявний. Поняття інтенції, що було запроваджено середньовічними схоластами для позначення реального та уявного існування об'єкта, в ХІХ ст. як філософське поняття вперше використав Ф.-К.-Г.-Г. Brentano, який вважав *інтенціональністю основною властивістю всіх психічних феноменів* [33, с. 158]. У психології поняття “інтенція” почали використовувати на початку ХХ ст. у працях психологів Вюрцбурзької школи (Н. Ах, О. Зельц, О. Кюльпе) як основний концепт безобразного мислення, його надчуттєвий зміст, зумовлений не завжди усвідомленими спричинювальними тенденціями й установками особистості у процесі розв'язування поставленої задачі. У вітчизняній психології термін “інтенціональність” використовують у розумінні “внутрішньої спрямованості на певну ціль” [33, с. 158].

На підтвердження вчинкової первинності мотиву й інтенції О.О. Селіванова зауважує, що “Г. Сйгер та І. Шевченко кваліфікують мотив як відправний момент формування інтенції мовленнєвих актів [ходів], як те, що у відображеній людиною реальності спонукає її до здійснення відповідних дій та *вчинків* і спрямовує її мовленнєву діяльність: “Мотив визначає інтенцію – прагнення домогтися немовленнєвого ефекту і здійснити з цією метою відповідні мовленнєві дії” [36, с. 604]. У подальшому “мотиви й інтенції учасників спілкування формують їхні стратегічні програми. Комунікативна стратегія є складником евристичної інтенційної програми планування дискурсу, його проведення й керування ним задля досягнення кооперативного результату, ефективності інформаційного обміну та впливу” [36, с. 607].

Базові види комунікативної стратегії перекидають увесь діапазон можливих як інтенціональних, так і ситуативно-предметних, реальних засобів суб'єкта, що можуть бути використані під час життєвої ситуації будь-якого характеру. Кооперативні стратегії “спрямовані на комунікативне співробітництво партнерів спілкування” [36, с. 608] та повністю відповідають принципу комунікативної кооперації Х.П. Грайса. Конфліктогенні, конфронтаційні стратегії або призводять до конфліктних ситуацій, або використовуються у процесі конфліктної ситуації з метою урівноваження агресивності опонента, активного позбавлення його ініціативи впливу. Наприклад, стратегія контр-агресії може бути використана для послаблення або припинення тиску з боку опонента. Стратегія образи може призвести до

припинення комунікації [36, с. 608].

Окреме місце займають маніпулятивні стратегії, які за узагальненнями О.О. Селіванової “...спрямовані на зміну свідомості чи поведінки партнера спілкування в цілях мовця” [36, с. 608]. Маніпулятивна стратегія є основою більшості сучасних проявів управління соціальними процесами [2; 4; 6; 9–11; 14; 22; 26–28; 57–59]. І далі, зважаючи на маніпулятивну природу масової комунікації як засобу тотального інформаційного впливу та особливості епохи постсучасності як джерела такого впливу [2; 4; 6; 9–11; 14; 22; 26–28; 57–59], *ігрова організація (моделювання) життєдіяльності за таких умов нами сприймається як оптимальна.*

Такий висновок є солідарним до наявних українських досліджень. Так, О.М. Кочубейник висновує, що “сучасні дослідження об’єктів соціальної реальності” потребують “...використання логіки комунікативного підходу”. І “під таким кутом зору комунікативні основи гри як соціально-психологічної практики розуміються як стійкі цілісно-сміслові моделі, що артикулюють та конфігурують ті чи інші форми соціальної взаємодії” [41, с. 97]. Свій висновок О.М. Кочубейник робить на узагальненні, що “гра є практикою, яка супроводжує соціальність та особистість” [Там само, с. 103]; “постмодерна культура – рефлексивна і грайлива – протистоїть стандартизації життєвих стилів і культур” [Там само, с. 91]. Це, своєю чергою, підтримує актуальність й універсальність висновувань Ф. Шіллера і Й. Гейзінги про пріоритет гри як генетичного, породжувального джерела культури [41; 52], розвиває концепцію гри як елементу вітакультурної методології психологічної школи А.В. Фурмана, закриває динамічний контур культуротворювальних психологічних закономірностей буття людини. Адже зв’язок кооперативної, маніпулятивної і конфронтаційної модальностей життєвої динаміки суб’єкта на основі гри робить такий зв’язок продуктивним, вичерпним і завершеним.

Аксіоматичне поглинання поняттям “гра” комунікативного поняття “маніпулювання”, вивільняє друге від тенет свого упередженого побутового, часом навіть і наукового сприйняття [19; 38; 39; 56–58], як виключно негативного явища і неприйняттого комунікативного засобу. В широкому вжитку маніпулювання сприймається як конфронтаційний, агресивний відносно людини спосіб комунікації, що свідчить про безумовне намагання суб’єкта

маніпулювання змінити свідомість або поведінку партнера спілкування за ініціативою і в цілях суб’єкта. Проте при зміні полюсу уваги, акценту впливу, коли умовний реципієнт сам стає комунікативним актором та потрапляє у ситуацію некооперативного характеру, етичні нюанси, як правило, ігноруються, а оцінки нівелюються до невизначеності.

Традиція негативного і стереотипного ярликування поняття “маніпулювання” стала наслідком дискурсу Г. Маркузе, який у своїх працях піддає критиці сучасну цивілізацію за невпинно зростаючі масштаби відчуження людей, маніпулювання їхньою свідомістю та породження “одномірної людини” масової культури [30, с. 347].

Водночас існують концепції, за якими маніпулювання позбавлене етичного, оціночного контексту. Воно набуває такого контексту лише за результатами певної ситуації. Так, учений-лінгвіст К.Ф. Седов розрізняє *продуктивне і непродуктивне (конфліктне) маніпулювання*. “Непродуктивною (конфліктною) формою маніпуляторського впливу належить вважати висловлювання, мета якого – негативний емоційний стан, фрустрація комунікативного партнера” [37, с. 217]. Проте цим дослідником не береться до уваги, що стан фрустрації, суб’єктивно є неприємним, але може мати і здебільшого має мобілізаційний ефект, і тому за певних обставин є корисним для розвитку суб’єкта. Логіка К.Ф. Седова щодо виокремлення непродуктивного (конфліктного) маніпулювання як такого, що має негативний, некооперативний характер, має бути взята до уваги. Вона закріплює самостійність як комунікативної стратегії саме продуктивне маніпулювання. Цей науковець стверджує, що власне непродуктивне (конфліктне) маніпулювання атрибутивно містить свідому демонстрацію домінування, переваги, зверхності над співрозмовником (реципієнтом), знецінення його особистості, придушення ініціативи [37; 38].

Порівняно із непродуктивним (конфліктним) маніпулюванням “продуктивна маніпуляція є маніпуляцією на користь, на благо, коли прихований вплив не лише не фруструє свій об’єкт, але й навіть покращує його емоційно-психологічний стан” [38, с. 234]. Тут К.Ф. Седовим знову не береться до уваги те, що стан фрустрації є здебільшого продуктивним для об’єкта впливу. Інший зміст складає стиль впливу суб’єкта на реципієнта, який за вищевказаних умов його знецінення надає маніпулюванню негативного характеру. За умов вик-

лючення цього, завдяки позитивним емоціям реципієнта, він приймає рішення та вдається до дій, що можуть бути вигідними як маніпулятору, так і йому самому. Таким *продуктивним маніпулятивним засобом* є, на нашу думку і як приклад, свідоме, навмисне підвищення вчителем, наставником, ментором або модератором градусу фрустрації в учасників вирішення проблемного завдання, провокація в них певного відчаю, когнітивного дисонансу. Такого відчаю і дисонансу, на користь яких, звісно, як на атрибут особистісного розвитку, вказував Г.П. Щедровицький [59]. Адже лише через повну мобілізацію внутрішніх ресурсів особистість спроможна до продуктивного мислення. Саме такий баланс між комфортом та відчаєм вірогідно мав на увазі В.П. Зінченко, використовуючи метафору “балансування двох мечів – залізного [фізичні дії] і духовного [ментальні дії] на одному вістрі” [20, с. 317].

Методична гра і контроль наставника оптимізують когнітивне, емоційне та кінестетичне збудження учня, його рух-розвиток по “вістрям” до обопільно визначеної мети. Комплімент, похвала, яку отримує учень від свого наставника за вирішення складного завдання, що об’єктивно супроводжувалося фрустрацією і навіть відчаєм, певною мірою може сприйматися як продуктивне маніпулювання їх свідомістю, адже не всі одночасно приходять до продуктивного результату, а відтак заслуга на похвалу в кожного є змістово різною і в різний час.

Сутність, призначення і логіка позитивного, продуктивного маніпулювання як окремої стратегії відповідає теорії проблемних ситуацій А.В. Фурмана і його авторським висновуванням про те, що “у психології проблемна ситуація – вихідний момент продуктивного мислення... і творчої діяльності людини” [46, с. 24]. Чим іншим, як не продуктивним для об’єкта маніпулюванням, є постанова вчителем учневі складного запитання, у той час як учитель знає на нього відповідь? Таким чином така маніпулятивна стратегія відповідає ознакам екологічного стимулювання розвитку і заслуговує на те, щоб окремо кваліфікуватися як *кооперативно-маніпулятивна стратегія*.

Визначення окремого виду із стратегічного арсеналу суб’єкта саме кооперативно-маніпулятивної стратегії також відповідає змісту і логіці особливого методу “організаційно-діяльнісної гри”, який винайшов у часопросторі колективної мислєдіяльності Московського методологічного гуртка, починаючи із 1989 року, й упродовж десятиліття практикував Г.П. Щедровицький [49; 59].

ВИСНОВКИ

Результати дискурсивно-прикладного дослідження гри як онтофеноменальної форми буття людини і суспільства в умовах постсучасності, встановлення сутності, змісту, принципів та умов реалізації гри як теоретичного конструкту і практичного засобу діяльності за вказаних обставин, ефективної протидії маніпулюванню, зовнішньому управлінню свідомістю та вчинковою активністю суб’єкта, поширення культури кооперативного, екологічного співіснування у часопросторі конфліктного середовища дають підстави сформулювати такі висновки.

1. Проблемність самореалізації сучасної людини має об’єктивну залежність від особливостей комунікативної організації умов її життєдіяльності. Така організація характеризується парадоксальним поєднанням і взаємодією головних чинників постмодернізму: культурного і соціального розмаїття, позбавленням від домінування уніфікації, від принципів суто економічної доцільності, зростанням варіативності прогресу, формуванням нової системи стимулів і мотивів діяльності людини, заміщенням матеріальних орієнтирів культурними надбаннями, постійною трансформацією соціальних сутностей. Такі обставини одночасно заперечують і стимулюють вибори людини, з одного боку, примушуючи її орієнтуватися на найбільш поширені соціальні шаблони, а з іншого – намагатися знайти своє місце у суспільному житті як суб’єкту, котрий є цікавим, достойним уваги і корисним іншим через свою унікальність.

2. Умови постсучасності суттєво збільшують ризики втрати людиною власної ідентичності, а відтак і психологічного благополуччя. Такі обставини часто призводять до формування змасованої людини і спільноти-натовпу, що може використовуватися соціальними осередками недружньої або ворожої державної орієнтації із соціально-політичною метою. Розмаїття комунікативних можливостей, існуючі форми, засоби і сценарії інформаційного впливу, маніпулятивна активність ідеократичних структур різного походження погіршують соціальне і психологічне благополуччя громадян, знижують конструктивні потенціали українського соціуму. Здатність громадянина і суспільства протистояти і долати вірогідні ризики постмодерністської культури пов’язується із компетенціями і навичками самостійного опанування ефективними засобами комунікативної поведінки на основі феномену гри.

3. Комунікація є атрибутом життєдіяльності людини. Постсучасність об'єктивно тяжіє до позбавлення комунікації продуктивності змісту, до одноманітності форм і циклічності процесів на усіх її рівнях – від індивідуального і до стратегічного, тобто до масової комунікації. За таких обставин гра набуває сутності, значення і функцій окремої *матриці комунікації* в постсучасності, вагомості ключового модулю діяльності в актуальних умовах інформаційного обміну.

4. Ризики втрати людиною або соціумом власної ідентичності, психологічного благополуччя, загрози імітації соціальності пов'язані із особливостями екзистенційної самореалізації особистості як суб'єкта життєдіяльності. Буття людини охоплює як рівень побутової, рутинної комунікації, що не вимагає від особи її самореалізації, так і рівень екзистенційної комунікації, який й утворюється завдяки унікальній особистісній самореалізації.

5. Комунікативну основу суб'єктної самореалізації особистості становить своєрідний тріумфірат буттєвих універсалій, екзистенційних метаформ – Слово, Образ, Дія, що складає основу Вчинку. Домінуюча роль для таких мета-форм належить Слову через те, що вихідною позицією для екзистенційного руху-поступу є розуміння на всьому діапазоні його модусів – від осягнення як поточного, ситуативного контексту і до загальної культури порозуміння, як системо- та функціонально-утворювального складника цивілізації, атрибуту *кооперативного, екологічного, вітакультурного співіснування*.

6. Досягнення, збереження і поширення кооперативності співіснування є головною передумовою життєдіяльності будь-якого відповідального суб'єкта, що прагне власного саморозвитку та самовдосконалення. Принципами організації і здійснення такої діяльності є *стратегічність, комбінаторність, критичність, рефлексивність, практичність, технічність, ситуаційність проживання, ковітальність та окультурена змістовність*. Зміст і сутність наведених принципів як *оптимального змістовно-функціонального формату життєдіяльності суб'єкта в сучасних умовах* указує на *гру*. Гра – вид провідної діяльності, що змістовно і функціонально об'єднує комунікацію і предметно-маніпулятивну діяльність з усіма іншими видами удіялень для суб'єкта (освітня, суспільно-корисна, професійно-навчальна та інші діяльності). Водночас вона становить *матрицю форму-*

вання і створення комунікативної культури суб'єкта та функціональних засобів ігрового моделювання вчинку.

7. Реалізацію принципів життєдіяльності суб'єкта в постсучасності доцільно здійснювати через застосування *комунікативно-стратегічного каскаду засобів ігрового моделювання його життєдіяльності*. Такий каскад засобів передбачає своє онтофеноменальне розгортання на всій *топографії психічного, вчинкового життя людини*. Наведена топографія включає в себе ключові топоси індивідуально- і соціально-психологічного простору особи: 1) внутрішньо-суб'єктний простір-топос духовної сутності людини; 2) топос рефлексивних значень і смислів побутової, ближньої комунікації суб'єкта; 3) топос учинкової діяльності суб'єкта як особистості і 4) топос масової комунікації як вищий рівень її самореалізації. Кожний із чотирьох елементів топографії вчинкової життєдіяльності особи передбачає суб'єктне проходження нею власного “герменевтичного кола” як осмислення проблемної ситуації в діапазоні “невідома – неочевидна – напівочевидна – очевидна – рутинна”.

8. Структурно-функціональний зміст комунікативно-стратегічного каскаду засобів ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта охоплює чотири основні покомпонентні складові: а) комунікативну культуру суб'єкта; б) його комунікативні стратегії; в) комунікативні тактики і г) комунікативні акти безпосередньої діяльності. Комунікативна культура – це сукупність нормативних порядків і форм здійснення діяльності та образів свідомості суб'єкта для підтримки ним рівня соціальної консолідованості і відтворення спільноти через створення продуктів його соціально значущої і цілеспрямованої активності. Комунікативна стратегія – складник евристичної інтенційної програми суб'єкта щодо планування дискурсу, його проведення і керування ним із метою досягнення кооперативного результату, ефективності інформаційного обміну та впливу. Комунікативна тактика – структурно-функціональна модель і зміст поведінки суб'єкта в конкретній ситуації, комплекс підпорядкованих комунікативній стратегії конкретних способів здійснення інтенційно центрованої стратегічної програми комунікації “тут і тепер”. Комунікативний акт – цілеспрямований, відносно довільний комунікативний вплив на партнера задля актуалізації в нього певної реакції; комплекс дій суб'єкта в усьому діапазоні вербальних, паравербальних кінем та інших

фізичних рухів, що відбуваються за певним когнітивним сценарієм, моделлю, образом дії. Формоутворювальне значення для вчинково-канонічної реалізації комунікативно-стратегічного каскаду засобів ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта становлять види комунікативної стратегії – кооперативна, кооперативно-маніпулятивна, конфліктно-маніпулятивна стратегія і власне конфліктна.

9. Теоретико-методологічну платформу розробки комунікативно-стратегічного каскаду засобів ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта аргументовано утворюють: теорія вчинку (Роменець, 1989), СМД-методологія, у тому числі теорія і практика організаційно-діяльнісних ігор (Щедровицький, 1995, 2004, 2005; Фурман, Шандрук, 2014а, 2014б), циклічно-вчинкова вітакультурна методологія (А.В. Фурман, 2005–2017, 2016); теорія навчальних проблемних ситуацій (А.В. Фурман, 1994, 2007); теорія дискурсу (Ю. Габермас, 1991; К.-О. Апель, 1963, 1977); теорія мовних ігор (Л. Вітгенштайн, 1921, 1953); концепція принципу кооперації (Х.П. Грайс, 1957, 1968); теорія мовленнєвого акту (Дж. Остін, 1953, 1986); концептуальні підходи до теорії свідомості (В.П. Зінченко, 2010, А.В. Фурман, 2017, 2018); теорія інформаційної взаємодії людини в умовах масової комунікації (Ю.Д. Прилюк, 1985); концепція загальної моделі комунікації (Г. Лассуел, 1948).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік Роменець. Творчість і праці: збірник статей / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. 272 с.
2. Грахов В.П., Коваль О.С., Рыбнов Е.И. Теория и практика разработки принятия и реализации управленческих решений в предпринимательстве : монография / под ред. А.Н. Асаула. Санкт-Петербург : АНО "ИПЭВ", 2014. 304 с.
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну : монография / пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.
4. Бех В.П. Философия социального мира: гносеологический анализ : монография. Запорожье : "Тандем - У", 1999. 284 с.
5. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Канонические. В Русском Переводе с Параллельными Местами. 1217 с.
6. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции : монография / пер. с фр. А. Качалова. Москва : Издательский дом "ПОСТУМ", 2015. 240 с.
7. Бодрийяр Ж. Фатальні стратегії : монография / переклад з французької Леоніда Кононовича. Львів : Кальварія, 2010. 192 с.
8. Больнов О. Ф. Философия экзистенциализма :

монография. Санкт-Петербург : Издательство "Лань", 1999. 224 с.

9. Браун С., Воган К. Игра. Как она влияет на наше воображение, мозг и здоровье : монография. Москва : Манн, Иванов, и Фербер, 2015. 192 с.

10. Бурдьё П. Начала. Choses dites : монография / пер. с фр. Шматко Н. А. Москва : Socio-Logos, 1994. 288 с.

11. Бурдьё П. Социология социального пространства : монография / пер. с франц.; отв. ред. перевода Н.А. Шматко. Москва : Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург : Алетейя, 2007. 288 с.

12. Бурдьё П. Социология политики : монография / пер. с фр.; сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. Москва : Socio-Logos, 1993. 336 с.

13. ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация : монография. Благовещенск : БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. 308 с.

14. Витгенштейн Л. Голубая книга : монография / пер. с англ. В.П. Руднева. Москва : Дом интеллектуальной книги, 1999. 160 с.

15. Витгенштейн Л. Философские работы. Часть I. : монография / пер. с нем., сост. оглавл., вступ. статья, примеч. М.С. Козловой. Москва : Издательство "Гнозис", 1994. 612 с.

16. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь : монография. Москва : Издательство "Весь Мир", 2004. 120 с.

17. Герчанівська П.Е. Культурологія: термінологічний словник. Київ : Національна академія кадрів культури і мистецтв, 2015. – 439 с.

18. Грайс Г.П. Логика и речевое общение. Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск 16. Лингвистическая прагматика. Москва : Прогресс, 1985. С. 217–237.

19. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита : монография. Москва : Изд-во МГУ, 1997. 344 с.

20. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт : монография. Москва : Языки славянских культур, 2010. 592 с.

21. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації: монография / пер. з нім. Київ : Лібра, 2001. 400 с.

22. Кайуа Р. Игры и люди; Статьи и эссе по социологии культуры : монография / сост., пер. с фр. и вступ. ст. С.Н. Зенкина. Москва : ОГИ, 2007. 304 с.

23. Кан-Калик В. Учителю о педагогическом общении: книга для учителя. Москва : Просвещение, 1987. 190 с.

24. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием : монография. Москва : Эксмо, 2005. 832 с.

25. Кули Ч. Общественная организация. Тексты по истории социологии XIX-XX вв. : хрестоматия. Москва : Наука, 1994. 383 с.

26. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна : монография / перевод с фр. Н.А. Шматко. Москва : Институт экспериментальной социологии, Санкт-Петербург : Алетейя, 1998. 160 с.

27. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації : монография / переклад з англійської О. Вольна, Г. Сташків. Львів : Літопис, 2010. 538 с.

28. Нейман Дж. фон, Моргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение : монография. Москва : Наука, 1970. 707 с.

29. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. Москва : Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Мысль, Т. I. 2010. 744 с.
30. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. Москва : Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Мысль, Т. II. 2010. 634 с.
31. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. Москва : Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Мысль, Т. III. 2010. 692 с.
32. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой : монография / под. общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова. Москва : Прогресс, 1986. 432 с.
33. Психологічна енциклопедія / авт.-упорядник О.М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
34. Психологический словарь / под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др. Москва : Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. Педагогика, 1983. 448 с., ил.
35. Остин Д. Три способа пролить чернила: философские работы / перевод с англ., вступ. статья В. Кирющенко. Москва : Колопотина. Санкт-Петербург : Изд-во "Алетейя"; Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. 335 с.
36. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
37. Седов К.Ф. Дискурс как суггестия : Иррациональное воздействие в межличностном общении: монография. Москва : Лабиринт, 2011. 336 с.
38. Седов К.Ф. О манипуляции и актуализации в речевом воздействии. Проблемы речевой коммуникации: межвуз. сб. науч. тр. / под ред. проф. М. А. Кормилициной. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2003. Вып. 2. С. 20–27.
39. Стернин И.А. Введение в речевое воздействие : монография. Воронеж: Истоки, 2001. 252 с.
40. Стэндинг Гай. Прекариат: новый опасный класс : монография. Москва : Ад Маргинем Пресс, 2014. – 328 с.
41. Титаренко Т.М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: колективна монографія / Т.М. Титаренко, О.М. Кочубейник, К.О. Черемних. Київ : Міленіум, 2014. 206 с.
42. Філософський енциклопедичний словник: довідкове видання / під кол. ред. – Київ : "Абрис", 2002. 742 с.
43. Флоренский П.А. У водоразделов мысли. Имена. Москва – Харьков, 1998.
44. Фурман А.В. Світ методології. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 47–61.
45. Фурман А.В. Идея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.
46. Фурман А.В. Навчальна проблемна ситуація як об'єкт психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2007. №1. С. 9–80.
47. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: монографія. Тернопіль : Екон. думка, 2007. 164 с.
48. Хайрулін О.М. Теорія "фокальної точки" (Т. Шеллінг) та теорія "перспектив" (Д. Канеман) як основа розвитку рефлексивної компетентності українського офіцера. *Збірник наукових праць НАОУ*. 2016. №1. С. 133–139.
49. Хайрулін О.М. Теоретико-психологічний аналіз змісту категорійного поняття "гра". *Психологія і суспільство*. 2017. №3. С. 32–50.
50. Хайрулін О.М. Значеннєво-смысловий горизонт невизначеності як психологічної категорії. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 56–81.
51. Хайрулін О.М. Світ невизначеності та ігрове моделювання суб'єкта (контури дослідницької програми). *Вітакультурний млин*. 2018. Модуль 20. С. 67-75.
52. Хайрулін О.М. Психологічні виміри ігрового моделювання у військовій справі. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 83–108.
53. Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий : монография / сост. предисл. и пер. с нидерл. Д.В. Сильвестрова; коммент., указатель Д.Э. Харитоновича. Санкт-Петербург : Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. 416 с.
54. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / под ред. В.С. Степина, П.П. Гайденко, И.Т. Касавина, Т.И. Ойзермана, Т. Рокмора, Р. Харре, К. Хьюбнера, П.Г. Щедровицкого, Б.Г. Юдина. Москва : "Канон+" РООИ "Реабилитация", 2009. 1248 с.
55. Шарков Ф.И. Коммуникология: основы теории коммуникации: учебник / Ф.И. Шарков. – Москва : Издательско-торговая корпорация "Дашков и К'", 2010. – 592 с.
56. Шейнов В.П. Скрытое управление человеком. Минск: АСТ, Харвест, 2008. 816 с.
57. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием : монография / пер. с англ., науч. ред. Я.Н. Засурский. Москва : Мысль, 1980. 326 с.
58. Шостром Э. Человек-манипулятор. Внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации : монография. Москва : Апрель-Пресс, Психотерапия, 2008. 192 с.
59. Щедровицкий Г.П. Организационно-деятельностная игра : сборник текстов. Т9 (1). Москва : Наследие ММК, 2004. 288 с.
60. Joint Publication 3-61 Public Affairs 9 May 2005.
61. Amos C. Fox and Andrew J. Rossow, Making Sense of Russian Hybrid Warfare: A Brief Assessment of the Russo-Ukrainian War, The Institute of Land Warfare, ASSOCIATION OF THE UNITED STATES ARMY, LAND WARFARE PAPER No. 112, March 2017, 23 p.

REFERENCES

1. *Akademik Romenec'. Tvorchist' i praci: zbirnik statej* (2016). Київ: Libid', [in Ukrainian].
2. Grahov V.P., Koval' O.S., Rybnov E.I. (2014). *Teoriya i praktika razrabotki prinyatiya i realizacii upravlencheskih reshenij v predprinimatel'stve*. Sankt-Pererburg: ANO "IPEHV" [in Russian].
3. Bek U. (2000). *Obshchestvo riska. Na puti k drugomu modernu*. Moscow: Progress-Tradiciya, [in Russian].
4. Bekh V.P. (1999). *Filosofiya social'nogo mira: gnoseologicheskij analiz*. Zaporozh'e : "Tandem - U", [in Russian].
5. Bibliya. Knigi Svyashchennogo Pisaniya Vethogo i Novogo Zaveta. Kanonicheskie. V Russkom Perevode s

- Parallelnymi Mestami, [in Russian].
6. Bodriyar ZH. (2015) *Simulyakry i simulyacii*. Moscow : Izdatel'skij dom "POSTUM", [in Russian].
 7. Bodriyar ZH. (2010). *Fatal'ni strategii L'viv: Kal'variya*, [in Ukrainian].
 8. Bol'nov O. F. (1999) *Filosofiya ehkzistencializma*. Sankt-Pererburg: Izdatel'stvo "Lan", 224 s. [in Russian].
 9. Braun S., Vogan K. (2015). *Igra. Kak ona vliyaet na nashe voobrazhenie, mozg i zdorov'e*. Moscow: Mann, Ivanov, i Ferber, [in Russian].
 10. Burd'e P. (1994). *Nachala. Choses dites*. Moscow: Socio-Logos, [in Russian].
 11. Burd'yo P. (2007). *Sociologiya social'nogo prostranstva*. Moscow: Institut ehksperimental'noj sociologii, [in Russian].
 12. Burd'yo P. (1993). *Sociologiya politiki*. Moscow: Socio-Logos, [in Russian].
 13. van Dejk T.A. (2000). *YAzyk. Poznanie. Kommunikaciya : monografiya . Blagoveshchensk: BGK im. I.A. Boduehna de Kurteneh., 308 s.* [in Russian].
 14. Vitgenshtejn L. (1999). *Golubaya kniga*. Moscow: Dom intellektual'noj knigi, [in Russian].
 15. Vitgenshtejn L. (1994). *Filosofskie raboty*. CHast' I. Moscow: Izdatel'stvo "Gnozio., 612 s. [in Russian].
 16. Giddens EH. (2004) *Uskol'zayushchij mir: kak globalizaciya menyaet nashu zhizn'*. Moscow: Izdatel'stvo "Ves' Mir", [in Russian].
 17. Gerchanivs'ka P.E. (2015). *Kul'turologiya*. Kiiv: Nacional'na akademiya kadriv kul'turi i mistectv, [in Ukrainian].
 18. Grajs G.P. (1985). *Logika i rechevoe obshchenie. Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Vypusk 16. Lingvisticheskaya pragmatika*. Moscow: Progress, [in Russian].
 19. Docenko E.L. (1997). *Psihologiya manipulyacii: fenomeny, mekhanizmy i zashchita*. Moscow: Izd-vo MGU, [in Russian].
 20. Zinchenko V.P. (2010). *Soznanie i tvorcheskij akt : monografiya*. Moscow: YAzyki slavyanskikh kul'tur, [in Russian].
 21. Jonas G. (2001). *Princip vidpovidal'nosti. U poshukah etiki dlya tekhnologichnoï civilizacii*. Kiiv: Libra, [in Ukrainian].
 22. Kajua R. (2007). *Igry i lyudi; Stat'i i ehse po sociologii kul'tury*. Moscow: OGI, [in Russian].
 23. Kan-Kalik V. (1987). *Uchitelyu o pedagogicheskom obshchenii*. Moscow: Prosveshchenie, [in Russian].
 24. Kara-Murza S.G. (2005). *Manipulyaciya soznaniem*. Moscow: EHksmo [in Russian].
 25. Kuli CH. (1994). *Obshchestvennaya organizaciya*. Moscow: Nauka, [in Russian].
 26. Liotar ZH.-F. (1998). *Sostoyanie postmoderna*. Moscow: Institut ehksperimental'noj sociologii, [in Russian].
 27. Mak-Kvejl D. (2010). *Teoriya masovoï komunikacii. L'viv : Litopis*, [in Ukrainian].
 28. Nejman Dzh. fon, Morgenshtern O. (1970). *Teoriya igr i ehkonomicheskoe povedenie*. Moscow: [in Russian].
 29. *Novaya filosofskaya ehnciklopediya: V 4 t.* (2010). T. I. Moscow : In-t filosofii RAN, [in Russian].
 30. *Novaya filosofskaya ehnciklopediya: V 4 t.* (2010). T. II. Moscow : In-t filosofii RAN, [in Russian].
 31. *Novaya filosofskaya ehnciklopediya: V 4 t.* (2010). T. III. Moscow : In-t filosofii RAN, [in Russian].
 32. Prigozhin I., Stengers I. (1986). *Poryadok iz haosa: Novyj dialog cheloveka s prirodoy*. Moscow: Progress, [in Russian].
 33. *Psihologichna enciklopediya*. (2006). Kiiv: Akademvidav, [in Ukrainian].
 34. *Psihologicheskij slovar'*. (1983). Moscow: Nauch.-issled. in-t obshchej i pedagogicheskoj psihologii Akad. ped. nauk SSSR. Pedagogika, [in Russian].
 35. Ostin D. (2006). *Tri sposoba prolit' chernila*. Moscow: Kolopotina, [in Russian].
 36. Selivanova O.O. (2008). *Suchasna lingvistika: napryami ta problemi*. Poltava: Dovkillya-K, [in Ukrainian].
 37. Sedov K.F. (2011). *Diskurs kak suggestiya : Irracional'noe vozdejstvie v mezhllichnostnom obshchenii*. Moscow: Labirint, [in Russian].
 38. Sedov K.F. (2003). *O manipulyacii i aktualizacii v rechevom vozdejstvii. Problemy rechevoj komunikacii. Vyp. 2. Saratov: Izd-vo Sarat. un-ta, C. 20–27.* [in Russian].
 39. Sternin I.A. (2001). *Vvedenie v rechevoe vozdejstvie*. Voronezh: Istoki, [in Russian].
 40. Stehnding Gaj. (2014). *Prekariat: novyj opasnyj klass*. Moscow: Ad Marginem Press, [in Russian].
 41. Titarenko T.M. (2014). *Psihologichni praktiki konstruyuvannya zhittya v umovah postmodernoï social'nosti*. Kiiv : Milenium, [in Ukrainian].
 42. *Filosofs'kij enciklopedichnij slovník* (2002). Kiiv: "Abris", [in Ukrainian].
 43. Florenskij P.A. (1998). *U vodorazdelov mysli. Imena*. Moscow –Har'kov, [in Russian].
 44. Furman A.V. (2015). *Svit metodologii. Psihologiya i suspil'stvo. №2, 47–61*, [in Ukrainian].
 45. Furman A.V. (2016). *Ideya i zmist profesijnogo metodologuvannya*. Ternopil': TNEU, [in Ukrainian].
 46. Furman A.V. (2007). *Navchal'na problemna situaciya yak ob'ekt psihologichnogo piznannya. Psihologiya i suspil'stvo. №1, 9–80*, [in Ukrainian].
 47. Furman A.V. (2007). *Teoriya navchal'nih problemnih situacij: psihologo-didaktichnij aspekt*. Ternopil': Ekon. dumka, [in Ukrainian].
 48. Hajrulin O.M. (2016). *Teoriya "fokal'noï tochki" (T. SHelling) ta teoriya "perspektiv" (D. Kaneman) yak osnova rozvitku refleksivnoï kompetentnosti ukrains'kogo oficera. Zbirnik naukovih prac' NAOU. №1, 133–139*, [in Ukrainian].
 49. Hajrulin O.M. (2017). *Teoretiko-psihologichnij analiz zmistu kategorijnogo ponyattya "gra"*. *Psihologiya i suspil'stvo. №3, 32–50*, [in Ukrainian].
 50. Hajrulin O.M. (2017). *Znachennevo-smislovij gorizont nevznachenosti yak psihologichnoï kategorii. Psihologiya i suspil'stvo. №4, 56–81*, [in Ukrainian].
 51. Hajrulin O.M. (2018). *Svit nevznachenosti ta igrove modelyuvannya sub'ekta (konturi doslidnic'koï programi). Vitakul'turnij mlin. Modul' 20, 67-75*, [in Ukrainian].
 52. Hajrulin O.M. (2018). *Psihologichni vimiri igrovogo modelyuvannya u vijs'kovij spravi. Psihologiya i suspil'stvo. №1-2, 83–108*, [in Ukrainian].
 53. Hyozjinga J. (2011). *Homo ludens. CHelovek igrayushchij*. Sankt-Pereburg : Izd-vo Ivana Limbaha, [in Russian].

54. *Enciklopediya ehpistemologii i filosofii nauki*. (2009). Moscow: "Kanon+" ROOI "Reabilitaciya", [in Russian].

55. Sharkov F.I. (2010). *Kommunikologiya: osnovy teorii komunikacii*. Moscow: Izdatel'sko-torgovaya korporaciya "Dashkov i K", [in Russian].

56. Shejnov V.P. (2008). *Skrytoe upravlenie chelovekom*. Minsk: AST, Harvest [in Russian].

57. Shiller G. (1980). *Manipulyatory soznaniem*. Moscow: Mysl', [in Russian].

58. Shostrom E.H. (2008). *Chelovek-manipulyator. Vnutrennee putestvie ot manipulyacii k aktualizacii*. Moscow : Aprel'-Press, Psihoterapiya, [in Russian].

59. Schedrovickij G.P. (2004). *Organizacionno-deyatelnostnaya igra*. T9 (1). Moscow : Nasledie MMK, [in Russian].

60. Joint Publication 3-61 Public Affairs, 9 May, 2005, [in English].

61. Amos C. Fox and Andrew J. Rossow. (2017). *Making Sense of Russian Hybrid Warfare: A Brief Assessment of the Russo-Ukrainian War*, The Institute of Land Warfare, ASSOCIATION OF THE UNITED STATES ARMY, LAND WARFARE PAPER No. 112, March, [in English].

АНОТАЦІЯ

Хайрулін Олег Михайлович.

Каскад ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта.

Існування людини в сучасній реальності постмодерну відбувається як наступність взаємозалежних учинкових конотацій, що мають складну багаторівневу організацію та залежні від умов їх суб'єктної реалізації. Епоха постмодерну характеризується зростанням багатоваріантності ліній розвитку людини, безупинними трансформаціями стимулів і мотивів її діяльності, високим ризиком маніпулювання її свідомістю. Сучасний медіа-простір перенасичений інформацією, містить неврівноважене розмаїття смислів, образів і взірців, що дестабілізує психологічну екологію особистості і суспільства. Це провокує поширення соціального явища *das Man*, створює ризики ментальної редукції і регресу особи. Такі явища спроможні негативно позначатися на соціально-психологічній і суто політичній пружинистості суспільства, збільшувати вірогідність різних індивідуальних і соціальних ризиків. У будь-якому разі в умовах постмодерну визначальним атрибутом життєдіяльності людини стає комунікація усіх рівнів – від побутового спілкування до масової, стратегічної комунікації. При цьому продуктивна комунікативна активність суб'єкта ґрунтується на відповідних принципах, якими є стратегічність, комбінаторність, критичність, рефлексивність, практичність, технічність, ситуаційність проживання, ковітальність та окультурена змістовність повсякдення. Зважаючи на особливості і парадокси медіа-простору, феномен гри набуває значення і функції окремої матриці комунікації. А це означає, що гра постає як засіб реалізації інтересів суб'єкта і соціальної групи на всьому діапазоні вірогідних умов і ситуацій – від кооперативного співіснування і солідарної взаємодії до виразної конфронтації, ризиків кризи і втрати. Гра інтерпретується і як теоретичний конструкт, і як практичний засіб діяльності людини в постмодер-

ністському середовищі, і як засіб її ефективної протидії маніпулюванню, зовнішньому тиску на свідомість і на вчинкову активність особистості. Поширення ефектів гри на малі, середні і великі соціальні групи спроможне призводити до зміцнення і розгалуження культури кооперативного, екологічного співіснування громадян за будь-яких зовнішніх умов, включно й конкурентних, конфліктних. Як третій вид провідної діяльності в таксономічному кортежі таких видів феномен гри психологічно зумовлює успішність соціального функціонування сучасної людини. За цих обставин базисом її життєдіяльності ігрове моделювання утверджується як реалізація комунікативно-стратегічного каскаду відповідних засобів суб'єкта. Топографія зазначеного каскаду охоплює топоси індивідуально- і соціально-психологічного простору особи: 1) внутрішньосуб'єктний простір-топос її духовної сутності; 2) топос рефлексивних значень і смислів ближньої побутової комунікації; 3) топос учинкової діяльності суб'єкта як особистості і 4) топос масової комунікації як вищий рівень її самореалізації. Вчинення людини являє собою циклічне проходження нею всіх сегментів як осмислення-опанування-керівництва проблемною ситуацією в діапазоні "невідома – неочевидна – напівочевидна – очевидна – рутинна". У цьому разі основу самореалізації особистості в умовах комунікативної гри становить тріумвірат екзистенційних універсалій як метаформ – слово, образ, дія, що реалізують учинків акт цілеспрямованого удіяльнення повсякдення. Будь-який цілісний учинків акт розгортається через структурно-функціональний зміст каскаду засобів ігрового моделювання, що містить: а) комунікативну культуру суб'єкта; б) його комунікативні стратегії; в) комунікативні тактики і г) комунікативні підакти. Види комунікативної стратегії (кооперативна, кооперативно-маніпулятивна, конфліктно-маніпулятивна і конфліктна) становлять формоутворювальні інваріанти реалізації каскаду. Якість ігрового моделювання, головно через принципи застосування, засоби, можливості і структурно-функціональний зміст персонального комунікативно-стратегічного каскаду, спричиняє і визначає успішність життєдіяльності суб'єкта у середовищі багатоманітної невизначеності.

Ключові слова: *постмодерн, невизначеність, гра, ігрове моделювання, структурно-функціональна матриця, комунікація, масова комунікація, стратегічна комунікація, суб'єкт життєдіяльності, кооперація, кооперативне співіснування, екзистенціалізм, учинок, ризик, редукція, регрес, das Man, екзистенційна універсалія, метаформа, принцип, таксономія, провідна діяльність, теорія вчинку, психолінгвістика, слово, образ, дія, етика відповідальності, теорія навчальних проблемних ситуацій, мислєдіяльність, комунікативно-стратегічний каскад, комунікативна культура, локуція, іллокуція, перлокуція, ноєзис, інтенція, фонема, кінема.*

ANNOTATION

Oleh Khairulin.

Cascade of subjects vital game modeling.

The existence of man in the modern reality of postmodern occurs as a series of interconnected work connotations. These connotations have a complex, multilevel subjective-

centric nature, but essentially depend on the conditions for their implementation.

The postmodern era is characterized by an increase in the manifold human development lines, by the continuous transformations of the incentives and motives of its activity, and by the high risk of manipulating consciousness. Modern media space is saturated with information. Contains an unbalanced variety of meanings, images and patterns that destabilizes the mental ecology of personality and society. This provokes the spread of the social phenomenon “das Man”, creates the risks of mental reduction and regression of man. Such phenomena can negatively affect the socio-psychological and political pressures of society, increase the probability of various individual and social risks.

In the conditions of postmodern, the defining attribute of human life is communication of all levels - from routine communication to mass, strategic communication. In this case, the productive communicative activity of the subject is based on the relevant principles, which are strategic, combinatory, critical, reflexive, practical, technical, situational, ecumenical and culturally significant content. Due to the peculiarities and paradoxes of the media space, the phenomenon of the game becomes important and functions of a separate matrix of communication.

The game realized as a means of objectification the interests of the subject and the social group on the whole range of probable conditions and situations - from cooperative coexistence and solidarity to expressive confrontation, crisis and loss risks. The game appears as a theoretical construct and practical means of human activity in the postmodern environment, as a means of its effective counteraction to manipulation, external management of consciousness and action activity. The distribution of the effects of the game on small, medium and large social groups can lead to the consolidation and branching of the culture of co-operative, ecological co-existence of citizens in all external conditions, including competitive and conflict.

As a third type of leading activity in the taxonomic tuple of such types, games phenomenon psychologically determines the success of the social functioning of modern humans.

Under such conditions, the basis of the life of a modern person is game modeling as the implementation of a communicative-strategic cascade of appropriate means of the subject. The topography of the cascade includes the

tops of the individual and socio-psychological space of the person: 1) the inner-subjective space-topos of the spiritual essence of man; 2) a topos of reflexive meanings and meanings of household, near-communication of the subject; 3) the topos of the accomplished activity of the subject as a person and 4) the topos of mass communication as the highest level of self-realization of man. The act of man is the passage of all elements as comprehension-mastering-management of the The communicative basis of human self-realization in the context of a communicative game is the triumvirate of existential universals, metaforms - Word, Image, Action, which implement an act of purposeful activity as a Deed. Any act of human activity unfolds through the structural and functional content of the cascade, which includes: a) the communicative culture of the subject; b) his communicative strategies; c) communicative tactics; and d) communicative acts. Types of communicative strategy (cooperative, cooperative-manipulative, conflict-manipulative and conflict) are forming significance of cascade realization. The quality of the game simulation of the subject's life through the principles of application, means, capabilities and structural and functional content of his communicative-strategic cascade determines and determines the success of such life.

Key words: *postmodern, uncertainty, game, game modeling, structural-functional matrix, communication, mass communication, strategic communication, subject of vital activity, cooperation, co-operative coexistence, existentialism, action, risk, reduction, regression, das Man, consciousness management, existential universality, metaform, principle, taxonomy, leading activity, theory of action, psycholinguistics, word, image, action, ethics of responsibility, theory of educational problem situations, mental activity, communicative-strategic cascade, communicative culture, communicative strategy, communicative tactics, communicative act, cooperative communication strategy, cooperative-manipulative communication strategy, conflict-manipulative communicative strategy, conflict communication strategy, locution, illocution, perlocution, noezys, intention, phoneme, kinema.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Москалець В.П.,
д. психол. н., проф. Томчук М.І.**

**Надійшла до редакції 8.10.2018.
Підписана до друку 26.02.2019.**

Бібліографічний опис для цитування:

Хайрулін О.М. Каскад ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта. Психологія і суспільство. 2019. №2. С. 66–97.

EIGHT CRIME FACTOR MODEL FOR YOUTHS IN MEXICAN VIOLENCE CONTEXTS

Sarah-Margarita CHÁVEZ-VALDEZ, Oscar Armando ESPARZA Del VILLAR,
Leticia RIOSVELACO MORENO, Dennis RELOJO-HOWELL УДК 159.9.072.433

Сара-Маргаріта Чавес-Вальдес, Оскар Армандо Еспарза Дель Віллар,
Летісія Ріосвелако Морено, Денніс Релоджо-Ховел
**ВОСЬМИФАКТОРНА МОДЕЛЬ ЗЛОЧИННОСТІ МОЛОДІ
В КОНТЕКСТІ НАСИЛЬСТВА В МЕКСИЦІ**

ABSTRACT

The impact of youth violent interactions promoted by: collective fear, and individual coping strategies: youth coping mechanisms, posttraumatic stress traits, measured individually but considered at a collective level and identified as PTSD traits in a community, and social vulnerability as predictors of multifactorial high violence social contexts, are the main psychological mechanisms that Diagnostic on Vulnerability Effectiveness model (DOVE-8) consider as multifactorial factors underpinning cycles of violence, the priority for this diagnostic model examine abovementioned constructs and their association in youth's efficacy, as a collective outcome, DOVE-8 analysis model states that teenagers dealing with specific or widespread fear in violent scenarios, develop certain coping strategies, that furthermore strengthen collective fear. Gradually, an impact on life quality is established, promoting unhealthier mental states and poor social relationships, that consolidate a collective inefficacy, in addition, particular associations were found between high impact crimes and above cited main constructs, that provide a research tool to provide insight into: main fears, coping mechanisms and youth outcomes translated into social ineffectiveness such as: low cohesion, tolerance, participation and respect to law and social norms.

Youth cope can be explained by cognitive and physical strategies. Several traits of posttraumatic stress can promote physiological arousal, followed by emotional or affective coping at violent stimuli or criminal events and, all abovementioned become predictors of crime fear, also known as social anxiety, especially in youth communities with high socio economic and cultural vulnerability. Confronting cognitively a context of violence triggers a rise on risk perception, basically, in privileged- low vulnerability groups with crucial health implications, unnecessary high expenses to cope with crime expectancies in private security at a household level, and stressful fearful coping strategies such as: information distortion, discriminatory processes, low social cohesion, fear based reactions to confront crime, a factor that seen at a glance, might diminish criminal widespread or emotional fear, undoubtedly, this fear type was not found in high vulnerability groups under study. Risk perception was a specific fear commonly found in youth groups with low vulnerability. Both diverse type of fears: specific (risk perception) and widespread fear (social anxiety /crime fear), gather together in a heterogeneous youth community, diminishing collective effectiveness: promoting poor cohesion, low tolerance, discrimination processes, lower levels of social agency, recurrent violent cycles arousals in the community, among other consequences.

Key words: *collective effectiveness, collective fear, coping styles, posttraumatic stress, youth.*

INTRODUCTION

Social collectives experience events that develop lasting effects of trauma. Unresolved trauma can lead to serious physical and cognitive dysfunctions. Not all effects of collective trauma are included in the complete symptom diagnosis of PTSD. The American Psychiatric Association (2013) DSM-5 classifies PTSD as a traumatic stress-related disorder in their fifth edition. A disorder historically related to war veteran symptoms with particular responses that involve fear and helplessness, as a main characteristic the suffering is persistent and experienced as recurrent dreams, intrusive data recollection and mental repetition, including images, thoughts, or perceptions, including: hallucinations, exaggerated startle response and flashback episodes with feelings of detachment from others and sense of foreshortened future that affect a normal lifespan, high levels of aggression against self and others, social anxiety, and fear, acute depression, personality disorders, dissociation, obsessive compulsive repetition and hyper vigilance of traumatic scenarios, we can refer that there is a prevalence of posttraumatic stress traits in threatened collectives.

The recollection of emotional strategies under trauma acquired through recurrent exposition includes the amygdala and hippocampal memories, among others. Episodic memories influence our reactions, by hyper modulating the amygdala produce progressive devastating effects on the organism and continued environmental challenges, perceived autonomically as threats, an inescapably stressful event that overwhelms individual and collective coping mechanisms and affects identity and future personality in infants and adolescents (Kim, Pellman & Kim, 2015). Continued emotional arousal strongly affects the formation of long-term explicit memory, hyperactivity of the amygdala affects the hippocampus and its capacity to locate one's place in space and time. As a result, emotional memories can be established without conscious evaluation of incoming information, affecting emotional responses and sensory impressions through the life span (Roosendaal & McGaugh, 2011).

We understand social fear, as a core construct for scientific study in violent scenarios, a synonym of social anxiety when faced with the possibility of being a crime victim, thus, it is possible to identify two elements on social fear: on the one hand, the emotion of fear, and on the other, the perceived possibility of being a

victim (Ruiz, 2007). Faced with fear of crime also known as 'emotional fear' and it is more likely a social anxiety mode in threatened collectives. Young collectives develop coping strategies that sharpen or perpetuate them, which happens indirectly as risk perception increases, considered as an individual protective factor that has shown to diminish crime fear or social anxiety in healthy communities; however, in unhealthy communities, at a midterm, this perception affects life quality, these communities report several post-traumatic stress traits, different anxiety disorders, perception of uncertainty, among other, with effects in collective inefficiency.

Insecurity has filled the void left by ineffective social welfare policies and socially intended to be solved by police security, which positions crime as a crucial issue in the interpretation of youth's reality (Fonseca & Sandoval, 2005). According to Chomsky (2002), hegemonic social class instrumentalise the fear of criminality provoked by the media to favour their interests.

It is an indisputable fact that social security promotes full development for citizens; without it, the perception of uncertainty and fear tends to 'normalise', which leads to low tolerance, high levels of victimisation, mistrust and attrition in social relations, poor social cohesion, high costs on private security, vulnerability, impotence, thus promoting low levels of collective effectiveness.

As a result, the present study aimed to carry out a general analysis of social fear in two northern cities in the state of Chihuahua (Mexico): the state capital, Chihuahua, and the city of Juarez, a border city with high migration. Both cities have suffered considerable contextual violence, and young people were seriously affected, this required an assessment and analysis of the social networks, factors associated with the behaviour of victims and perpetrators, health, social welfare and the effects on collective effectiveness.

METHOD

Participants

A total of 1193 young adolescents were enrolled: 644 men and 549 women, aged 17 to 21, with a mean age of 19-22 ($SD = 1.11$), from 52 high schools and university centres of the above cities, 32% of which were private and the rest public.

Regarding their employment status, only 224 of them worked, who on average had 2-7 years in temporary places, with an average monthly

income of USD \$121.62, from 64 different urban areas in the city of Chihuahua and 70 in the city of Juarez, resulting in a total of sample was composed by various socio-economic strata: 7% were high, 21% medium-high, 23% medium, 21% medium-low, 36% low socio-economical level. Sampling was by conglomerates and the selection of universities was random. Measures were taken over eleven months and participants signed an informed consent prior to the scales application.

Sample size

Sample size was estimated using Cohen's (1992) statistical power analysis to detect significant effects of magnitude, based on the results of the pilot studies in Chihuahua (204 participants) and Juarez city (232) and the average range of correlations (r) obtained in the main and secondary variables of these studies, ranged from 23 to 35. In this sense, it was seen that a considerably larger sample was required in order to reduce the confidence interval of the estimate to a range acceptable for the purpose, failure to do so, may lead to the risk of performing the study with an insufficient number of cases, as well as to commit a type II error. That is to say, not to detect a significant correlation between the variables if it applies, because when the statistical power increases, the possibilities of statistical error decrease. Cohen (1992) suggests that the coefficient (r) of correlation is itself an indicator of magnitude, of statistical power.

Instruments

The scales that were used for this study were answered in Likert type scale, which allowed an efficient and reliable measure of sample attitudes, and a complete acknowledge and a compliance degree of the respondent. Thus, we selected the measuring instruments based on the current requirements on collective factor analysis, psychometric qualities and also based on the applicability on youths field.

The fact that the instruments met with adaptations, allowed the psychometric qualities of the items to be retained. In addition, in order to corroborate its applicability, a pilot study was carried out in each city, with the intention of adapting to the lexicon and the cultural context in the final sample. The instruments applied, as well as the subjects that were sampled in the research, were considered as key elements to find the relation of theory with practice, as suggested by Gomez (2006). That is, to consolidate

the transformation of the conceptual definition into an operational and empirical definition of the data.

The following instruments were used: widespread fear scale, urban coping strategies scale, specific or concrete fear scale, collective efficacy scale and collective posttraumatic traits scale (PTSD).

Widespread Fear Scale

In the area of criminology, it is often common to distinguish between fear of crime, which is defined as a diffuse widespread, an emotional fear, and on the other hand, the perception of risk of being victimized, also known as "concrete fear", a specific or cognitive fear (Keane, 1995). It is composed of seven items with options of 0 = nothing, 3 = a lot, and measures the fear in its emotional component, that is, the fear of crime in the context and the feelings it disseminates, as well as others economic and social fears. In previous studies, an acceptable internal consistency of 0.80 was reached.

It consists of several items about the fear of walking near the house at night, the fear of being a crime victim at home, as well as three items about being afraid of the neighbourhood or city. In the present study, a Cronbach alpha coefficient of 0.95 was obtained.

Urban Coping Strategies Scale

In order to have a measurement of coping strategies, the following strategic components were considered: affective, physiological, cognitive and behavioural. In this study we chose to use the aforementioned scale, developed by Vuanello (2006), a scale specifically developed to apply in youth groups from violent contexts. It consists of the following four factors:

- *Factors 1 and 2: Affective and physiological coping.* These factors are characterised by reactions that indicate certain affective elements, such as worry, fear and feelings of insecurity that followed by high autonomic activity and organic repercussions of a stressful response, such as: digestive discomfort, body tension, increased heart rate. The items on the emotional component of the scale are: 'I feel insecure', 'I feel afraid' and 'I worry easily'; in the case of the physiological component, the items are 'I have stomach discomfort', 'My heart rate is accelerating' and 'I have a lot of tension within'.

- *Factor 3: Cognitive coping.* It brings together two cognitive variables with options to referred thinking about personal capacities to

increment security due to the concern of experiencing past direct or indirect victimization, reinforcing the anticipation of negative consequences that can be generated by thinking about the crime, or the cognitive or behavioural avoidance of that aggression. This factor also brings together the remaining cognitive variables, which refer to ‘think about something else’, or ‘ignore the difficulties of a dangerous situation or a criminal experience’. The clusters of items that measure this factor are: ‘Ignore the problem’, ‘Think about something else’, ‘Anticipate the negative things that can happen to me’ and ‘Think about my abilities to solve those situations’.

- *Factor 4: Behavioural coping.* This factor is defined by the motor type responses, where the highest saturations are the search for social support and trust in the police or institutional protection. Items for behavioural promotion factor are as follows: ‘I try to avoid that situation’, ‘I pray and hope that God will help me’, ‘I increase my security measures’, ‘Seek help from others’ and ‘Trust the police’. Tobal and Cano (2002) have designed this tool based on the latest version of the Inventory of Situations and Anxiety Answers (ISRA). Situations and responses have been created for the urban insecurity construct. In the reliability analysis using Cronbach’s alpha coefficient, the scale obtained a Cronbach alpha of .92 by Vuanello (2006), in San Luis, Argentina. Values shown in Table 1 were found in this study.

Specific fear (perceived risk) Scale

Table 1
Descriptive statistics of CIU Urban Strategies Scale and reliability of principal factors (N = 1193)

Scale	A	Item	M	S.D.
Affective subscale	0.96	3	1.89	0.73
Cognitive subscale	0.94	4	1.87	0.56
Physiological subscale	0.95	3	1.88	0.78
Behavioral subscale	0.93	5	1.73	0.62

This instrument is a Likert scale that includes frequent international crimes, and measure specific fears, such as: violent theft, persecution, extortion, robbery, disappearing, kidnapping, sexual assault, violent death of acquaintances, homicide. It is composed of seventeen items that consists of asking each subject, if he/she considers: unlikely (1), probable (2) or very likely (3) to happen to a relative or an acquaintance any of the 17 offenses described in the items in the subsequent 12 months to the implementation of the scale. In addition, this includes the disappearance of an acquaintance, since this is a form of criminal act recurrent in an important way in that country, as a result of the armed conflict, as well as being persecuted by strangers and receiving anonymous calls (Keane, 1995), Cronbach’s alpha in this research was .95.

Collective Efficacy Scale

This scale consists of seven items with four response options (from 0 = nothing to 3 = much). It measures aspects of collective participation, such as: city’s affection, respect for legal norms of the city and respect for other citizens. The internal consistency index of the scale, in the latest application the Cronbach’s alpha was .91. Each component of the “citizenship culture” construct involves various variables and explanatory models. For example, a survey conducted by the Mayor’s Office in Bogota in 2005 found that the people surveyed had positive attitudes towards citizenship norms and respect, but less than half complied with those norms; In addition, they attributed more to themselves than to others the intention to conclude agreements in cases of conflict of citizens coexistence. This type of results shows a cognitive bias to believe that *one’s own behaviour is better than that of others*, which helps identify that influence in personal attitudinal variables towards voluntary compliance, tax payment or attachment to the city. In the present study, a Cronbach alpha coefficient of .97 was obtained.

PTSD Scale of Collective Traits for Traumatic Events

This is a brief scale consisting of 24 items that, in short, studies traits that support a diagnosis of posttraumatic stress traits (PTSDt) in populations affected by violence. This scale was developed in Colombia to measure collective PTSD in San Joaquin (Santander), a Colombian population that was partially destroyed by a guerrilla attack in 2000.

The scale has a good discriminating capacity and adequate levels of sensitivity and specification. The list of symptoms had excellent internal consistency, with a Cronbach alpha coefficient of 0.97. In the pilot application, the sample reported a coefficient of 0.94. The collective PTSD traits, found are as follow: anguish-avoidance, experimentation-somatization, negative mood-dissociation, hyper vigilance, and social distancing.

REVIEW OF PILOT STUDIES

Two pilot studies were carried out: in the first one, a 224 sample with youths from Chihuahua City, México, the aforementioned scales were applied; in the second, carried out in the city of Juarez, 237 young people were sampled.

In the first pilot, Coping Strategies Scale, obtained a Cronbach alpha coefficient of .83. The Specific Fear Scale, a scale specialised in measuring risk perception scale obtained a Cronbach's reliability of .96, which means that the scale was highly reliable. In relation to the widespread fear scale, a coefficient of .92 was reached.

In the second pilot, items required minimum adaptation and the required changes were made to ensure comprehension and feasibility for a final interpretation of the study. In this second pilot study, the coping strategies scale obtained a Cronbach alpha of .91, thus proving to be reliable. These coefficients in the widespread fear scale were .94 and .96, respectively.

The pilot tests indicated that there is a consistent and exponential growth in the use of private security, there were also results regarding the construct: "social fear" that were relevant in the risk perception in the city of Chihuahua, and fear of crime in the city of Juarez, with different coping strategies in the main cities of the state. In the specific case of the city of Chihuahua, affective coping strategies and cognitive denial processes were found among young people between the ages of 17 and 21, mainly together with a preponderant perception of risk to be victimized. In the city of Juarez, physiological coping strategies and behavioural coping were detected, together with fear of crime, also known as widespread fear (Chavez and Ríos, 2015). Findings continue under study, a presumption that the social fear type that is more representative can be due regional socio economic, educational and cultural differences in the neighbourhood's should be diagnosed for

each community, for instance, in this study and in the theory revised we found relevant differences on the groups under study. The model developed categorises the social fear type on each diagnosis clustering the levels of socio cultural and educational vulnerabilities.

Procedure

Prior to the data collection process, and after obtaining the permission of the authorities of several private and public high schools and universities, sample was collected, also requesting the informed consent of the sample. The data were collected in distinct lectures of each school. Participants were assured about confidentiality of their responses and had the opportunity to ask the applicator in case of doubt. The questionnaires were completed within an average of 45 minutes. For data analysis, SPSS and AMOS program, version 21 was required.

RESULTS

The structure of the instruments got analysed since the correlations and the theory that gave support to the constructs and explained their interrelation, and thus along with new contributions reported in this particular research served to understand more in depth the way in which they interact, adding new discovering about the phenomenon on diverse vulnerability levels by each collective fear type and the ineffectiveness interpretation of youth communities for a multi-factor development of a social fear model on youths ineffectiveness in violence contexts, the model also reports results on eight high impact crimes and the aetiology in terms of the variables analysed.

This new model proposal was analysed with the generalised least squares method. The goodness of fit was evaluated with the comparative adjustment index (IFC), the goodness of fit index (GFI), the mean square approximation error (RMSEA), and the normalized adjustment index (NFI), which are the indicators of more widespread use (Hu and Bentler, 1999). The model had the following fit indexes: $\chi^2(437) = 1337.011$ ($p < .01$), $\chi^2 / gl = 3.06$, CFI = .96, NFI = .94, and RMSEA = .03, good fit. The Kaiser-Meyer-Olkin sphericity test (KMO) was also applied, which was $> .5$, with a score of .892. In the sample, several biological and contextual variables reported traumas of posttraumatic stress studied through the PTSD traits scale.

The level of PTSD traits symptomatology in the youth was related to low blood pressure

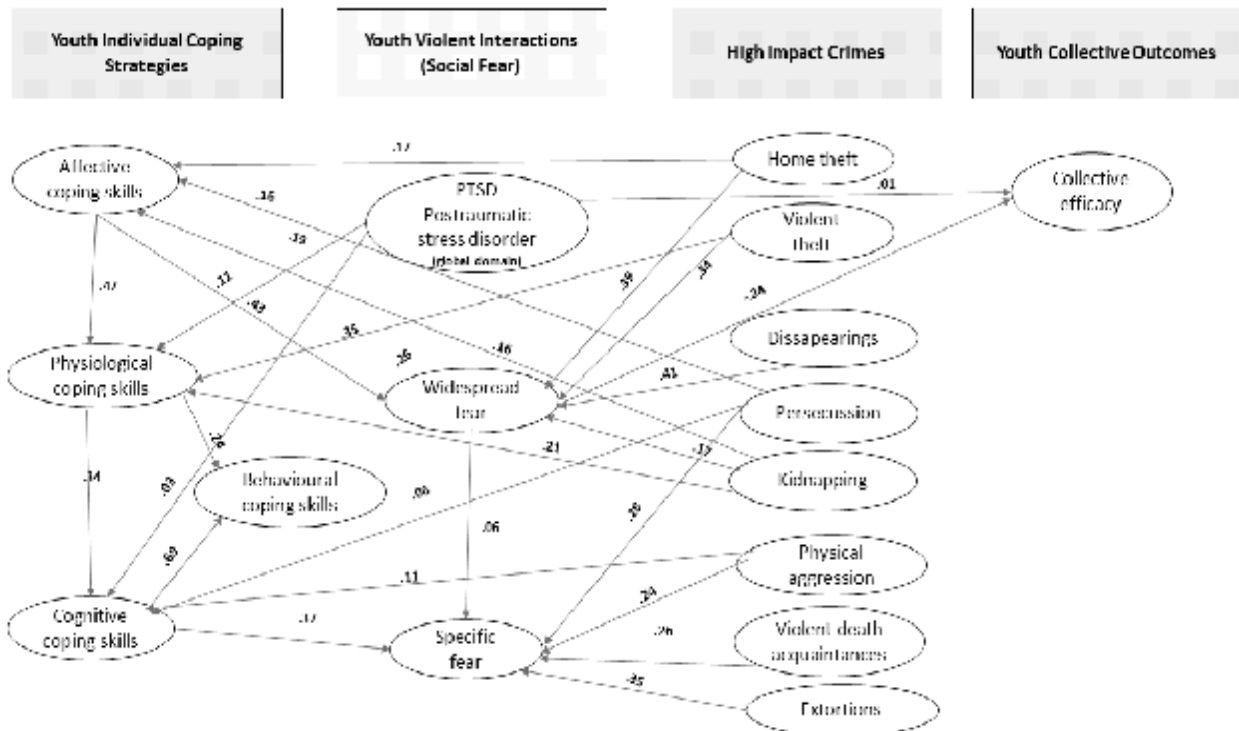

Figure 1

SEM Explanatory Diagram — Diagnostic On Psycho Social Vulnerability/ Effectiveness DOVE-8 analysis model for collective fear, coping strategies, PTSD, socio economic and cultural vulnerability on youth collective effectiveness in violent contexts (©Chávez, 2018)

Note: Simplified Path model. Latent constructs in circles, Regression and covariances are standardized (**P<.01)

levels; this condition, combined with the relationship with the parent or guardian, was inversely proportional and very significant to the levels of posttraumatic stress in the sample ($r = -.23 [p < .01]$); the relationship with the mother was significant and inverse to the levels of posttraumatic stress in the youth ($r = -.05 [p < .05]$). It was found that the level of victimization shown by the participants was not related to the level of posttraumatic stress; however, the sample of 1,193 youngsters presented a level of intermediate high posttraumatic stress.

Regarding the PTSD traits scale, which measures posttraumatic stress traits incidence, the maximum score to obtain a high degree of posttraumatic stress is 4; in the present sample we found a general mean for Chihuahua and the city of Juarez of 2.26; In other words, from total posttraumatic stress traits in youth population, 56.5% of these traits were evidenced in the sample.

MODEL EXPLANATION:

Figure 1, The Diagnostic on Psycho Social Vulnerability / Effectiveness DOVE-8 analysis model for collective fear, coping strategies,

Table 2
Comparative table of specific, widespread fear, posttraumatic stress traits and collective efficacy in youths

Factor	Chihuahua N=621		Ciudad Juárez N=572	
	Mean	SD	Mean	SD
total widespread fear	5.50	1.31	6.51	1.15
total specific fear	3.80	1.54	3.76	1.40
collective efficacy f1	2.47	0.61	2.37	0.67
collective efficacy f2	2.72	0.64	2.70	0.65
total collective efficacy	2.58	0.52	2.51	0.58
total PTSD	2.25	0.62	2.28	0.53

Note: SD= Standard deviation; widespread fear f1 = fear of crime on a personal level; widespread fear f2 = fear of crime at a contextual level; total widespread fear = fear of crime total; Personal concrete fear = personal risk perception; Familiar concrete fear = familiar risk perception; collective efficacy f1 = factor 1 (union and trust); collective efficacy factor 2 = Intervention in the community; total collective efficacy = total collective effectiveness f1 + f2; Total PTSD = posttraumatic stress traits in the community (own elaboration).

Table 3

Correlations of principal coping strategies, widespread or crime fear, and their association to PTSD traits in the sample

	Coping	TPSDt	WF	Strategies
Affective				
Affective				
Physiological	0.27**			----
Physio				
Behavioral	0.24**	----		
Cognitive	0.18**	----		

Note: * p <0.05; ** p <0.01; CS: Coping strategies; WF = widespread fear; TCE = total collective effectiveness; TPSDt = total traits of posttraumatic stress in the community; — no correlation between factors analyzed (**own elaboration**).

PTSD, socio economic and cultural vulnerability on youth collective effectiveness in violent contexts (Chávez, 2018); is an improved version of a first developed model by the author, published by Enseñanza e Investigación Journal, in January 2018, cited as: Chávez, S.M.; Esparza, O.A. y Riosvelasco, L. (2018). Hacia un modelo del impacto del miedo colectivo, estrategias de afrontamiento y estrés postraumático en la eficacia de jóvenes mexicanos. Enseñanza e Investigación en Psicología, 23(1), p.15.

Behavioural coping can be explained by cognitive-physiological components. Affective coping had a .47 factor loading on physiological order responses that youth presents at contextual violence stimuli. Of these, posttraumatic stress of physiological connotation had a factor load of .11; another .16 factor loading of posttraumatic stress traits were affective or emotional biased, predicting a .28 factor loading of widespread or crime fear, which explained a .24 factor loading of collective ineffectiveness in participants. Physiological-cognitive coping predicted 32% of the perceived risk level, a specific fear. Fear of crime, a widespread fear associated to affective strategies, thus supporting the theory that states it as an “emotional fear”, and the risk perception, also known as concrete or specific fear, was related to cognitive coping strategies, in congruence with the theory that defines it as a “cognitive fear”. The widespread fear or diffuse fear was related to the decrement in specific fear in a 14%; fear of crime, decreases collective effectiveness by 24%.

A specific analysis on 8 high impact crimes: **Kidnapping** presents 24% association to specific fear and 7% to widespread fear, a 21% association to physiological coping skills and a 16% association to affective coping skills, **Persecution** presents a correlation of 28% to specific fear and 19% were affective coping skills, **Physical aggression** presented a 24% association to specific fear and 11% of association to cognitive coping skills, **Extortion**, a 35% association to specific fear, **Violent theft** was 34% related to widespread fear and related on a 35% to physiological coping skills, **Home theft**, a 39% association to widespread fear and a 17% of affective coping skills and a 26% of behavioural coping skills, **Disappearance**, were associated in a 41% to widespread fear and **Violent death of acquaintances**, 26% associated to high risk perception, an specific fear.

Coping Strategies and Social Fears

Both social fears show statistically significant relationships with coping strategies, we can observe in the personal widespread (PWF), total widespread (TWF) and in the (TPTSD) total posttraumatic stress traits, notice that these strategies are basically affective, not necessarily physiological behavioural, the behavioural component, shows a significant, but low correlation with the widespread fear.

Considering the effect size in the relationships found in order of importance, we found what is shown in Table 3.

Also notice, that the adolescents that manifest widespread fear are mainly coping with affectively or emotional strategies ($r = 0.48$ [$p < .01$]) and, on the other hand, adolescents that course with specific fear, also known as: risk perception, cope cognitively ($r = 0.37$ [$p < .01$]).

Coping Strategies and Collective Efficacy

Regarding the relationships between these variables, and the results in the both northern main cities of the state of Chihuahua, there were no statistically significant relationships linking the coping strategies of violence with the first of the two factors that make up the collective efficacy “unity and trust” for our sample, this is crucial because the items that measure unity and trust within social community neighbourhoods refer to the trustiness and willingness to help others, such as, disposition to do something to help others, care about children in need or abandoned.

However, not all was a grey scenario, very significant relationships were found between the four coping strategies and the second factor of collective efficacy, termed “community intervention”, in the case of adolescents who cope with cognitive coping strategies, it is the one that showed a bigger effect size of all the strategies, although moderated, ($r = 0.24$ [$p < .01$]) it is noticed that cognitive coping is an inherent strategy of the specific fear (risk perception), followed by behavioural coping ($r = 0.17$ [$p < .01$]), physiological strategies ($r = 0.15$ [$p < .01$]) and, finally, affective coping ($r = 0.14$ [$p < .01$]) (see Table 3).

The above correlations indicate a low level of direct community intervention in any of the coping strategies; In short, the participants reached scores that denote low levels of interest to intervene communally in their contexts. It is important to emphasize that those in which the confrontation was primarily cognitive, showed a greater perception of risk, and were those that coincidentally manifested more interest in community intervention; Even so, the level tends to be moderate.

More research is needed on risk perception or specific fear and its implications in violent environments and well scientifically supported strategies that promote collective effectiveness, especially for community intervention; In this way, it is possible to ensure strategies that take into account the positive and protective aspect of vulnerability among young people dealing with violent contexts, which offers a supported analysis on risk perception.

This is essential because a development of a training strategy that includes this specific factor, considering social and subjective as a fundamental element in prevention, involves attending to qualitative issues related to cope with the risks, thus encouraging young people to become individually involved in their own prevention.

Considering risk perception implies some methodological innovation by including the human factor as an approach that unfolds the traditional rationalist point of view in which the agent or person remains as a simple recipient of prevention, to move to an active approach in the achievement of the security, welfare and social health goals, in different instances. According to the results of the present study, this is more feasible in Chihuahua city, México, in the short term, because in the case of the city of Juarez the risk perception factor did not show significant levels among the participants.

Although the findings indicate that a violent situation generates risk perception in vulnerable groups, a protective factor in the appearance of some kinds of posttraumatic stress traits, these types of groups show that it is only a mirage to control levels on crime fear in youth. The negative impact of this kind of fear on collective efficacy showed in the present research that was out of control, since youngsters’ affective thoughts and physiological responses produced a negative effect. Again, those traits of post-traumatic stress were activated with affective thoughts related to the violent situation, so that fear was experienced again, violence inoculated, and somatic. Young people began to use adverse cognitive-behavioural strategies, and as a result they manifested anti-social behaviours, which, together with other social, health and cultural vulnerability factors described in the development of the problem, probed an important denial in life quality, in those who suffer contextual violence. The present development aims to explain how this process is and the slopes that lead to low levels of collective effectiveness.

Analysing diffuse or widespread fear correlated with affective strategies, supported Ruiz’s (2007) theory which defines it as an emotional fear, and that of risk perception related to cognitive coping strategies, which also supported the theory that defines it as cognitive fear.

DISCUSSION

Some points of agreement with current theory, referring to previous studies on the main variables, such as coping strategies, social fear,

levels of socio economic and cultural vulnerability, collective efficacy and traits of posttraumatic stress in young people, as well as a model was constructed from such analysis.

In the above cities, all coping strategies are moderately related to fear of crime in context, widespread or diffuse fear; however, only affective and physiological strategies show relationships with the two components of fear of crime: personal and contextual. This study found consistency between findings and theory around affective strategies (which were related to fear of crime or diffuse fear) and reinforce the most current theoretical reference which considers it as an emotional fear of the criminal environment and cognitive strategies, related to the perception of risk as a cognitive fear. Both terms described by Keane (1995). The results presented in this study propose a relationship between each of the strategies and diffuse fear, predominantly in the city of Juarez; however, it is important to emphasize that this widespread fear is related to affective and physiological coping strategies, which Vuanello (2006) describes as straightforward related to traits of posttraumatic stress, so that the community's health in the city of Juarez is low and certainly compromised. The fact that there were no statistically significant results on risk perception in that city is a factor that must be analysed further to determine clearly its causes; however, it can be asserted for this study that not having an adequate level of risk perception is not at all favourable to communities that are highly exposed to crime, and that the high vulnerability in socio cultural and education level is a relevant factor.

For Moras (2010), behind the pressure to administer more firm punitive measures in violent contexts, underlies a background of beliefs about the extent of insecurity and the excessive growth of crime; such uncertainties have been condensed into the figure of young people and their age characteristics as protagonists of the anxieties and alarm generated by violence and those youngsters act as receivers of the rejections by the same society and communities to which they belong. In the pilot study with youngsters from Chihuahua city, evidence of social fear is revealed, in the modality of specific or concrete fear; that is to say, a high risk to be victimized: This same trend is replicated when analysing the results on the final research. With a higher mean, the risk perception also can't be related to crime rates and homicides, as it would be logical to find in a city

with higher rates of crime, as the case of Juarez city, with a higher criminal rate.

Moras (2010) points out that areas with high homicide rates tend to have low perceptions of insecurity (Chavez and Ríos, 2015; Ruiz, 2007); conversely, a city with a low homicide rate could permeate a high perception of insecurity; despite this, the young people of Chihuahua city showed a greater risk perception of being victimized.

Chavez (2015) points out that when there are high levels of both kinds of social fear, some potential victims resort to group self-protection behaviour, which is a favourable factor for life quality of youths, this would be the case for the city of Chihuahua, who manifested considerable levels of high perception of risk among their young people, who, when recognized as vulnerable, promote such self-care behaviours, thereby significantly reducing their level of exposure and vulnerability in the long term. Although, this protective kind of fear factor, turned out to be higher in the sample of young people with access to greater economic, social and educational resources for a threatening context.

REFERENCES

1. Chávez, S. (2015). *El surgimiento de la victimización colectiva en México*. Paper presented in the 11th International Congress of Qualitative Inquiry (ICQI 2015). Chicago, IL: University of Illinois at Urbana-Champaign. Recovered from <http://www.icqi.org/QI2015-Final-Program-043015>.
2. Chávez, S. y Ríos V., L. (2015). Intervención para el desarrollo socioemocional, la conducta prosocial y la inhibición de la conducta violenta en jóvenes. *Memories of the first Regional Conference in Psychology "Advances and challenges on Psychology in Latin America"* (pp. 921-922). Bogotá: Colegio Oficial de Psicólogos de Colombia.
3. Chávez, S.M.; Esparza, O.A. y Riosvelasco, L (2018). Hacia un modelo del impacto del miedo colectivo, estrategias de afrontamiento y estrés postraumático en la eficacia de jóvenes mexicanos. *Enseñanza e Investigación en Psicología*, 23(1), p.15.
4. Chomsky, N. (2002). *Propaganda and public opinion*. Barcelona: Crítica.
5. Cohen, J. (1992). A power primer. *Psychological Bulletin*, 112(1), 155-159.
6. Fonseca, K. y Sandoval, C. (2005). *Communication media and citizen insecurity in Costa Rica*. San José: Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo.
7. García-Castro, J.D. y Barrantes U., B. (2014). Perception and fear of crime: Articles in Spanish revised 2004-2014. *Reflexiones*, 95(1), 87-100.
8. Gómez, M. (2006). *Scientific Methodology Research*. México: Brujas.
9. Hu, L. y Bentler, P.M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1-55.
10. Keane, C. (1995). Victimization and fear: assessing the

role of offender and offence. *Canadian Journal of Criminology*, 37(2), 431-455.

11. Kim, E.J., Pellman, B., y Kim, J.J. (2015). Efectos de estrés en el hipocampo: una revisión crítica. *Aprendizaje y memoria*, 22 (9), 411-416. <http://doi.org/10.1101/lm.037291.114>

12. Méndez, J., Villar, A., y Becerril, T. (2009). An approach to fear feeling and its impact on the reconfiguration of social spaces. *Urbano*, 12(19), 79-92.

13. Morás, L. (2010). *Tranquilizar y proteger. El miedo ante el asedio de los jóvenes violentos y el abismo de las instituciones*. Memories of the IX Jornadas de Investigación de la Facultad de Ciencias Sociales. Montevideo: Universidad de la República, 13-15 de septiembre.

14. Roozendaal, B., & McGaugh, J. L. (2011). Memory Modulation. *Behavioral Neuroscience*, 125(6), 797-824. <http://doi.org/10.1037/a0026187>

15. Ruiz J., I. (2007). Cultura ciudadana, miedo al crimen y victimización: Un análisis de sus interrelaciones desde la perspectiva del tejido social. *Acta Colombiana de Psicología*, 10, 65-74.

16. Tobal, J.J. y Vindel, A. (2002). *Inventario de Situaciones y Respuestas de Ansiedad (ISRA): Manual (5ª rev.)*. Madrid: TEA.

17. Vuanello, R. (2006). Un nuevo instrumento de evaluación psicológica: El Cuestionario de Inseguridad Urbana. *Revista Interdisciplinaria*, 23(1), 17-45.

АНОТАЦІЯ

Сара-Маргаріта Чавес-Вальдес, Оскар Армандо Еспарза Дель Вільяр, Летісія Ріосвеласко Морено, Деніс Релоджо-Ховел.

Восьмифакторна модель злочинності молоді в контексті насильства в Мексиці.

Вплив насильства серед молоді спричинено колективним страхом. Індивідуальні стратегії копінг – механізми подолання молоддю ознак посттравматичного стресу (ПТСР), що виміряні індивідуально, проте розглядаються на колективному рівні та ідентифікуються як ознаки такого стресу в суспільстві. Соціальна вразливість як передвісник довкільного контексту багатофакторного насильства є основними психологічними механізмами, котрі виявляються. Моделлю діагностики ефективності вразливості (DOVE-8) як ті фактори, що узаasadнюють цикли насильства. Пріоритетом для цієї діагностичної моделі є вивчення конструкцій та їх асоціацій у здатності молоді ефективно функціонувати як колективне утворення. Модель DOVE-8 стверджує, що підлітки, які працюють зі специфічним або широко розповсюдженим страхом у сценаріях насильства, вдосконалюють певні стратегії допінг-подолання, який ще більше зміцнює колективний страх. Поступово встановлюється вплив останнього на якість життя, що спричинює нездорові пси-

хічні стани та негативні соціальні відносини, які консолідують колективну нездатність ефективно функціонувати. Крім того, були виявлені певні асоціативні зв'язки між значним впливом злочинів і вищезгаданими емпіричними конструкціями, які задіюють дослідницький інструментарій для прояснення перебігу основних страхів. Механізми подолання та молодіжні показники перекладені на соціальну неефективність, зокрема таку як низька згуртованість, толерантність, участь і повага до закону і соціальних норм.

Те, що допомагає молоді справитися з вищезгаданими страхами можна пояснити когнітивними та фізичними стратегіями. Декілька ознак посттравматичного стресу можуть сприяти фізіологічному збудженню, який виникає після емоційного або афективного подолання при насильницьких стимулах чи кримінальних подіях. І все це стає передвісником страху злочину, також відомого як соціальна тривога, особливо серед молодіжних громад з високою соціально-економічною і культурною вразливістю. Когнітивне зіткнення контексту насильства викликає зростання ризику сприйняття здебільшого у привілейованих з низькою вразливістю групах з критичними наслідками для здоров'я. Воднораз доведено, що непотрібні високі витрати для подолання очікуваних злочинів у приватній безпеці на рівні домогосподарств, а також стратегії подолання стресової боротьби, а саме шляхом відбору інформації, унеможливлення розвою процесів дискримінації, підвищення соціальної згуртованості і нейтралізації природної реакції на залякування, що впливає на скоєння злочину, саме цей фактор є першорядним у применшенні кримінального широкомасштабного або суто емоційного страху. Безсумнівно, цей тип страху не був виявлений в обстежуваних групах з високою вразливістю. Сприйняття ризику було специфічним страхом, що часто зустрічається у молодіжних групах з низькою вразливістю. Як різноманітні типи страхів – специфічний (сприйняття ризику) і поширений (соціальна тривожність та страх злочину) – поєднуються у гетерогенному молодіжному гурті, зменшуючи колективну ефективність: а) сприяють слабкій згуртованості, б) низькій толерантності, в) процесам дискримінації, г) нижчим рівням соціального агентства, д) періодичним збудженням насильницьких циклів у громаді, та ін.

Ключові слова: *молодь, колективна ефективність, колективний страх, стилі подолання, посттравматичний стрес.*

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Болтівець С.І.,
д. психол. н., проф. Раку І.

Надійшла до редакції 11.05.2019.
Підписана до друку 30.05.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Chavez-Valdez S.M., Esparza Del Villar O.A., Riosvelaco Moreno L., Relajo-Howell D. Eight crime factor model for youths in Mexican violence contexts. *Психологія і суспільство*. 2019. №2. С. 98–107.

ТЕРПИМІСТЬ ЯК ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКА ЦІННІСТЬ І ПСИХОСОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Марія ПІРЕН, Олена ВАСИЛЬКІВ

УДК 172.3 : 179.9 : 316.647.5

Mariya Piren, Olena Vasyilkiv
**TOLERANCE AS A GENERAL HUMAN VALUE
AND A PSYCHOSOCIAL PHENOMENON**

Актуальність проблеми. Протягом історії розвитку людської цивілізації, людство весь час навчається терпимості як одній з найважливіших соціальних вартостей. Виняткова значущість цієї цінності для українців сьогодні не викликає жодного сумніву. Взагалі система загальнолюдських цінностей, й особливо терпимості, зберігає свій вплив усюди, починаючи від сім'ї й завершуючи суспільними інститутами та міжнаціональними відносинами.

У соціально-психологічному розрізі терпимість – це така форма суспільного буття, за якої наявне високоморальне ставлення до людей, їхніх потреб, відношень, інтересів, завдяки чому особистість є толерантною до “світу їх діяльності та вчинків”. Своєрідний підсумок вказаного світоглядного плюралізму становить благодатне співіснування людей з різним світобаченням, способом життя, стилем поведінки. Саме тому проблемі терпимості належить особливе місце не тільки у релігії, вихованні, а й в освіті, науці, управлінні та інших сферах суспільно-політичного й культурного повсякдення будь-якої нації.

Стан наукової розробки проблеми. У сучасній науці поки що немає фундаментальних досліджень проблеми терпимості, хоча на початку XXI століття ця проблема набула архіактуальної вагомості. Певні напрацювання з проблеми терпимості мають місце у вітчизняній науці, зокрема у працях М.Й. Боришевського, О.Г. Бабчук, О.Є. Гуменюк (Фурман),

А. Колодного, В.А. Роменця, М.В. Савчина, В.О. Татенко, Л. Филиповича, А.В. Фурмана, О.Я. Шаюк, П. Яроцького та ін.

Мета статті – здійснити соціально-психологічний аналіз основних підходів до розуміння феномену терпимості для утвердження здорових людських стосунків – самопочуття, толерантності та творчої взаємодії з довкіллям в усіх сферах життєдіяльності особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна ідея демократії та гуманізації людських стосунків вимагає серйозних підходів до психологічного осмислення терпимості як між окремими людьми, так і між народами, враховуючи розмаїття їхніх поглядів, оцінок та ідей.

Терпимість – суспільний феномен. Кожна особа виявляє терплячість до інших людей чи до певної соціальної групи з урахуванням розмаїття їх поведінки, світосприйняття та оцінкових стереотипів і суджень. Водночас терпимість – це загальнолюдська цінність у часопросторі стосунків різних людей, товариств, навіть іноді в межах усього соціуму, або родини; це окультурене домагання почути іншого чи інших, який чи які мислять і сприймають світ по-своєму, індивідуально. Відтак терпимість – також гармонія в розмаїтті, й не тільки моральний обов'язок, але ще й політична та правова потреба; людська чеснота, яка уможливорює досягнення миру і зла-

годи на загальнонаціональному і міждержавному рівнях, що на сьогодні вкрай актуально для українського суспільства, яке перебуває у кризовій ситуації та військовому конфлікті з Російською Федерацією.

Терпимість – це передусім активне ставлення особи, групи, етносу, що формується на основі таких універсальних цінностей, як права та свободи людини. Ні за яких обставин вона не може бути виправданням зазіхань на ці загальнолюдські цінності, її повинні повсякденно проявляти громадяни, групи і колективи в кожній країні.

Терпимість – це водночас поняття, що означає відмову від догматизму та абсолютизації істини і затверджує норми, встановлені в міжнародних актах у царині прав людини. Кожен вільний дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншим. Це означає визнання того, що люди за своєю природою розрізняються за зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і цінностями, орієнтаціями й мають право жити у мирі, злагоді та зберігати свою індивідуальність. Це також указує на те, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим, навколишнім, адже в такому разі вона втрачає свої особистісні риси-якості.

Відомо, що на державному рівні утвердження принципів терпимості вимагає справедливого законодавства, дотримання порядку, судово-процесних та адміністративних норм, чого на даний час в українському суспільстві не вистачає. Саме тому постала нагальна потреба очищення державної влади (люстрація) від корумпованих чиновників. У цьому аналітичному форматі терпимість – це надання кожній людині можливості для економічного та соціального розвитку без будь-якої дискримінації. Тому, досконалий людський світ неможливий без терпимості, як і розвиток та утвердження демократії неможливі без миру, злагоди, толерантності.

Український учений А.В. Фурман пише, що “сьогодні ідея толерантності обговорюється в державно-правовому, етико-філософському, політико-ідеологічному, психолого-педагогічному, соціологічному та інших аспектах. Водночас така багатоаспектність вивчення зумовлює немало складностей і суперечностей у розумінні цього феномену: з одного боку, вчені згодні, що толерантність є чеснотою, цінністю якої важко заперечити, з іншого – не всі одностайні в думці про межі, ліміти, форми вираження й узагалі – у трактуванні засновків,

передумов, чинників та механізмів дії-перебігу цього суто людського явища. У будь-якому разі очевидно, що поняття “толерантність” описує складне соціопсихокультурне явище, котре на сьогодні є актуальним мульти- і міждисциплінарним об'єктом дослідження, що має багатоманітний спектр упредметнень – від історико-філософських інваріантів витлумачення до психологічних особливостей розвитку і перебігу на рівні окремої людини як суб'єкта життєдіяльності, особистості та індивідуальності” [12, с. 15].

Окрім того, дослідник вивів своєрідний “закон четвертинного спричинення толерантності, який формується так: толерантність людини, групи, етнічного, національного чи расового загалу прямо пропорційна порозумінню і терпимості, котрі їм реально властиві, й обернено пропорційна неповазі та агресії, до яких вони вдаються у своєму багатопроблемному повсякденні; водночас цей закон може бути поданий у вигляді двох формул (25.05.2012), що в подальшому мають бути піддані поглибленому теоретичному аналізу і підтвердженню або спростуванню:

$$\text{Толерантність} = f \left(\frac{\text{порозуміння, терпимість}}{\text{неповага, агресія}} \right),$$

$$\text{або: Толерантність} = \frac{\text{Порозуміння}}{\text{Неповага}} \cdot \frac{\text{Терпимість}}{\text{Агресія}}.$$

[12, с. 14].

Водночас недотримання терпимості між людьми, нехтування паритетністю взаємостосунків між ними у процесі взаємодії, спілкування може привести до маргіналізації соціально найменш захищених груп, їх вилучення з громадянського життя суспільства (ст. 1.2 “Декларація принципів толерантності, затверджена резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року”). Звідси очевидно, що виховання громадян в дусі терпимості має бути спрямоване на протидію впливу, що викликає почуття страху і відчуження стосовно інших людей, на незалежність позиціонування кожного, критичне осмислення й вироблення суджень про суспільно-політичні, матеріальні й духовні цінності, а також на гармонізацію проблемного життєдіяння соціуму та подолання неунікальних викликів. Навчальні і культурні заклади зобов'язані у процесі підготовки фахівців насажувати риси терпимості як загальнолюдської цінності, використовуючи для цього психолого-педагогічні програми та форми, які ефективні в усіх сегментах освіти, науки, культури.

Щорічно 16 листопада відзначається Міжнародний день, присвячений толерантності. Наголошуючи про цей день, важливо продумувати цікаві та змістовні заходи, щоб у майбутніх фахівців утверджувати саме такого гатунку людську цінність, зважаючи на те, що розмаїтість поглядів і вчинків не має шкодити іншим і не повинна викликати агресію та неприязнь. Справжнє культурне розмаїття – це шлях до збагачення ідеями, які релюють націю і людство творчим, дієвим, життєлюбним масовим суб'єктом сьогодення.

На перших порах терпимість розуміли як одне з можливих ставлень до іншого, здебільшого до релігійної сфери; пізніше значеннєво-сміслова сфера цього поняття розширювалася. Терпимість не знищує заперечення іншого, вона переводить його у такий статус, у якому заперечення не відіграє руйнівної ролі, а навпаки сприяє розмаїттю. У наш час, головню через посилення секуляризаційних процесів у суспільстві, терпимість тим більше розширила часопростір свого впливу, виступаючи регулятивним процесом взаємостосунків між людьми у системі розмаїття поглядів на світ, переконань, моральних ідеалів різних осіб, груп, народів щодо релігії. Відтак терпимістю пронизані всі релігійно-філософські вчення людства: буддизм, християнство, іслам та ін. Терпимість як феномен шанобливого ставлення до інших була ще до нашої ери значимим суспільним надбанням (скажімо, ще Піфагор не брав у свою школу тих, хто не міг вмістити у свідомість дух протилежностей). І це суттєво, адже саме у розмаїтті думок народжується нове, більш змістовне, більш сутнісне. У Євангелії цей принцип виражений словами: “Любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто проклинає вас, хто ненавидить вас, і моліться за тих, що женуть вас” [12].

У суспільних нішах існує також протилежне поняття терпимості – нетерпимість. Зокрема, у країнах з низьким рівнем демократії та високою залежністю від політики недостатність цінностей будь-якого виду спрощує купівлю політичної лояльності, що дає певний імунітет та особисту користь. Це властиво й сучасному українському суспільству, особливо серед депутатського корпусу Верховної Ради України, де окремі депутати захищають власні інтереси, забуваючи про інтереси народу та держави. У даному контексті терпимість не може бути прийнятою, є невиправданою і навіть шкідливою.

З терпимості виростають такі якості особи, як прощення та не осудження, дружєлюбність,

милосердність тощо. До прикладу, польський дослідник Я. Капутовіч застосовує ціннісний підхід до нетерпимості у системі державного управління і державного інвестування, де мають місце прояви корупції, бюрократії, цим самим зневаги до інших [1].

Провідники культури терпимості були у різних епохах і серед різних народів. Так, Махатма Ганді в Індії говорив, що “для мене ненасильництво – не просто філософська категорія, це закон та суть мого життя”. В Україні Григорій Сковорода пропагував у своїй філософії духовності та правди терпимість як головну мудрість життя. Терпимість як людський феномен буття обстоювали Лев Толстой, Альберт Швейцер, Мартін Лютер Кінг та ін. Зокрема М.Л. Кінг закликав: “утримуватися від насильства кулака, язика і серця”.

Якщо вникнути в історію розвитку людства, то традиційну цивілізацію змінює або співіснує з нею поруч гетерогенна, плюралістична культура, у якій ворожість до іншого повільно змінюється на терпимість в інтересах поступу окремого суспільства та злагоди між людьми. Сьогодні терпимість стала нормою цивілізованого світу, без неї може зникнути наша цивілізація. Скажімо, на теренах України в мирі та злагоді проживають представники 136 національностей та функціонують біля 100 релігійних конфесій. Україна славиться не тільки давніми традиціями толерантності, віротерпимості, а й активною громадянською позицією, про яку засвідчують “Майдани”, де носії українства у громадянському спротиві виступили проти приниження владою та насилля над представниками різних національностей.

Виникає запитання: “Чому політики Росії, на чолі з Путіним, не можуть і не хочуть змиритися з тим, що Україна обрала вектором свого соціально-політичного інтересу Європейський Союз”? Адже толерантність, терпимість для Росії повинні бути теж важливими чинниками. Наприклад, за заслуги утвердження толерантності та ненасилля м. Санкт-Петербургу присуджено почесний диплом премії ЮНЕСКО, її вручили урядовій програмі Санкт-Петербургу “Толерантність за розповсюдження ідей толерантності” (матеріал використано із сайту <http://www.epochtimes.ru/content/view/42295/3>). А що ми маємо насправді стосовно України? Хіба українці приречені жити лише за “руськими поняттями?”. Звісно – ні!

Якщо терпимість виключає негативне ставлення до іншої людини, її поведінки і вчинків, то закономірно заперечує антигуманність в усіх

її формах, що можуть зашкодити іншим людям, групам, націям, державам. На жаль, брак релігійної терпимості сьогодні проблематизує життя у багатьох регіонах світу, а відмінності у політичній ідеології негативного впливають на повсякдення сотні-мільйонів людей не тільки у ХХ столітті, а й у наш час – у першій половині ХХІ, зокрема, сьогодні в Україні. До того ж майже всі християнські конфесії виступають за терпимість, якщо її розуміти тільки як відказ від дій, спрямованих проти тих, хто думає по-іншому.

Важливе питання – встановлення розумних меж (кордонів) терпимості. Чи повинно суспільство, яке сповідує терпимість, бути толерантним до нетерпимості? Така дефініція є проблемою не тільки стосовно інших суспільств, а й щодо внутрішніх меж одного соціуму. До прикладу, сучасне ставлення до нацизму в Німеччині оцінюється як нетерпимість, тоді як у самій Німеччині нацизм вважається вищим рівнем негативу до цього чинника людської зневаги.

У будь-якому разі, до нетерпимості бажано ставитися терпимо, але лише доти, доки воно не створює загрозу громадянському суспільству. Такими загрозами у світі є не тільки фашизм, а й тероризм, від якого сьогодні потерпають люди на усіх континентах, зокрема й в Україні. На цьому етапі розмірковувань констатуємо, що на сьогодні стан терпимості і толерантності не такий уже й задовільний. По-перше, має місце недотримання толерантності у зіткненнях держав, по-друге, у сутичках між ортодоксами різних релігійних конфесій, по-третє, інколи у зверхньому, а то й відверто ворожому, ставленні корінного населення до прибульців-мігрантів, по-четверте, у недоброзичливості сусідів тощо.

Цікаву позицію у полі релігійного способу життя щодо терпимості висловив американський архієпископ Фултон Дж. Шін, якого у США вважали “найбільшою зіркою католицьких медіа” 50–80-х років ХХ століття. Він свого часу сказав таке: “Терпимість відноситься лише до людей, але ніколи до істини або принципів. Що стосується останніх, ми повинні бути нетерпимими”. І це загальнолюдська правда, яку повинні осмислювати політики та науковці.

Зауважимо, що в науці, буденному спілкуванні толерантність інколи ототожнюють з терпимістю, проте поняття “толерантність” не тотожне поняттю “терпимість”. Крім того, дослідження еволюції уявлень про толерантність

від Локка і Мілля до Ріккерта і Дамліта – дозволяє висновувати, що терпимість слушно вважати видом толерантності, але у певному сенсі, адже за конкретних обставин вона змінюється, переходячи інколи не лише в нетерпимість, а й інтолерантність.

Так, у розмові з послом Великої Британії в Україні Лі Терном брати Капранови констатували: “Франція та Німеччина відкрито заявляють, що політика глобальної мультикультурності провалилася – треба, мовляв, вигадувати щось інше”. Можливо і так, людство здатне придумати щось більш резонне! Згодом, 27 лютого 2012 року Лі Тернер натомість сказав: “Ми у Великій Британії на 100% такі самі європейці, як і жителі будь-яких країн Європи, розуміємо толерантність до людей різних рас, як і різної сексуальної орієнтації, – це ключовий елемент європейської культури...”.

В межах ортодоксальної марксистської ідеології понятійний конструкт “терпимість” розглядається як “безпринципність”, “відмова від боротьби”, тому ця людська чеснота фактично відкидалася, не зважаючи на визнання її важливості для розвитку міжлюдських контактів різних форм та організованостей. Стосовно етнічних меншин, то можна погодитися із думкою, що поняття терпимості до розмаїття поглядів є корисне, воно скоріш укріплює націю, ніж послаблює, народжує нові ідеї через смисловий формат традицій, культур, мов.

Терпима людина здатна почути іншу людину, позитивно думати про неї. Терпимість – це не вседозволеність іншого до інших, вона – крок до обдумування, як правильно сказати, вчинити. Тому клімат терпимості важливий для спільної співпраці у трудових колективах, соціальних інститутах. В умовах відкритих суспільств терпимість – добрий приклад синтезувати багатий досвід різноманітних культур. Це корисно для усіх.

Водночас прояви терпимості за психоаналітичним ученням не означають терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмову від своїх переконань, чи поступки іншим. Ні, це здоровий глузд стосовно гуманних, цивілізованих взаємин між людьми.

Очевидно, що терпимими повинні бути і національні меншини в державі та представники іммігрантських товариств. Створити для національних меншин (мігрантів) нормальне самопочуття на новій батьківщині недостатньо – потрібно, щоб вони не відчували приниження та недоброзичливість не тільки стосовно себе, а й щодо своєї історичної батьківщини. Так

учиняли до певної міри і з українцями-емігрантами в Канаді, США. Нині так можна сказати про Португалію, Іспанію, Німеччину та інші Євросоюзні країни.

Сьогодні для країн-лідерів Заходу та Росії важливою є теза врахувати уроки позитивних прикладів історії, де терпимість до інших сприяла злагоді та прогресу, а нетерпимість, інтолерантність до інших народів призводила до загибелі самих “лідерів-глитаїв”, які вели політику підкорення. Теж бажано задуматися над тим, що неможливо бути терпимим до того, хто навіює страх, бо він породжує ненависть, злість, безвихідь для інших й відтак першочергово – для себе.

Імперська свідомість лідерів великих за територією держав відповідальна не тільки за свою державу, а й за благополуччя усього світу. Саме це твердження безпосередньо стосується сьогодні Росії і тих державних учинків, які вона скоює щодо України. Цей військовий конфлікт, який вона розв’язала на нашій території є свідченням зневаги до самої держави Росії, до власного народу, що подивовує світ різким розходженням слова і вчинків її керівників, котрі підписують мирні договори, проте реалізувати їх не збираються й тому не виконують. Історія вчить, що відповідальність за людей перед світом і Всевишнім завжди несе еліта та лідери держав, які їх очолюють, і, на жаль, інколи втрачають відчуття відповідальності за мир, злагоду, порядок серед людей у цьому багатопроblemному світі.

Біда українського суспільства сьогодні у тому, що – як у Російській Федерації, так і в Україні – “єдине ціле” – єдність народу та їх лідерів розділене багатством і владою. В Україні це привело до “Євромайдану”, а Росія стоїть перед цією дилемою. Чому потрібно було Путіну та його команді сьогодні заради реалізації своїх імперських ідей знайти проблемне поле етнічних суперечностей в Україні, забувши про власні суперечності та Божу заповідь, що на Землі є усім місце під Сонцем, бо Він, Творець, усього добра для усіх вчинків!

Добре проплативши “терористам”, забезпечивши їх новими формами озброєння, керівним кадровим персоналом (військових РФ) та запаморочивши маніпуляцією свідомість своїх громадян засобами масової інформації, особливо ідеями Кисельова про зневагу до українського народу, Путін та його прибічники знайшли ворога не на своїй території, а в Україні, де й розв’язали військові дії проти багатоетнічного українського народу.

Якщо ці думки порівняти з історичною максимом римлян про те, як вчиняли вони, то це може стати предметом психоаналізу для Путіна й серйозним уроком історії – “піднятий меч на інші народи є стрижнем власної загибелі!”.

У відповідь на роздуми деяких російських науковців про “акультурне та політичне домінування росіян у світі, де начебто справді немає для них жодної загрози”, то це не зовсім так. Для всіх є небезпеки за неправильні дії як перед Господом Богом, так і перед власним народом й народами світу за перспективи цивілізаційного розвитку та мир на Землі. І про це, вочевидь, жоден народ та його лідер не повинен забувати.

Перспективи подальших розвідок. Вищесмислене проблемне поле розуміння терпимості як загальнолюдської цінності спонукає науковців до більш глибокого аналізу сутності та ролі цього феномену в життєдіяльності суспільства. І це закономірно, адже терпимість – це важлива цінність людської взаємодії і визначальний чинник порозуміння між людьми, що набувають виняткової вагомості у процесі здолання викликів та проведення суспільно-політичних змін заради повноцінного спокою і збереження фізичного (соціального) життя у мирі і злагоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Декларация принципов толерантности, утверждена резолюцией 5.61. Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995-503/print1390217521886403>.
2. Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 367 с.
3. Ліпцев А. Організаційні цінності у структурі організаційної культури державної установи. *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. пр. / редкол. В.В. Корженко (гол. ред.) та ін. Харків : Вид-во Харків, НАДУ “Магістр”, 2006. С. 484–493.
4. Мелихов А. Национальная терпимость: этический минимум или недостижимая мечта? *Нева*. 2007. №6. С. 167–181.
5. Пірен М.І. Політико-управлінська еліта України: соціопсихологічний аналіз : монографія. Чернівці : ЧНУ, 2013. 424 с.
6. Психологія вчинку: шляхами творчості В.А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П.А. М’ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. 296 с.
7. Савчин М.В. Духовний потенціал людини : монографія, 2-ге вид., перероб. та доп. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 508 с.
8. Святе Євангеліє. Укр. Правосл. Церков: Полтавська Єпархія. Б.ч. Спасо-Преображен. Мегар. Монастир, 2004. 576 с.

9. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред. сост. и предисл. А.Ю. Согомонов; пер. с англ. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
10. Уолцер М. О терпимости / пер. с англ. И. Мюнберга. Москва : Идея-Пресс, Дом интелл. книги, 2000. 160 с.
11. Форд Л. Преображающее лидерство. Книга о видении, ценностях и переменах, которым лидер учится у Иисуса. Симферополь, 2006. 320 с.
12. Фурман А.В. Генеза толерантності та перспективи українотворення (комплексний проект). *Психологія і суспільство*. 2013. №1. С. 6–20.
13. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.
14. Чапутовіч Я. Функціонування держави і суспільний капітал. URL: <http://www.ji.iviv.ua/n45text/czaputowicz.htm>
15. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. Москва : Республика, 1992. 448 с.

REFERENCES

1. *Deklaratsiya principov tolerantnosti, utverdzheni rezolyutsiei 5.61. Generalnoy konferentsii UNESKO ot 16 noyabrya 1995 goda [Declaration of Tolerance, approved by resolution 5.61. UNESCO General Conference of 16 November 1995]*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995-503/print1390217521886403>. [in Russian].
2. Krymskyi, S. (2008). *Pid syhnaturoiu Sofii [Under the signature of Sofia]*. Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" [in Ukrainian].
3. Liptsev, A. (2006). *Orhanizatsiini tsinnosti u strukturi orhanizatsiinoi kultury derzhavnoi ustanovy [Organizational values in the structure of the organizational culture of the state institution]*. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*; V.V. Korzhenko & co (Eds.). Kharkiv: Vydvo Kharkiv, NADU "Mahistr", 484–493. [in Ukrainian].
4. Melihov, A. (2007). *Natsionalnaya terpmost: eticheskii minimum ili nedosyagaemaya mechta? [National tolerance: an ethical minimum or an unattainable dream?]*. *Neva – Neva*, 6, 167–181 [in Russian].
5. Piren, M. I. (2013). *Polityko-upravlinska elita Ukrainy: sotsiopsykholohichnyi analiz [Political and management elite of Ukraine: sociopsychological analysis]*. Chernivtsi: ChNU [in Ukrainian].
6. Miasoid, P. A. & Furman, A. V. (2012). (Eds.). *Psykhohiia vchynku: shliakhy tvorchosti V. A. Romentsia. [Psychology of action: ways of creativity V.A. Romentsia]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
7. Savchyn, M. V. (2010). *Dukhovnyi potentsial liudyny [The spiritual potential of man]*, (2 vol.). Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].
8. *Sviate Yevanheliie* (2004). [Holy Gospel]. Ukr. Orthodox Churches: Poltavka Yeparkhiia. B.ch. Spaso-Preobrazhen. Mehar. Monastyr [in Ukrainian].
9. Sorokin, P. A. (1992). *Chelovek. Tsvivilizatsiya. Obschestvo [Human. Civilization. Society]* Sogomonov, A. Y. (Ed.). (trans. English). Moscow: Politizdat [in Russian].
10. Uoltser, M. (2000). *O terpmosti [About tolerance]*. (trans. English by I. Myunberg). Moscow: Ideya-Press, Dom intell. knigi [in Russian].

11. Ford, L. (2006). *Preobrazhayuschee liderstvo. Kniga o videnii, tsennostyah i peremenah, kotoryim lider uchitsya u Iisusa [Transformational Leadership. The book on the vision, values and changes that the leader learns from Jesus]*. Simferopol [in Russian].
12. Furman, A. V. (2013). *Geneza tolerantnosti ta perspektivy ukrainotvorennia [Genesis of Tolerance and Prospects for Ukrainian Creation]*. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 1, 6–20. [in Ukrainian].
13. Furman, A. V. (2016). *Ideia i zmist profesiinoho metodologizatsii [The idea and content of professional methodologization]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
14. Chaputovich, Y. (2006). *Funktsionuvannia derzhavy i suspilnyi kapital [Functioning of the state and public capital]*. *Nezaleznyi kulturolohichnyi chasopys – Independent cultural magazine*, 45, URL: <http://www.ji.iviv.ua/n45text/czaputowicz.htm> [in Ukrainian].
15. Shopengauer, A. (1992). *Svoboda voli i нравственность [Freedom of will and morality]*. Moscow: Respublika [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Пірен Марія Іванівна, Васильків Олена В'ячеславівна.
Терпимість як загальнолюдська цінність і психо-соціальний феномен.

У статті проаналізована терпимість як значущий людський і суспільний феномен; висвітлена складність сутнісного психосоціального змістовлення цієї інтегральної риси-якості – людської взаємодії; наголошено важливість урахування цієї універсальної цінності в процесі вирішення проблемних ситуацій, щонайперше при здоланні міжнаціональних конфліктів. Аргументовано, що первинно терпимість розуміли як ставлення до іншого переважно в релігійному контексті, а згодом, через зростання секуляризаційних процесів, почали її розглядати як регуляційний механізм взаємостосунків між людьми, як норму цивілізованих відносин, як чинник міжсуб'єктного порозуміння, як соціальну вартість. Водночас у цій науковій розвідці висновується, що терпимість – це своєрідний різновид толерантності. Ці два поняття, як відомо, є важливими концептами сучасних досліджень, де постають своєрідними категоріями культури чи світоглядними універсальними, з одного боку, виокремлюються як інтегральні особистісні риси людини – з іншого. Водночас підтримана формула (запропонована А.В. Фурманом у 2013 році), що толерантність прямо пропорційна порозумінню, помноженого на терпимість (чисельник) й обернено пропорційна неповазі, помноженій на агресію (чисельник). Окрім того, обґрунтована ідея про те, що терпимість, яка сприяє злагоді та прогресу, – це не вседозволеність, не терпимість до несправедливості, не відмова від своїх настановлень, а шлях до обдумування власних вчинків та прийняття конструктивних рішень. Окремо висвітлені відмінності у розвитку толерантної свідомості сучасних росіян та українців: світ перших наповнений кліматом агресивності і захланності, а других – в основному терпимості і толерантності.

Ключові слова: людина, суспільство, терпимість, сутність терпимості, толерантність, взаємодія, суспільно-політичні відносини, цінність, право; соціальна справедливість, Декларація принципів толерантності.

ANNOTATION

Maria Piren, Olena Vasylykiv.

Tolerance as a general human value and a psychosocial phenomenon.

The article analyzes toleration as a significant human and social phenomenon. It highlights the complexity of the essential psychosocial specification of this integral trait-quality – human interaction. The importance of considering this universal value in the process of resolving problematic situations, especially in overcoming interethnic conflicts, is emphasized. It is argued that toleration was initially understood as referring to another predominantly in a religious context, and later, due to the growth of secularization processes, it was regarded as a regulative mechanism of human relations, as a norm of civilized relations, as a factor of interpersonal understanding, as social cost. At the same time, this scientific research concludes that toleration is a kind of tolerance. These two concepts are known to be important concepts of modern researches, where they emerge as peculiar categories of culture or world-view universals, on the one hand, are singled out as integral personal traits of human – on the other. The formula (proposed by A. V. Furman in 2013) that tolerance

is directly proportional to understanding multiplied by toleration (numerator) and inversely proportional to disrespect multiplied by aggression (numerator) has been supported. In addition, the idea that toleration that promotes harmony and progress is not just permissiveness, not tolerate attitude towards injustice, not abandonment of one's preferences, but a way to pondering of one's own actions and make constructive decisions. The differences in the development of tolerant consciousness of modern Russians and Ukrainians are highlighted separately: the world of first ones is filled with a climate of aggression and greed, and the second ones – is mainly filled with toleration and tolerance.

Key words: *a human, society, toleration, the essence of toleration, tolerance, interaction, socio-political relations, value, law; social justice, Declaration of tolerance principles.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Саннікова О.П.,
д. психол. н., проф. Щербан Т.Д.**

Надійшла до редакції 20.02.2018.

Підписана до друку 11.02.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Пірен М.І., Васильків О.В. Терпимість як загальнолюдська цінність і психосоціальний феномен. *Психологія і суспільство*. 2019. №2. С. 108–114.

ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА І ПРОЦЕС ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ: SINGLE CASE STUDY

Тетяна КОНОНОВИЧ, Петро М'ЯСОЇД

УДК 159.9.07

Tetiana Kononovych, Petro Myasoid
ECONOMIC BEHAVIOR AND DECISION MAKING: A SINGLE CASE STUDY

Людина перебуває у центрі економічних процесів, від її рішень вони суттєво залежать – це наріжна позиція економічної науки. Питання в тому, як саме людина приймає рішення: до яких міркувань вдається, що бере до уваги, якою є динаміка її оцінок та як вона переходить від рішення до дії. Перетин економіки та психології з математикою дає змогу формалізувати положення економічної теорії. Останні стають предметом міждисциплінарного дослідження.

Постановка суспільної проблеми. У 1881 р. Г. Тард вводить поняття *економічна психологія*, а у 1902 р. у двотомній праці “La Psychologie Économique” розгортає проект цієї науки, підґрунтям якої стає його власна теорія соціальних процесів (Кузина, 2004). За теорією, основу розвитку суспільства складає комунікативна діяльність людей у формі наслідування та адаптації до умов життя. Г. Тард критикує А. Сміта й інших економістів того часу за те, що вони не зважають на культурні, етнічні, соціально-психологічні чинники, які не підлягають раціональній оцінці й контролю. Економічна теорія підпорядковується психологічній, тому проект не має успіху, однак не

втрачає значення і стає точкою відліку історії економічної психології¹.

Класик економічної теорії Дж.М. Кейнс у 1936 р. у праці “The general theory of employment, interest and money” формулює *основний психологічний закон*, за яким, разом із ростом доходів, люди схильні збільшувати своє споживання, хоча повільно, що пояснюється інертністю звичок і традиціями. Існування закону впливає не тільки з “апріорних міркувань”, а й з “детального вивчення минулого досвіду” (Кейнс, 1999, с. 96). Цінність акцій на ринку визначається не об’єктивними чинниками, а сукупними очікуваннями покупців, для “строого математичних очікувань немає

¹ Новим кроком стає праця Г. Катони (G. Katona) “Psychological economics” (1975), котрий вводить поняття *справжнє економічне рішення*, яке виокремлює роль ірраціональних очікувань у прийнятті рішення, та *індекс споживчих настроїв*, що відображає економічний стан населення й дає змогу завчасно передбачити зміни кон’юнктури ринку (Воловельская, 2011). Наголошується на суттєвому впливі на економічне рішення готовності людини здійснити певну економічну дію. Якщо велика група людей одночасно вирішує витратити чи то заощадити кошти, змінюються макроекономічні процеси. Г. Катона створює модель економічної поведінки, яка узгоджується з умовами життя людей й, на підставі опитувань споживачів, дає змогу прогнозувати їхні поведінкові маршрути.

підстав". Хоча Дж.М. Кейнс стверджує, що навіть за неповної економічної інформації людина поводить себе цілком раціонально. Однак не всі науковці погоджуються з його теорією. "З точки зору неокласиків, розуміння того, чому люди поведуть себе так чи інакше, повинно бути отримано шляхом аналізу поведінки економічних агентів, а не їхніх мотивацій" (Кузина, 2004, с. 84). *Поведінка* тлумачиться як раціональний процес отримання вигоди й запобігання втратам, розробляються математичні методи аналізу економічної інформації, створюються математичні моделі процесу прийняття рішення. *Людина* розуміється як суто раціональна істота, *Ното есопотісис*, що максимізує корисність своїх економічних дій (Автономов, 1998). Закладаються підвалини *поведінкової економіки*. Центральними поняттями цього напрямку стають поняття *невизначеність* та *ризик* (Найт, 1994).

Дж. фон Нейман та О. Моргенштерн у праці "The theory of games and economic behavior" (1944) викладають *теорію очікуваної корисності* (the theory of rational expectations), що пояснює поведінку людини в ситуації з неповною економічною інформацією. Основою теорії стає математична теорія гри як процесу багаторазового вибору людиною певних кроків за встановленими правилами, котрі вказують, "які вибори вона буде здійснювати у будь-якій можливій ситуації і для будь-якої імовірної фактичної інформації" (Нейман фон & Моргенштерн, 1970, с. 105). У ситуаціях, пов'язаних із неповною інформацією, поняття економічної раціональності як вибору варіанта, що максимізує функцію корисності, втрачає свою визначеність. Коли знання про майбутнє мають ймовірнісний характер, раціональним вибором людини стає варіант з максимальною очікуваною корисністю. Теорія ґрунтується на системі чотирьох аксіом². На цій підставі створюється *математична модель очікуваної корисності*. У випадку кількох варіантів для вибору, кожен

з яких передбачає n можливих результатів із відомою корисністю $U(x_i)$ та ймовірністю p_i виникнення, очікувана корисність U кожного варіанту розраховується за формулою:

$$U = \sum_{i=1}^n p_i U(x_i), \text{ де } \sum_{i=1}^n p_i = 1.$$

Ймовірності, які включаються в формулу, можуть бути різними за своєю природою: їхні значення можуть бути розраховані в результаті раціонального пошуку інформації, а можуть бути продуктом інтуїтивного передбачення. Те, що сума ймовірностей можливих результатів дає 1, свідчить про повний опис системи прийняття економічного рішення як вибору способу дій між альтернативами в умовах невизначеності з метою досягнення потрібного результату.

Теорія очікуваної корисності зазнає критики: не береться до уваги, що "індивід враховує лише ті ймовірності, які він уявляє, а не ті, які існують насправді" (Алле, 1994, с. 219); експерименти показують, що люди не прагнуть за будь-яку ціну досягти максимальної вигоди й не керуються абстрактною величиною корисності (Tversky & Kahneman, 1974; Канеман, Словик & Тверски, 2005; Канеман, 2014); що, приймаючи рішення, вони спираються на цінність своїх переконань (Bénabou & Tirole, 2016). На економічні рішення впливають такі явища, як усталеність переваг, їхня залежність від контексту постановки питання, асиметрія в оцінці надбань і втрат, перехід переваг у свою протилежність (preference reversal), ефект точки відліку (anchoring effect), прагнення до уникнення ризику, переоцінка великих й недооцінка малих ймовірностей (Автономов, 1998). Постає *проблема когнітивних спотворень* (cognitive biases) та *евристик* (heuristic) – алгоритму розв'язування задачі у вигляді практичного методу, який не гарантує ні точності, ні оптимальності, проте є достатнім для отримання результату. Найбільш вивченими причинами помилок є: зміщення конгруентності (congruence bias), ігнорування

² Нехай x та y – альтернативи, між якими індивід має зробити вибір, символи " \succ " та " \sim " – відношення переваги та еквівалентності, відповідно, тоді $x \succ y$ означає, що для індивіда альтернатива x бажаніша, ніж y , а $x \sim y$ – що вони рівноцінні. *Аксіома повноти*: для будь-яких x, y виконується одне і лише одне з трьох співвідношень $x \succ y, y \succ x, x \sim y$. *Аксіома транзитивності*: для будь-яких x, y, z з умови $x \succ y$ та $y \succ z$ випливає, що $x \succ z$. *Аксіома незалежності*: для будь-яких x, y, z , де $x \succ y$, і для будь-якого $\alpha \in (0; 1]$ виконується умова $\alpha x + (1 - \alpha)z \succ \alpha y + (1 - \alpha)z$. *Аксіома протяжності*: для будь-яких x, y, z , таких, що $x \succ y \succ z$ існує таке $\alpha \in (0; 1]$, що $y \sim \alpha x + (1 - \alpha)z$.

початкової ймовірності (base rate neglect), інформаційне спотворення (information bias), фреймінг-ефект (framing effect), евристика репрезентативності (representativeness heuristic) (Попов & Вихман, 2014). Помилки виявляються як у випадку економічного рішення, так і рішення загалом³. Усе це призводить “до невтішних висновків стосовно практичної корисності вихідної моделі” (Шумейкер, 1994, с. 69). Концепція *Ното есопотісис* відходить у минуле.

Поведінкова економіка набуває нового змісту: застосовуються емпіричні методи, констатується погана передбачуваність та ірраціональний характер рішень. Дослідження у цій царині вже не піддаються обліку й ведуться у напрямках створення моделей, здатних краще, ніж теорія раціональних очікувань, пояснити вибір в умовах альтернатив, визначити чинників вибору і використання потрібної інформації, виокремити когнітивні операції, що реалізують рішення (Goldstein & Hogarth, 1997). Простежується тенденція: психологи “відчувають себе як вдома” в економічній психології, економісти – у поведінковій економіці (Handbook..., 1988, р. VII). Вважається, що це зумовлено “географічною дислокацією дослідників”: обидві дисципліни створені на американському континенті, та економічна психологія розвивається переважно в Європі, а поведінкова – у США (Кузина, 2004, с. 92). Сфери досліджень перетинаються й відмінності між цими дисциплінами вста-

новити важко⁴. “Парадоксом Сена” називають відсутність одностайності у розумінні психологічних і поведінкових аспектів економіки; сам А. Сен наголошує, що прагнення людини не обов'язково виливаються в її дії (Lewin, 1996). Проблеми, що виникають при застосуванні даних психології, пропонується вирішувати “на місцевості”, з урахуванням конкретних умов економічного рішення (Rabin, 1998).

За теорії економіко-психологічного змісту Нобелівські премії з економіки (Sveriges Riksbanks pris i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne) отримують М. Алле (1988), А. Сен (1998), Д. МакФадден (2000), Дж. А. Акерлоф і Дж. Е. Стігліць (2001), Д. Канеман і В. А. Сміт (2002). Д. Канеману премія присуджується “за застосування психологічної методики в економічній науці, особливо – при дослідженні формування суджень і прийняття рішень в умовах невизначеності”. Процес рішення отримує глибокі психологічні визначення⁵. У 2017 р. премію отримує Р. Талер – за теорію економічного рішення, яке здійснюється під впливом емоцій та ірраціональних очікувань (Талер, 2018). На запитання, як він витратить 1 млн. дол., Р. Талер відреагував згідно зі своєю теорією: “Намагатимусь витратити їх якомога ірраціональніше” (Thaler, 2017).

Дослідження ролі і місця людини в економічних процесах продовжуються⁶. Проблема прийняття економічного рішення залишається актуальною.

³ “Галузь прийняття рішень настільки важлива, що в останні роки її виділяють як особливу науку про рішення (*decision science*)” (Величковский, 2006, т. 2, с. 250). Один із фундаторів цього напрямку Дж. Барон створює модель когнітивних спотворень (Baron, 2008). Перший блок моделі описує три типи спотворень: одні виникають під впливом яскравої, легко доступної інформації; другі – унаслідок неправильного розуміння зв'язків між подіями та пояснення причин подій з використанням невідповідної інформації; треті – через зосередження уваги на якомусь одному атрибуті події. Два інші блоки моделі описують спотворення, спричинені впливами мотивації та психофізичними особливостями людини. Перший блок охоплює спотворення, зумовлені зовнішніми чинниками, другий і третій – внутрішніми.

⁴ Утверджується психологія економічної поведінки (psychology and economic behaviour), яка поєднує позиції економічної психології і поведінкової економіки (The Cambridge handbook..., 2008), та суттєвих відмінностей між ними немає.

⁵ Д. Канеман є третім лауреатом Нобелівської премії серед психологів. Перший – дослідник мислення Г. Саймон (1978), другий – психофізіолог Р. Сперрі (1981). “Премія по праву належить і Амосу (Тверські – Т.К., П.М). На превеликий жаль, він помер у 1996 році, у віці п'ятдесяти дев'яти років” (Канеман, 2014, с. 18).

⁶ Діють Міжнародна асоціація економічної психології (International Association for Research in Economic Psychology), Товариство сприяння поведінковій економіці (Society for the Advancement of Behavioral Economics). Результати досліджень публікуються в журналах: “Behavioral Economics”, “Journal of Economic Psychology”, “Journal of Behavioral Decision Making”, “Journal of Consumer Research”, “Journal of Economic Literature”, “Journal of Economic Perspectives”, “Социальная и экономическая психология”, “Управление риском”.

Мета дослідження: поглиблення і збагачення проблематики економічної психології аналізом процесу прийняття рішення конкретною особою, що важливо з огляду на можливість впливу такого рішення на макроекономічні процеси та суспільні явища.

Авторська ідея. Економіко-психологічні моделі характеризують процес, що здійснюється уявною, а не конкретною людиною, описується ідеальний, а не реальний суб'єкт економічної дії. Начебто множину суб'єктів об'єднує одна й та ж ціль і вона досягається одним і тим самим способом. Насправді кожен переслідує власну мету, послугуючись притаманною йому стратегією прийняття рішення. *Місце конкретної людини в економічному процесі є непересічним.* На часі з'ясування особливостей прийняття економічного рішення в окремому випадку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. А. Тверські і Д. Канеман у статті “Judgment under uncertainty: Heuristics and biases” (Tversky & Kahneman, 1974), на яку, за даними Google Scholar, зроблено близько 50 000 посилань і яка донині перебуває в науковому обігу, розпочинають виклад теорії перспектив (the prospect theory)⁷. Автори погоджуються з теорію очікуваної корисності Д. фон Неймана та О. Моргенштерна в частині раціонального характеру вибору серед альтернатив, водночас констатують систематичне порушення в реальному житті аксіом раціонального вибору (див. виноску 1). Свою теорію вони називають *deskриптивним аналізом*, метою якого є документування і пояснення таких порушень на противагу *нормативному*, що передбачає дослідження природи раціональності і логіки процесу прийняття рішення. Основні положення теорії: оцінка здійснюється відносно нейтральної вихідної точки – “рівня адаптації”; принцип зниження чутливості працює як у сфері відчуттів, так і в економічній сфері – при оцінюванні зміни багатства; при порівнянні втрати здаються

більшими, ніж вигоди – принцип неприйняття втрат. *Нормативній теорії очікуваної корисності протистоять deskриптивна теорія перспектив*⁸.

Центральним у теорії перспектив є поняття *евристики прийняття рішення в ситуації невизначеності (uncertainty)*. Виявляється, люди послугуються обмеженим числом евристик, які зводять складні задачі оцінювання ймовірностей і прогнозування значень величин до простих операцій отримання суджень. У ситуації невизначеності оцінки й рішення відрізняються від тих, що передбачаються нормативним аналізом: вони часто *нераціональні*, проте закономірні й можуть бути передбачені. У мисленні людей, ймовірно, еволюційно, закладена властивість помилятися, та в цілому вони помиляються однаково. Автори теорії називають еристики “пастками розуму”, “суто практичними правилами, щоб легше прийти до складного оцінкового судження”, “схемами спрощення в інтуїтивному мисленні”, “постійними помилками мислення”. Вони “високо економічні й зазвичай ефективні, та призводять до систематичних помилок у прогнозі” (Tversky & Kahneman, 1974, p. 1131). Самі ж еристики – не помилки, а, через особливості процесу прийняття рішення, передумова помилок.

Евристика *репрезентативність (representativeness)* передбачає, що ймовірність невизначеної події, у якій фігурують об'єкти (процеси чи події) *A* і *B*, визначається ступенем, у якій *A* репрезентовано *B* – ступенем схожості *A* на *B*. Такий шлях оцінки ймовірності може призвести до помилок, оскільки подібність не обов'язково означає певний зв'язок між *A* і *B*. Подібність є чинником збільшення ймовірності невизначеної події. При цьому важливі фактори, які мали б вплинути саме на оцінку ймовірності, можуть бути зовсім не пов'язані із подібністю *A* та *B*, тому не враховуються, що спотворює результат проведених міркувань. Встановлено шість причин виникнення помилок при застосуванні цієї еристики.

⁷ Російськомовний переклад цієї статті див. у: Канеман, Словски & Тверски (2005).

⁸ “Нормативна і deskриптивна теорії не виключають одна одну <...>. Обидві необхідні в прийнятті рішень у реальному житті” (Suhonen, 2007, p. 1). У першому випадку досліджується те, “як приймається рішення”, а у другому – “як люди приймають рішення”, йдеться про спосіб процесу і про сам процес (Grant, 2016). *Не виключено, що причина протистояння теорій криється в мисленні їхніх авторів.* На користь цього припущення свідчить наявність “deskриптивно/нормативного розриву” (descriptive/normative gap) на рівні двох груп досліджуваних (Stanovich & West, 1998). За авторами, це відповідає “двопроцесорній теорії мислення”, яка характеризує відмінності між “інтеракційним” та “аналітичним” інтелектом. Ймовірно, що і вчені, котрі досліджують проблему прийняття рішення, виявляють різні форми мислення з відповідно різними наслідками.

Нечутливість до апріорної ймовірності результату: не враховується фактор, котрий справляє значний вплив на ймовірність, проте не впливає на репрезентативність – статистично встановлена ймовірність базових значень можливих результатів. *Нечутливість до розміру вибірки:* не враховується той факт, що для більшої вибірки менш ймовірно відхилення від статистичних результатів, встановлених на великих вибірках. *Помилкові концепції шансу:* хибне уявлення, що суттєві характеристики процесу будуть виявлятися не лише глобально, а й локально, тобто послідовність випадкових подій суттєво характеризує випадковий процес навіть тоді, коли ця послідовність коротка. *Нечутливість до надійності прогнозу:* основою прогнозування є виключно вхідний опис ситуації, котрий сам може мати як високий, так і низький ступінь надійності з точки зору подальших передбачень. *Ілюзія валідності:* прогнозування результату, який є найбільш репрезентативним відносно вхідних даних. *Неправильні уявлення про регресію:* нечутливість щодо явища регресу до середнього, котре не узгоджується із хибною думкою, що прогнозований результат має бути максимально репрезентативним стосовно вхідних даних і тому таким же граничним, як і значення вхідної змінної.

Евристика *доступність* (availability) передбачає оцінювання ймовірності настання події на підставі аналізу відомої з досвіду сукупності схожих подій. Доступність корисна для оцінювання ймовірності подій, які утворюють широкий клас (легко пригадуються, трапляються часто, мають велику ймовірність). Натомість для подій вузьких класів (менш ймовірних) ця евристика не така ефективна. На доступність впливають й інші фактори, що призводять до помилок в оцінюванні ситуацій. Наприклад, розмір класу подій, тобто їхня ймовірність, оцінюється на підставі доступності у розумінні легкості пригадування – *ступені відновлюваності подій у пам'яті:* події, які легше відновлюються у пам'яті, утворюють ширший клас. Вплив *напрямую пошуку* пояснюється тим, що умови задачі, потребуючи певних напрямів підбору доступних ситуацій, орієнтують процес на такі, що продукуються легше і складні-

ше, що очевидним чином впливає на інтуїтивну оцінку їх ймовірності. *Здатність утворювати образ* впливає на інтуїтивну оцінку ймовірності залежно від легкості його побудови за даними ознаками, проте легкість утворення елементів образу не завжди відображає його частоту (ймовірність). *Ілюзорний взаємозв'язок* має такий ефект: якщо є сильним асоціативний зв'язок між двома явищами, то висновувати про високу частоту їх одночасного виникнення, що не завжди відповідає дійсності.

Евристика *коригування та "прив'язка"* (adjustment and anchoring) передбачає, що ймовірність оцінюють, відштовхуючись від стартового значення деякої величини чи початкового формулювання проблеми, яке спеціально підібрано для отримання певного кінцевого результату. Очевидно, що цей процес призводить до оцінок, залежних від відправної точки. Якщо ж вона спотворена навмисно чи помилково, то внаслідок фактору *недостатнього коригування* отримується спотворений результат. При оцінюванні складних за структурою, зокрема кон'юнктивних чи диз'юнктивних, подій характерним є те, що спостерігається тенденція переоцінювання ймовірності кон'юнктивних (скажімо успіху при одночасному виконанні кількох умов) та недооцінювання ймовірності диз'юнктивних (ризик при спрацюванні хоча б одного з його факторів). Це є також наслідком явища *прив'язки до стартового значення* – ймовірності елементарної події як складової кон'юнктивних та диз'юнктивних конструкцій. *Прив'язка при оцінці розподілу суб'єктивної ймовірності* демонструє, як ступінь правильності оцінки залежить від самої процедури оцінювання.

Характеристика евристик із відзначенням причин можливих помилок подано у **табл. 1⁹**. Виокремлюються дві складові евристики: перша – це стартові знання про ситуацію, якими, приймаючи рішення, оперує людина; друга – наслідок використання цих знань, висновок про ймовірність невизначеної події, отриманий згідно з евристикою, який може привести до хибного результату. Фактори, котрі впливають на вхідну складову евристики, можуть не збігатися із факторами, що впливають на ймовірність події, яку, застосовуючи

⁹ "Загальноприйнятої структури та класифікації евристик на цей момент не існує <...>. За десятиріччя активного вивчення ірраціональних процесів мислення накопичена величезна кількість евристик, що обчислюється не десятками, а сотнями подібних феноменів" (Попов & Вихман, 2014, с. 8). Зокрема дослідники виокремлюють *моральні евристики*, що впливають на рішення моральних, юридичних, політичних проблем (Величковский, 2006, т. 2, с. 261-262).

Таблиця 1

Евристики у процесі прийняття рішення в ситуації невизначеності
(за: Tversky & Kahneman, 1974)

Назва евристики	Зміст евристики		Причини помилок при застосуванні евристик
	вхідні дані	наслідок вхідних даних	
Репрезентативність	Відомо, що A репрезентативно B	Об'єкт (випадок) A належить класу (процесу) B	Нечутливість до апріорної ймовірності результату; нечутливість до розміру вибірки; помилкові концепції шансу; нечутливість до надійності прогнозу; ілюзія валідності; неправильні уявлення про регресію
Доступність	З досвіду відома деяка сукупність подій, схожих із даною	Ймовірність події визначається ступенем відновлюваності у пам'яті відомого з досвіду	Ступінь відновлюваності подій у пам'яті; напрям пошуку; здатність утворювати образ; ілюзорний взаємозв'язок
Коригування та "прив'язка"	Задано відправну точку: стартове значення деякої величини чи формулювання проблеми	Прогноз визначається відправною точкою	Недостатнє корегування; прив'язка при оцінці розподілу суб'єктивної ймовірності

евристику, оцінює людина. Це і є причиною помилок. Сам же процес застосування евристики не передбачає узгодження цих факторів.

Згідно з теорією очікуваної корисності Дж. фон Неймана та О. Моргенштерна, прийняття рішення в умовах невизначеності передбачає використання людиною суб'єктивних оцінок ймовірності невизначених подій. За теорією перспектив Д. Канемана і А. Тверські такі оцінки отримуються шляхом застосування евристик із властивими цьому процесу відхиленнями – помилками прогнозування невизначених подій. Автори теорії розвивають і розширюють її зміст. Зокрема у 1984 р. описують уже згаданий *фреймінг-ефект* (ефект обрамлення): на прийняття рішення впливають, здавалось би, неістотні особливості формулювання умови задачі вибору, а саме позитивним чи негативним є контекст наслідків такого вибору (Kahneman & Tversky, 1981)¹⁰. Це – *евристичне мислення*: при формулюванні задачі в термінах гарантованих втрат люди, прагнучи протилежного результату, виявляють

схильність ризикувати, натомість, коли є варіант гарантованого надбання, – *до ризику не схильні*.

Аналізуючи численні дослідження процесу міркувань С.А. Сломан знаходить підтвердження "двопроцесорній теорії" (див. виноску 8). За його даними, діють дві когнітивні системи, перша – *асоціативна*, друга – *діє за правилами* (rule-based system), в одних людей домінує перша, у інших – друга. "Доказ роботи двох систем" він знаходить і в результатах вивчення евристики *репрезентативність* Д. Канеманом і А. Тверські (Sloman, 1996, р. 12). Системи протилежні за характеристиками, проте доповнюють одна одну, висвітлюючи особливості міркувань у кожному випадку (**табл. 2**). Водночас "виявляють різні типи інтелекту. Очевидно, що система, котра діє за правилами, утілює аналітичний інтелект" (Stanovich & West, 1998, р. 310).

Пізніше і сам Д. Канеман вводить поняття двох когнітивних систем, що співіснують "начебто це... схильності двох персонажів у

¹⁰ Це друга за вагомістю, після Tversky & Kahneman (1974), стаття цих авторів. За даними Google Scholar, на неї зроблено 18430 посилань. Російськомовний переклад значно розширеної версії цієї статті, 1985 р., див. у: Канеман & Тверски (2003), Канеман (2014).

Таблиця 2

Дві системи міркувань (за: Slovic, 1996)

Характеристики систем	Асоціативна система	Система, що діє за правилами
Принципи роботи	Подібність і суміжність	Оперування символами
Джерело знань	Особистий досвід	Мова, культура, формальні системи
Характер та основні одиниці репрезентації	Конкретні і загальні поняття, образи, стереотипний набір функцій	Конкретні, загальні, абстрактні поняття; особливості абстрагування, композиційні символи
Зв'язки	(а) Асоціації (б) М'які обмеження	(а) Причинні, логічні, ієрархічні (б) Жорсткі обмеження
Характер обробки	(а) Репродуктивний з можливістю узагальнення на основі подібності (б) Загальне визначення та обмежень (с) Автоматичний	(а) Продуктивний і системний (б) Абстрагування від релевантних ознак (с) Стратегічний
Когнітивна функція	Інтуїція Фантазія Творчість Уява Візуальне розпізнавання Асоціативна пам'ять	Обговорення Пояснення Формальний аналіз Перевірка Постановка мети Стратегічна пам'ять

вас в голові” (Канеман, 2014, с. 21). Система 1 реагує на ситуацію швидко й автоматично, генерує складні схеми мислення без відчуття свідомого контролю за цим процесом, породжує враження і почуття “які є головним джерелом переконань і свідомих виборів Системи 2”, оперує експертними знаннями та “інтуїтивними евристичними” (Там само, с. 31). Система 2 повільніша, реалізує свідому, дискурсивну роботу, включає “розумне Я”, котре планує, контролює, відповідає за вибір прийняття рішення. Інтуїтивні реакції на ситуацію, як результат дії Системи 1, можуть бути породжені знаннями або евристичними. Системі 2 непросто відрізнити обґрунтовані відповіді від евристичних. Саме оперативні якості першої

призводять до помилок та когнітивних ілюзій. Виокремлення двох систем дає змогу глибше зрозуміти процес прийняття рішення. Зокрема фреймінг-ефект “легко пояснюється властивостями Системи 1” (Там само, с. 24).

Д. Канеман і А. Тверські ілюструють евристичні дані, отримані на статистичних вибірках, що не завжди відповідає особливостям мислення конкретної людини¹¹. Теорія перспектив, як і поведінкова економіка в цілому, не містить пояснення окремого випадку. Реалізуючи підхід економічної психології, яка на відміну від поведінкової економіки, зосереджується на психологічних чинниках поведінки, важливо дослідити випадок конкретного економічного рішення з виокремлення у ньому

¹¹ “Не можна не визнати, що більшість психологічних досліджень прийняття рішення... досить однобічні й зазвичай не виявляють тієї фундаментальної обставини, що рішення, які ми приймаємо, у найяскравішій формі характеризують нашу особистість” (Величковський, 2006, т. 2, с. 263). “Слід звернути увагу не на сам факт наявності в мисленні людини когнітивних спотворень (який вже неодноразово доведений), а на індивідуальні відмінності в схильності потрапляти у ці «пастки розуму» (або, навпаки, уникати їх)” (Попов & Вихман, 2014). “Деякі люди дають стандартну нормативну відповідь <...>. Спори про те, як інтерпретувати дескриптивно/нормативний розрив, зазвичай ігнорують індивідуальні відмінності” (Stanovich & West, 1998, р. 292).

Свідченням непересічного впливу індивідуальності людини на прийняття рішення є слова Д. Канемана: “Він (А. Тверські – Т.К., П.М) мислив логічніше, орієнтувався на теорію й завжди дотримувався запланованого шляху. Я більше спирався на інтуїцію, ґрунтуючись на психології сприймання – з цієї галузі ми почерпнули багато ідей. Подібність наших характерів забезпечувало взаєморозуміння, а наші відмінності допомагали дивувати один одного” (Канеман, 2014, с. 13). Судячи з цих слів, у А. Тверські провідною була Система 2, у Д. Канемана – Система 1, і одна система доповнювала іншу.

особливостей роботи когнітивних систем та евристик.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Автори теорії перспектив називають дивовижною “нездатність людей вивести з тривалого життєвого досвіду такі фундаментальні статистичні правила, як регрес до середнього або ефект розміру вибірки при аналізі мінливості всередині вибірки”. Й далі: “Статистичні принципи не пізнаються на основі щоденного досвіду, тому що відповідні випадки не закодовані потрібним чином” (Tversky & Kahneman, 1974, р. 1130). Не закодовані у когнітивній сфері людини, відтак люди виявляють стереотипи у своїх судженнях про ймовірності й помиляються, приймаючи рішення.

Поглиблюючи теорію перспектив, Х. Дж. Айнхорн (2005) досліджує, як можна навчитися уникати таких помилок саме на основі *життєвого досвіду*. Йдеться про можливість робити досконалі оцінки ймовірностей, аналізуючи отримані результати й виправляючи через *зворотний зв'язок* помилки в застосуванні евристик. З'ясується, що інформація про результат без знання структури задачі може бути невідповідною й навіть шкідливою для забезпечення зворотного зв'язку з метою виправлення помилкової евристики. Так, позитивний результат, отриманий внаслідок якихось факторів, може закріпити у пам'яті людини помилкову евристику як успішну, універсальну для застосувань при розв'язуванні схожих задач. Це спричинено складністю розпізнання структури задачі, прихованої у різноплановій життєвій ситуації, й водночас легкістю, доступністю й часто однозначністю результату розв'язання цієї задачі. Як приклад розглядається загальна і поширена структура *задачі вибору*, яка охоплює широке поле реальних *життєвих ситуацій*. У такій задачі результат має *не ймовірнісний характер* (прогнозується і є доступним тільки через певний проміжок часу), він відомий фактично зразу і може бути використаний для забезпечення самокоригуючого зворотного зв'язку.

Х. Дж. Айнхорн будує геометричну модель такої задачі. Нехай треба здійснити оцінювання з метою рішення вибору між двома можливими альтернативними діями *A* і *B*. Позначимо за x якість оціночне судження (оцінка ситуації), що є результатом акумуляції різних типів та кількості інформації. Нехай x_c – така межава оцінка що, при $x \geq x_c$ приймаємо рішення здійснити дію *A*, а при $x < x_c$ – здійс-

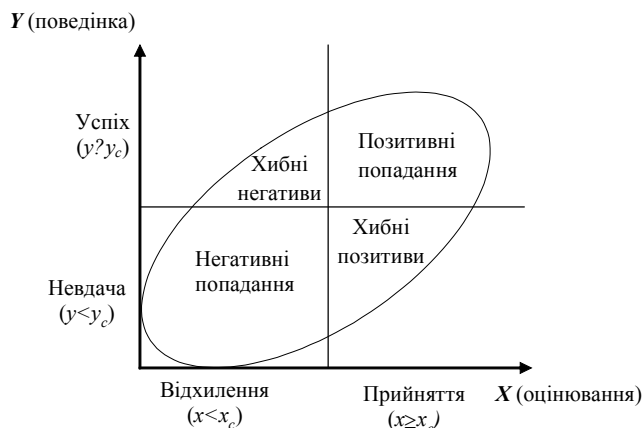

Рис. 1.

Модель задачі, що ілюструє результати прийняття рішення, позначені присутністю суб'єкта цього процесу (за: Айнхорн, 2005).

нити дію *B* (рис. 1). Підставою для оцінювання є порівняння критерію (сукупної концепції критерію) y зі стандартом. Для цього виділяється таке межеве значення критерію y_c , що співвідношення $y \geq y_c$ та $y < y_c$ слугують підставою для здійснення оцінювання. Еліпс на рис. 1 є кривою регресії y від x , а чотири сектори, на які поділено еліпс межовими значеннями x_c та y_c , відображають множини результатів оцінки. Правильні прогнози відображено у секторах “позитивні попадання” та “негативні попадання”, помилкові – у двох інших.

Аналіз здатності людини оцінювати якість зв'язку між x та y показує, що вона визначає результативність такого зв'язку, спираючись тільки на частоту позитивних попадань (її величину відображає площа відповідного сектора еліпса), ігноруючи інформацію у трьох інших випадках. Унаслідок цього помилки не розпізнаються, у пам'яті закріплюються неправильні правила оцінювання. Таким чином, помилкові рішення і є наслідком відсутності збереження у пам'яті та аналізу інформації про всі чотири результати “прийняття-неприйняття” замість одного, котрий фіксується як успіх. Проблема коригування через зворотний зв'язок залишається навіть у задачах зі спрощеною структурою, результати яких доступні відразу, не віддалені у часі, як в економічних задачах, пов'язаних із прогнозуванням й застосуванням евристик.

На співвідношення площ чотирьох частин еліпса на рис. 1, який характеризує зв'язок

“оцінка – критерій”, може впливати зміна нахилу фігури, зміщення прямих x_c та y_c – межових значень оцінки та критерію відповідно. Зазначені властивості описаної геометричної моделі задачі вибору відображають не лише результати її розв’язання, а й індивідуальні властивості суб’єкта прийняття рішення. *З’являється матеріал для аналізу процесу рішення конкретної людини.*

Класичне психологічне визначення поняття прийняття рішення фіксує наявність *ризиків* у цьому процесі, що описується поняттям *невизначеності*, й поєднує *особистісні* й *процесуальні* моменти: характеристику особи, котра приймає рішення та структура задач, пов’язаних з ризиком; характеристику трьох основних процесів, що передують рішення – виникнення уявлення про задачу, визначення можливих альтернатив та суб’єктивна оцінка їхньої ймовірності; аналіз процесу вибору, а також алгоритмічні та евристичні стратегії, що застосовуються у процесі розв’язування задач (Козелецький, 1979). Проте “як і раніше, недостатньо вивчені джерела індивідуальних відмінностей в когнітивних стратегіях та особистісних передумовах виборів людини в умовах невизначеності, зокрема через відсутність сфокусованих на індивідуальних відмінностях парадигм (differences-focused paradigms)” (Корнилова & Керимова, 2018, с. 26).

Характеризуються властивості, що опосередковують регуляцію рішень і дій у ситуаціях “закритих задач” (decision making), які відрізняються від ситуацій вирішення проблем (problem solving) саме невідомістю критеріїв вибору (Корнилова, 2013). Рішення розуміється як *вибір серед альтернатив у ситуації невизначеності з наявними раціональним й інтуїтивним рівнями*, з домінуванням того чи іншого, що передбачає актуалізацію *інтелектуально-особистісного потенціалу*, “причому і образ ситуації, й образ Я (на рівні самосвідомості особистості), і внутрішні зусилля (що сприймається як “тягар вибору”) репрезентовані людині” (Корнилова, 2003, с. 12). Інтелектуально-особистісний потенціал становить собою сукупність властивостей людини, які утворюють “динамічні системи регуляції прийняття рішення”. Ключовими властивостями є *толерантність до невизначеності та готовність до ризику* (Корнилова і др., 2010).

О.І. Санников (2016) вивчає *життєве рішення у ситуації невизначеності й у психологічній системі* цього процесу виділяє функціональні блоки – особистісний, взаємодії із

середовищем та рішучості. Перший – властивості особистості, які забезпечують прийняття ситуації, висування варіантів вибору і прийняття життєвого рішення; другий – властивості, що обумовлюють пошук стратегії, реалізацію, оцінки та прогноз наслідків прийнятого рішення; третій компонент, рішучість, координує вибір, реалізацію та прогноз. *Рішучість* є найважливішим компонентом системи, вона уможлиблює керування механізмом прийняття життєвого рішення, актуалізує *вольові, когнітивні та емоційні ресурси особистості* для досягнення мети з урахуванням критеріїв цього процесу.

Інтерес дослідників зміщується з *процесуального* на *особистісний* аспект проблеми прийняття рішення. Позиції теорії перспектив Д. Канемана і А. Тверські викладаються, та економічне рішення і його евристики предметом дослідження не стають. Водночас застосовується *середньостатистичний підхід*: мовиться про людину взагалі, а не про людську індивідуальність. Насправді *особистісний аспект проблеми прийняття рішення не тотожний індивідуальному*. Особистісний аспект має постати як *проблема безпосередньої присутності конкретної людини у прийнятті рішення*, а процесуальний – як *проблема індивідуального стилю прийняття рішення*.

Предметом пропонованого дослідження є особливості процесу прийняття економічного рішення конкретною людиною, а також інтелектуально-особистісний потенціал суб’єкта цього процесу. **Гіпотези:** 1. Особливості процесу прийняття рішення конкретною людиною знаходять відображення в ненормативних відхиленнях зазначеного процесу, які не є наслідками евристик (див. *рис. 1*). 2. Прийняття рішення особою ґрунтується на властивій їй системі міркувань (див. *табл. 2*) й виражається у своєрідності будови стилю цього процесу. 3. Окремий випадок прийняття рішення узгоджується або із нормативною (Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн), або із описовою (Д. Канеман, А. Тверські) теорією і його можна пояснити з позицій котроїсь із них.

Метод і методики дослідження. Застосовується метод аналізу окремого випадку Single Case Study, який дає змогу вийти за рамки статистичних закономірностей й “зрозуміти поведінкові умови з погляду суб’єкта” (Zaidah, 2006, р. 1). Охоплюються кількісні і якісні дані, процес і його результат, останній зіставляється з теорією для її підтвердження, доповнення або ж спростування. Single Case

Study поступається Multiple-Case Study в “науковій ретельності” й обґрунтованості висновків, проте глибше проникає в досліджуване явище, розкриваючи неповторні “реального життя” (Gustafsson, 2017). З огляду на мету та предмет дослідження Single Case Study є аналізом аргументації досліджуваного у процесі прийняття рішення з виокремленням евристик цього процесу та порівнянням результатів аналізу з положеннями теорії перспектив.

Досліджуваний – далі *N*, вік – 50 років, фах – математик, доцент ЗВО, стаж прийняття життєвих економічних рішень – 26 років. Досліджуваний вивчив зміст описаних вище евристик з метою виявлення їх у процесі прийняття власного рішення – придбати вартісну річ для домашнього вжитку. Самоаналіз досліджуваного поєднується із аналізом дослідників і стає невід’ємним елементом методу дослідження. Процес самоаналізу протоколюється.

Особливості прийняття рішення досліджуваним безпосереднім чином пов’язані з показниками його інтелектуально-особистісного потенціалу. Single Case Study звільняє від потреби застосовувати статистичні методи й доводити існування такого зв’язку.

Прийняття досліджуваним рішення вивчається за допомогою Мельбурнського опитувальника, який дає змогу діагностувати фактори цього процесу: *пильність* (Vigilance), *уникнення* (Back-passing), *прокрастинація* (Procrastination), *надпильність* (Hypervigilance) (Корнилова, 2013). Фактор пильність характеризує здатність людини бути готовою активно діяти в потрібний момент, уточнювати цілі й задачі рішення, розглядати альтернативи, пов’язані з пошуком інформації й асиміляції її перед вибором. Фактор уникнення говорить про намагання людини перекласти відповідальність за рішення на когось іншого; прокрастинація – про відкладання рішень до останнього моменту; надпильність характеризує “метання” між альтернативами та імпульсивне прийняття рішення, щоб звільнитися від ситуації невизначеності. Досліджуваний отримує інструкцію, орієнтуючись на приклад з власного досвіду, розгорнуто прокоментувати кожне твердження, пояснити свою аргументацію, виокремити евристики. Під час аналізу протоколів виявляються *фактори* та *евристики* прийняття рішення, дія когнітивних *Сис-*

тем 1 і 2 цього процесу і *копінг ситуації невизначеності*.

Наявність *когнітивних спотворень* при прийнятті рішень досліджуваним *N* вивчається на підставі *фреймінг-ефекту*, що ілюструється задачею, відомою під назвою “проблема хвороби” (Disease Problem) (Stanovich & West). Досліджуваному пропонується зробити вибір між альтернативами на прикладах різних формулювань задачі вибору, де описується реагування шляхом двох медичних програм на спалах уявної азіатської хвороби, яка може забрати життя 600 осіб (Kahneman & Tversky, 1981). Приклад 1: “Програма *A* дасть змогу врятувати 200 людей. Програма *B* дасть змогу із ймовірністю 33,3% врятувати всіх, при цьому із ймовірністю 66,6% не виживе ніхто”. Приклад 2: “За результатами програми *C* помре 400 людей. За результатами програми *D* із ймовірністю 33,3% не загине ніхто, при цьому із ймовірністю 66,6% помруть усі 600 осіб”. У кожному випадку досліджуваному ставиться запитання: “Якій програмі Ви надали б перевагу?”. В реальних величинах результати програм *A* і *B* та *C* і *D*, відповідно, є однаковими, різні лише формулювання програми (*A*, *C*), яка щось гарантує, і програми (*B*, *D*), яка, на противагу попередній, пропонує ризикнути. Протилежні щодо ризику результати вибору, які зумовлені лише формулюваннями прикладів 1 і 2, – це свідчення фреймінг-ефекту; відсутність такої залежності від формулювання є ознакою *ефекту рефреймінгу* (Канеман, 2014). У такий же спосіб діагностується ставлення досліджуваного *N* до ризику.

Інтелектуально-особистісний потенціал досліджуваного визначається за складовими: *інтолерантність / толерантність до невизначеності*, *раціональність*, *готовність до ризику*, *інтуїтивна здатність і використання інтуїції*, *рефлексивність*, *самоефективність* (Корнилова і др., 2010), *емоційний інтелект* (Корнилова, 2013)¹².

Інтолерантність / толерантність до невизначеності діагностується за допомогою опитувальника Дж. Бандера, де перша шкала характеризує прагнення людини до ясності у своїх судженнях про об’єкт й неприйняття ситуації невизначеності, а друга – її готовність до рішень у цій ситуації, до нових ідей і мінливих стимулів, до зміни власної пізнавальної

¹² Науковий статус досліджуваного (кандидат фізико-математичних наук) звільняє від потреби тестувати його інтелектуальні здібності. Процесуальні особливості своїх здібностей досліджуваний характеризує за описом двох систем міркувань, наведених у табл. 2.

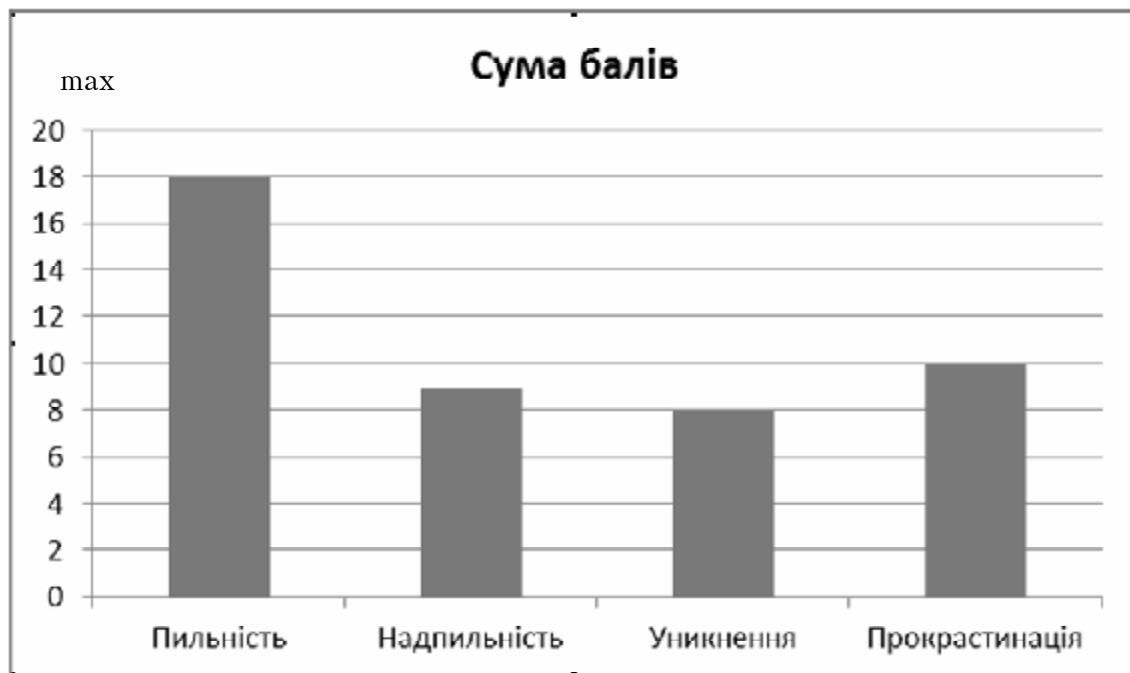

Рис. 2.
Фактори прийняття рішення досліджуваним N
(за результатами застосування Мельбурнського опитувальника)

стратегії (Корнилова & Чумакова, 2014). Раціональність і готовність до ризику діагностуються за допомогою опитувальника, одна шкала якого вимірює готовність проводити інформаційний пошук, обдумувати цілі, охоплювати усе поле альтернатив, прагнучи до максимальної повноти орієнтирів прийняття рішення, а друга – готовність приймати рішення й діяти в умовах невизначеності (Корнилова и др., 2010). Інтуїтивна здатність та використання інтуїції діагностуються за допомогою опитувальника С. Епстайна (Корнилов & Корнилова, 2013); рефлексивність – опитувальника, що вимірює готовність людини оцінювати свої стратегії (Карпов, 2003); самоефективність – опитувальника для діагностики впевненості в достатності засиль для досягнення поставленої мети (Шварцер и др., 1996); емоційний інтелект – опитувальника, шкали якого стосуються міжособистісної (МЕІ) й особистісної (ОЕІ) форм цього інтелекту (Люсин, 2009).

Властивий досліджуваному N стиль прийняття рішення визначається за допомогою шкал GDMS (General Decision Making Style): раціональний (Ratinal), інтуїтивний (Intuitive), залежний (Dependent), спонтанний (Spontany) та уникнення (Avoidant) стилі (Scott & Bruce, 1995). Ця методика, на відміну

від інших, не апробована на російськомовних вибірках, проте відзначається простотою: досліджуваному пропонується за п'ятибальною шкалою (від 1 – “повністю не погоджуюсь” до 5 – “повністю погоджуюсь”) визначитись стосовно кожного з тверджень, що характеризують відповідний стиль. За визначенням авторів, стилі не виключають один одного, проте є “концептуально незалежними” (Там само, с. 827). Виокремлення структури стилю прийняття рішення досліджуваним дає змогу конкретизувати дані про властивий йому копінг ситуації невизначеності.

Виклад основного матеріалу дослідження й отриманих наукових результатів. За результатами застосування Мельбурнського опитувальника, прийняття рішення досліджуваним N перебуває під домінуючим впливом фактору *пильність*, дія факторів *надпильність*, *уникнення*, *прокрастинація* – на середньому рівні, серед яких останній має трохи вищий показник (рис. 2).

Фактор *пильність* є продуктивним у прийнятті рішення, інші – свідчення непродуктивних рішень (Корнилова, 2013). Цей фактор пов'язаний із гендерними відмінностями, професійною спеціалізацією, вербальним і практичним інтелектом, віком людини, водночас

позитивно корелює зі змінними інтолерантності до невизначеності, раціональності, рефлексивності, самоефективності, особистісної складової емоційного інтелекту. Зі змінними інтуїції, готовності до ризику, толерантності до невизначеності кореляції негативні. Відомо, що пильність позитивно пов'язана з рішучістю та когнітивною мотивацією (Санников, 2016; Vouckenpooghe et al., 2007).

Т.В. Корнилова визначає пильність як схильність до активного спокою, як готовність людини до умов невизначеності й гнучких стратегій процесу прийняття рішення, що базується на підналагодженні і позитивній підтримці прийнятті мінливості й невизначеності, що вимагають суб'єктного внеску в цей процес. Внеску в контексті раціональності як готовності обмірковувати цілі й альтернативи рішень, збирати інформацію та максимально, не покладаючись на інтуїцію, охоплювати поле альтернатив. Те, що пильність позитивно пов'язана з особистісною складовою емоційного інтелекту, підтверджує, на думку Т.В. Корнилової, ідею єдності інтелекту й афекту (Л.С. Виготський). Остання передбачає більшу готовність до продуктивних стратегій в осіб з високим показником емоційного інтелекту та внесок емоційних процесів у прийняття рішення. Відсутність зв'язку фактора пильності із вербальним і практичним інтелектом ця дослідниця розуміє як обґрунтування незалежності стилю прийняття рішення від когнітивних здібностей людини. В усіх випадках вивчається готовність людини до прийняття рішення, а не процес рішення.

Результати застосування Мельбурнського опитувальника наводяться у **табл. 3**. Про домінування фактору пильності у прийнятті індивідуального життєвого економічного рішення, на прикладі якого досліджуваний коментує твердження опитувальника, вказують максимальні оцінки переважної більшості тверджень; оцінки інших тверджень свідчать про дію факторів уникнення, надпильності, прокрастинації. Із впливом фактору пильності пов'язані евристики репрезентативність, доступність, коригування та "прив'язка", в деяких випадках їх кілька, а в коментарі до твердження 12 – одна. У трьох випадках досліджуваному не вдалося виділити жодну евристику.

Динаміка прийняття рішення досліджуваним *N* відзначається складною взаємодією двох систем із домінуванням Системи 2 (**рис. 3**), котра, за Д. Канеманом, передбачає розумові зусилля і вимагає затрат часу. Із домінуванням цієї системи, як свідчать дані **табл.**

2, найщільніше пов'язаний фактор пильність. Надпильність спостерігається, коли процес усталеного домінування Системи 2 зазнає інтенсивного впливу з боку Системи 1, яка тимчасово порушує це домінування. Дію факторів уникнення та прокрастинація можна пояснити активним втручанням Системи 1 та реальною зміною домінанти на її користь.

Для роботи Системи 1 характерна інтуїтивність та відсутність свідомого контролю, саме у випадках її переважання досліджуваний не виявив евристик, або ж не усвідомив їх. Дія саме цієї системи зумовлює відзначені досліджуваним відхилення процесу прийняття рішення: змінюються стартові позиції, напрям пошуку, цінність альтернатив, інколи процес призупиняється, рішення відтермінується, ігнорується спосіб його виконання, втрачається свідомий контроль і процес переходить в інтуїтивне річище, заявляє про себе емоційний стан досліджуваного. Такі відхилення не є наслідками оперування евристичними (репрезентативність, доступність, коригування та "прив'язка"). Отож окреслюється поле виходу за їхні межі. Чинниками відхилень, зі слів досліджуваного, є: висока цінність об'єкта прийняття рішення, недостатня вмотивованість для подолання консерватизму, прихована невпевненість, брак часу для раціонального аналізу ситуації, мотиви, що не виявляють себе на початку процесу. Окреслюється поле індивідуального життєвого економічного рішення.

Отриманий результат не можна пояснити системними помилками застосування евристик, це характеристика конкретного випадку прийняття рішення. Прикметно, що хоча самі евристики працюють у межах Системи 1, їхню дію досліджуваний відзначив саме у ситуаціях домінування Системи 2 із характерним для неї усвідомленням дій, можливістю їхнього відтворення у пам'яті та можливістю аналізу. **Гіпотеза 1**, за якою особливості прийняття рішення конкретною людиною знаходять відображення в ненормативних відхиленнях цього процесу, коли деякі з них не є наслідками евристик, знаходить підтвердження.

Життєве економічне рішення досліджуваного *N* слід розуміти як гнучкий копінг, зумовлений домінуванням раціональної Системи 2 над інтуїтивною Системою 1. Так само, як Система 2 чинить опір Системі 1, копінг, виявляючи особливості досліджуваного, долає когнітивні спотворення, спричинені евристичними. Характеризується економічне рішення, та, за Д. Канеманом і А. Тверські, прийняття рішення у будь-якому випадку є аналогічним,

Таблиця 3

Аналіз результатів застосування Мельбурнського опитувальника*

Номер та зміст твердження	Фактор прийняття рішення	Особливості прийняття рішення досліджуваним N		
		евристика	ненормативні відхилення	когнітивна система
2. Я вважаю за краще розглядати всі альтернативи	Пильність	Евристика не виділена	Раціональний вибір серед альтернатив може не збігатися із результиуючим реальним вибором	Домінування Системи 2. Можливі відхилення внаслідок дії Системи 1
4. Я намагаюся знайти недоліки у всіх альтернатив	Пильність	Репрезентативність, доступність, коригування та «прив'язка»	У процесі прийняття рішення може відбуватися свідомо або неусвідомлювана зміна стартових позицій, у результаті чого недоліки альтернатив стають або їхніми перевагами, або несуттєвими чинниками	Домінування Системи 2. Можливі відхилення внаслідок дії Системи 1
6. Я продумую кращий спосіб виконання рішення	Пильність	Репрезентативність, доступність, коригування та «прив'язка»	Відхилення не спостерігається	Домінування Системи 2
8. При прийнятті рішень я вважаю за краще збирати велику кількість інформації	Пильність	Доступність	Відхилення не спостерігається	Домінування Системи 2
12. Я намагаюся мати чітке уявлення про свої цілі, перед тим як зробити вибір	Пильність	Коригування та «прив'язка»	Можуть з'являтися сумніви стосовно правильності обраної мети, що призводить до її корегування та зміни напряму наступної дії	Домінування Системи 2
16. Я ретельно все обмірковую перед тим, як зробити вибір	Пильність	Репрезентативність, доступність	Відхилення не спостерігається	Домінування Системи 2
17. Я не приймаю рішення, доки в цьому немає гострої потреби	Уникнення	Евристика не виділена	Не зважаючи на послідовну цілеспрямовану підготовку до прийняття рішення, можуть виявлятися елементи нерішучості, консерватизму	Домінування Системи 1
20. Після того, як прийняв рішення, я витрачаю багато часу, переконуючи себе, що воно було правильним	Надпильність	Доступність	У деяких ситуаціях з'являється невпевненість після реалізації рішення, хоча з раціональної точки зору всі кроки зроблено правильно	Домінування Системи 2 порушується дією Системи 1
21. Я відкладаю прийняття рішень	Прокрастинація	Евристика не виділена	Іноколи важко усвідомити причину відтермінування прийняття рішення	Домінування Системи 1
22. Я не можу думати тверезо, якщо мені потрібно прийняти рішення поспіхом	Надпильність	Репрезентативність, доступність, коригування та «прив'язка»	У випадку надцінних рішень, які треба прийняти швидко, часом втрачається раціональний контроль над процесом прийняття рішення	Домінування Системи 2 порушується дією Системи 1

* Наведено твердження, які досліджуваний оцінив максимальним балом, оцінені нижчим балом не становить предмет аналізу.

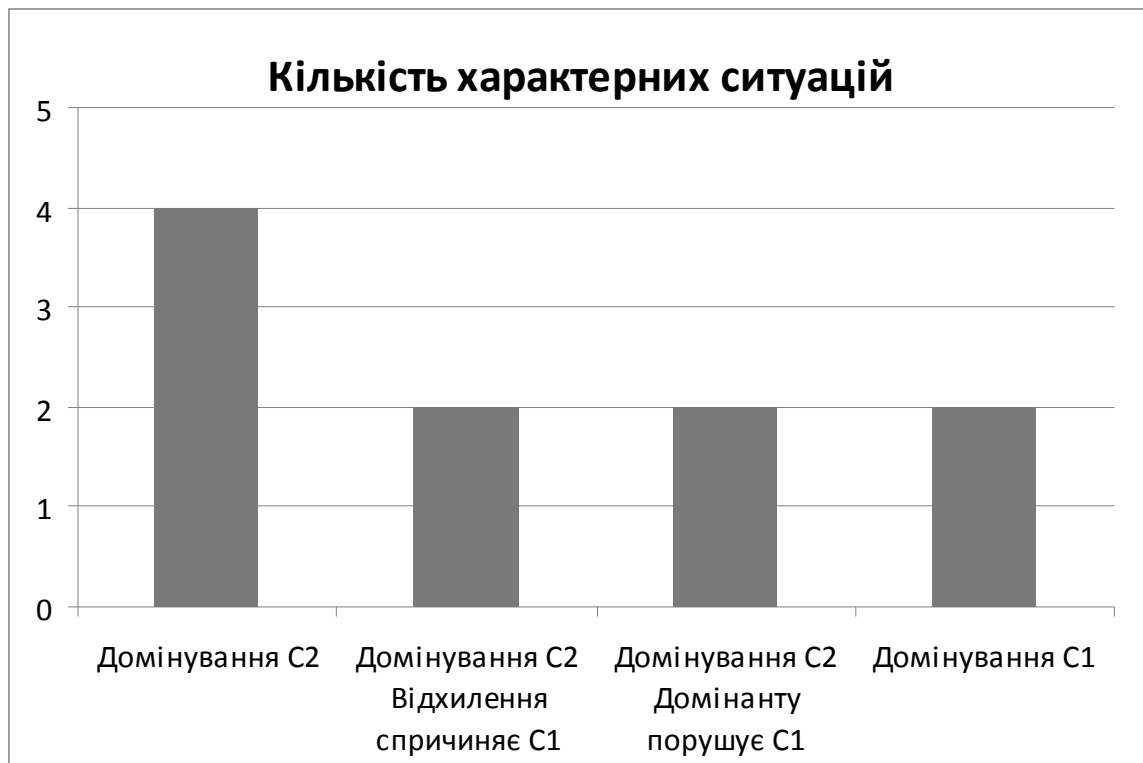

Рис. 3.

Система 1 (C1) і Система 2 (C2) у процесі прийняття рішення досліджуваним N (за даними табл. 2)

оскільки психічні процеси тут одного й того ж змісту.

Система 1 працює швидко, оперуючи “експертними знаннями” та “інтуїтивними евристичними”, Система 2 – повільно, є “джерелом переконань і свідомих виборів” (Канеман, 2014). Перша – інтуїтивна, друга – раціональна. Саме Система 2, тобто раціональність, є визначальною у прийнятті рішення досліджуваним N. Це узгоджується із виокремленням у структурі цього процесу раціонального, за Т.В. Корниловою, фактору *пильність*, проте не узгоджується з її даними про відсутність зв’язку цього фактора з вербальним та практичним інтелектом. Раціональність когнітивної Системи 2 полягає в “дії за правилами” як властивості *аналітичного інтелекту* (див. виноску 8), де правилами є: “обговорення”, “пояснення”, “формальний аналіз”, “перевірка”, “постановка мети” “стратегічна пам’ять” (див. табл. 2).

Фактор *прокрастинація*, дія якого виокремлюється з-поміж інших середньозначущих факторів (див. рис. 2), можна пояснити сильним прагненням досліджуваного N до безпомилкового вибору. Він відтермінує прий-

няття рішення до останнього моменту, досягаючи граничного значення сукупності оцінкових суджень, за наявності яких приймається рішення. У порівнянні з рис. 1, що характеризує середньостатистичний процес, прокрастинація ілюструється зміщенням у правий бік цього граничного значення x_c (рис. 4).

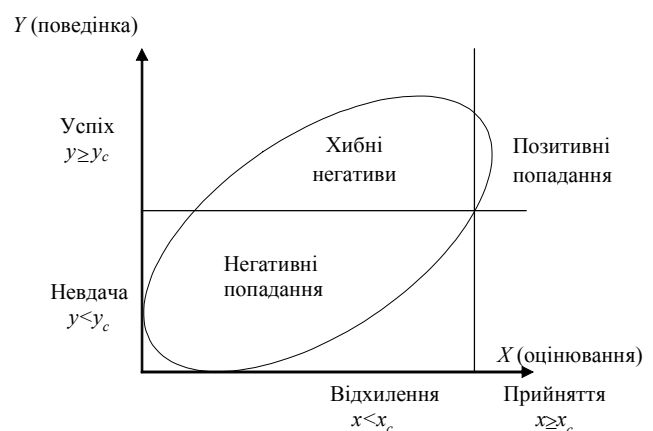

Рис. 4.

Результат зсуву межової оцінки x_c , який відображає прагнення досліджуваного N до безпомилкового вибору

Таблиця 4

Фреймінг-ефект на статистичних вибірках та у досліджуваного N
(за: Канеман & Tversky, 1981)*

Задача вибору		Досліджувані		
		статистичні вибірки		досліджуваний N
приклад	програма	n	%	
1	A	152	72	+
	B		28	-
2	C	155	22	+
	D		78	-

* Знаком “+” позначено вибір досліджуваного N, знаком “-” – відсутність вибору.

Таке зміщення, з одного боку, призводить до повної відсутності помилкового вибору – хибних позитивів, з іншого – хибні негативи збільшуються, а площа позитивних попадань, тобто правильного вибору, лишається зовсім невеликою. Протилежні сили, одна з яких несе у собі прагнення не помилитися, а інша – збільшити ймовірність успіху, також спричиняють призупинення процесу і відтермінування рішення. *Ілюструється своєрідність динаміки прийняття рішення досліджуваним N та поле її результативності.*

Результати визначення наявності у досліджуваного N когнітивних спотворень у формі фреймінг-ефекту наводяться у **табл. 4**. Д. Канеман і А. Тверські застосовують поняття фреймінгу для пояснення ситуації прийняття рішення (decision frame), де визначальним є уявлення суб'єкта цього процесу про дії, наслідки та ймовірності, що пов'язані з певним вибором. Результати порівнюються з даними цих авторів, які отримані на статистичних вибірках.

За Д. Канеманом і А. Тверські, у випадку прикладу 1 переважна більшість досліджуваних (72%) демонструє *несхильність до ризику*, обираючи гарантоване збереження 200 життів, а не ризик з ймовірністю 33,3% врятувати усі 600. У прикладі 2, де варіанти C і D програми лікування в реальних величинах ідентичні варіантам A і B прикладу 1, альтернатива “не загине ніхто з ймовірністю 33,3%”, що протистоїть твердженню “помре 400 людей”, видається шансом, котрий *схилляє до ризику*. Одні

їй же особи, навіть після порівняння власних суперечливих відповідей продовжують демонструвати властиву їм несхильність до ризику у ситуаціях, коли “життя рятуються”, і схильність до ризику, коли “життя втрачаються”. “У їхній наполегливій переконаності рамкові ефекти більшою мірою схожі на ілюзії чуттєвого сприймання, ніж на обчислювальні помилки” (Канеман & Тверські, 2003, с. 34). Однак це стосується не всіх. Принаймні на 6% досліджуваних фреймінг-ефект не поширюється¹³.

Одні, напевно, уникають ризику за будь-яких обставин, тому в обох прикладах обирають перший з варіантів, інші, навпаки, ризикують і в прикладі 1, і у прикладі 2. Та у будь-якому разі досліджувані цієї категорії демонструють *ефект рефреймінгу*. Найчастіше – коли їм дають більше часу для міркувань, коли просять у письмовій формі пояснити прийняття того чи іншого рішення, коли рішення має для них високий рівень значущості (Корнилова и др., 2017). Створюються умови для докладання *розумових зусиль*, які, очевидно, долають провокацію когнітивних спотворень. Досліджуваний N потрапляє саме у цю категорію: *когнітивного спотворення у формі фреймінг-ефекту не відбувається*, оскільки приклади 1 і 2 він знаходить аналогічними та в обох випадках схильності до ризику не виявляє. Таким є результат дії властивої йому Системи 2, що діє за описаними вище правилами *аналітичного інтелекту*. Це підтверджується даними, за якими особи з високими когні-

¹³ К.І. Станович і Р.Ф. Вест наводять близькі результати – 5,8% та 7,1% (Stanovich & West, 1998). Ефект рефреймінгу – “феномен меншості” (Frisch, 1993). Значно вищі показники подають інші автори: 37,8% і 60% (Попов & Вихман, 2014), 56% (Корнилова & Керимова, 2018). Аналіз показує, що, перекладаючи на російську умови прикладів 1 і 2, ці автори спрощують формулювання, а це впливає на результати (Tomby & Mandel, 2015), мабуть тому не виявляють фреймінг-ефекту в такій великій кількості випадків.

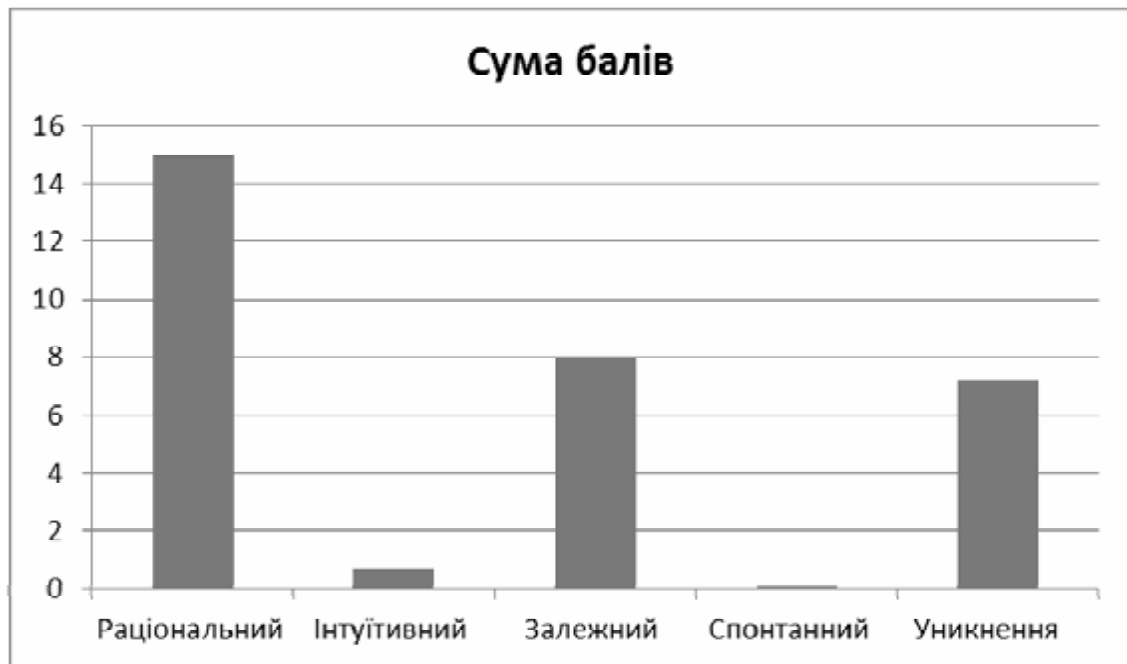

Рис. 5.

Структура стилю прийняття рішення досліджуваного N
(за результатами застосування шкал GDMS)

тивними здібностями не виявляють фреймінг-ефекту, демонструючи “аналітичну” систему міркувань (Stanovich & West, 1998).

Д. Канеман (2014) пояснює фреймінг-ефект властивостями Системи 1, тобто швидким інтуїтивним розв’язанням задачі вибору, водночас відзначає роль емоцій: “виживання” виглядає оптимістичніше, ніж “смертність”. Судячи із самоаналізу досліджуваного, рішення у цьому випадку він приймає швидко, безпомилково, без вагань та емоцій, але за правилами Системи 2. Можливим чинником такого процесу є досвід аналізу і формалізації математичних задач, на який посилається досліджуваний. У його ситуації ефект рефреймінгу пояснюється домінуванням Системи 2, а неохильність до ризику – дією фактору пильності. Досліджуваний N демонструє властивий аналітичному інтелекту стиль прийняття рішення. Трактуючи Т.В. Корниловою відсутності зв’язку фактора пильності з інтелектом як незалежності стилю від когнітивних здібностей людини на цей випадок не поширюється. Рівень і структура когнітивних здібностей досліджуваного N характеризує властивий йому стиль прийняття рішення.

У структурі стилю досліджуваного раціональність набуває кількісного значення, близького до максимального, показники за-

лежності та уникнення знаходяться на середньому, інтуїція – на мінімальному рівні, а спонтанність майже відсутня (рис. 5). Ці дані узгоджуються з характеристикою факторів прийняття рішення досліджуваним (див. рис. 2), підтверджуючи положення про раціональний зміст фактора пильності та відсутність зв’язку цього фактора з інтуїцією (Т.В. Корнилова).

Уникнення має місце в обох випадках, проте його роль, порівняно з пильністю та раціональністю, виражена значно менше. Залежність показує вплив зовнішніх чинників (у формі орієнтації на думки інших людей) на прийняття рішення досліджуваним. Це – характеристики стилю прийняття рішення або копінгу: в такий спосіб досліджуваний N справляється із ситуацією невизначеності, в умовах якої розгортається процес прийняття рішення. Наведені вище результати дають підставу констатувати, що основою копінгу досліджуваного є домінуюча Система 2 у її зв’язку з аналітичним інтелектом. Підтверджується Гіпотеза 2: прийняття рішення конкретною людиною ґрунтується на властивій їй системі міркувань, яка виражається у своєрідності побудови стилю цього процесу.

Залишається відкритим питання про те, “який психологічний процес стоїть за евристи-

Таблиця 5

Складові інтелектуально-особистісного потенціалу досліджуваного N*

Інтелектуально-особистісний потенціал		
складові	кількісна оцінка	якісна оцінка
Інтолерантність / толерантність до невизначеності	37 балів (9 станаївнів) / 26 балів (3 станаїни)	Інтолерантність до невизначеності на найвищому рівні (толерантність – трохи нижча за середній рівень)
Раціональність та готовність до ризику	9 балів/-8 балів	Раціональність на найвищому рівні (готовність до ризику відсутня)
Інтуїтивна здатність та використання інтуїції	24 бали (2 станаїни) / 19 балів (1 станаїн)	Інтуїтивна здатність на низькому рівні (використання інтуїції на найнижчому рівні)
Рефлексивність	136 балів (6 стевів)	Рефлексивність вище за середній рівень
Самоефективність	27 балів	Самоефективність на середньому рівні
Емоційний інтелект	MEI – 66 балів (9 стевів), OEI – 73 бали (9 стевів),	Міжособистісний (MEI) та особистісний (OEI) емоційний інтелект на найвищому рівні

* Кількісна оцінка складових подається у формі, передбаченій опитувальником.

кою” (Корнилова и др., 2017, с. 18). Для вирішення цього питання пропонується дослідити інтелектуально-особистісний потенціал суб'єкта прийняття рішення. Відкритим залишається і питання про зміст копінгу. Копінгом Т.В. Корнилова вважає стиль прийняття рішення, що діагностується Мельбурнським опитувальником, а інтелектуально-особистісним потенціалом – властивості суб'єкта, які діагностуються іншими методиками. Для виявлення зв'язку між цими двома параметрами прийняття рішення застосовується *середньостатистичний підхід*. Single Case Study, про що говорилося вище, звільняє від необхідності йти цим шляхом. *Свідченням копінгу є і фактори прийняття рішення, і показники інтелектуально-особистісного потенціалу особи, котра приймає рішення.*

Відповідно до характеристики інтелектуально-особистісного потенціалу Т.В. Корниловою, досліджуваний N мав би відзначатися *інтолерантністю до невизначеності, високим рівнем раціональності, рефлексивності, самоефективності та особистісною складовою емоційного інтелекту.* Мовиться про прагнення людини відгородитися від ситуації невизначеності, готовність до ясності суджень у намаганні досягти максимальної повноти потрібної інформації, ретельне опрацювання й оцінювання обраної стратегії рішення, впевненість у достатності докладених зусиль, емоційно насичене протікання цього процесу. В *табл. 5* наводяться дані, які дають змогу перевірити це припущення.

Не всі дані Т.В. Корнилової знаходять підтвердження: інтуїтивна здатність досліджуваного N та використання ним інтуїції знаходяться на найнижчому рівні, рефлексивність та самоефективність – у межах середніх значень, емоційний інтелект яскраво виявляє себе не тільки особистісною, а й міжособистісною формою. *Складовими інтелектуально-особистісного потенціалу досліджуваного N є раціональність, інтолерантність до невизначеності, емоційний інтелект;* натомість рефлексивність та самоефективність перебувають на середньому рівні, готовність до ризику та інтуїція йому взагалі не притаманні. Інтуїція не властива і стилю прийняття рішення досліджуваного (див. *рис. 5*). Т.В. Корнилова також не знаходить зв'язку інтуїції з факторами Мельбурнського опитувальника, однак з огляду на свої попередні дані, стверджує, що причина полягає в опитувальнику й що діагностика інтуїції потребує інших засобів. І все ж пояснення може бути іншим: *інтуїція не входить до складу чинників процесу прийняття рішення людиною з інтелектуально-особистісним потенціалом, зміст якого є аналогічним потенціалу досліджуваного.* Це ж саме стосується відсутності готовності до ризику: *той, кому притаманний раціональний стиль прийняття рішення, не покладається на інтуїцію й прагне мінімізувати ступінь ризику.* Водночас виявляє високу нетерпимість до ситуації невизначеності й не тільки інтелектуально, а й емоційно реагує на цю ситуацію та процес її здолання. Свідченням цьому

є високі показники емоційного інтелекту досліджуваного¹⁴.

Т.В. Корнилова виокремлює “два типи особистісної регуляції стратегій прийняття рішення з точки зору індивідуальних відмінностей”: перший характеризується високими показниками *пильності* у її зв'язку з *раціональністю* при нижчих показниках *уникнення* та *прокрастинації*; другий є протилежним першому і відзначається зниженими показниками *пильності* та дещо підвищеними показниками *уникнення* й *прокрастинації* (Корнилова, 2013). Очевидно, що досліджуваному *N* властивий перший тип регуляції з високими показниками *пильності* та *відхиленням*, на яке вказує *підвищений рівень показника прокрастиниції* й *низькі рівні показників надпильності та уникнення* (див. рис. 2).

Поняття “тип особистісної регуляції стратегій прийняття рішення” потребує уточнення. Порівняння рис. 2 і 5 дає змогу бачити, що фактор *пильність*, який діагностується за допомогою Мельбурнського опитувальника й, за Т.В. Корниловою, забезпечує *раціональний* характер прийняття рішення, у досліджуваного *N* виявляється як *раціональний стиль* цього процесу, що визначається за допомогою шкал *GDMS*. Фактор *уникнення* – як *стиль уникнення* при прийнятті рішення. Методики різного спрямування та змісту виявляють одні й ті ж властивості стилю прийняття рішення. Промовистими є і результати порівняння рис. 5 і табл. 5: *раціональність* в обох випадках знаходиться на найвищому рівні, тоді як *інтуїція* практично відсутня¹⁵. *Фактори прийняття рішення, структура стилю такого прийняття, показники інтелектуально-особистісного потенціалу пов'язані між собою та описують один і той самий процес*. Відтак поняття “тип особистісної регуляції стратегій прийняття рішення” охоплює процес регуляції у цілому в його індивідуалізованому вираженні.

У прийнятті рішення досліджуваним *N* відображено ненормативні відхилення цього

процесу, які не є наслідками евристик прийняття рішення, а сам процес ґрунтується на властивій досліджуваному раціональності та аналітичній системі міркувань, спрямованій на досягнення максимально корисного результату. Інакше кажучи, на часі перевірка *гіпотези 3*: з якою із теорій узгоджується цей випадок – із нормативною теорією Дж. фон Неймана та О. Моргенштерна чи дескриптивною теорією Д. Канемана і А. Тверські?

Процес прийняття рішення досліджуваним *N* не можна звести до раціонального вибору між альтернативами, який би відповідав нормативній теорії. Надані ним коментарі до тверджень Мельбурнського опитувальника показують ненормативні відхилення процесу прийняття рішення (див. табл. 3). Відбувається зміна напрямку пошуку, що пояснюється надцінністю ситуації, у якій приймається рішення, відповідно змінюються вимоги до його результату. За цих умов здійснений вибір може бути не найкращим з позиції максимізації очікуваної корисності, проте найкращим з погляду суб'єктивної цінності прийнятого рішення. І все ж у межах заданого суб'єктивно цінного і не обов'язково раціонального напрямку пошуку відбувається раціональний відбір альтернатив, зумовлений властивою досліджуваному раціональністю. Отже, процес прийняття рішення досліджуваним *N* не відповідає принципу максимізації очікуваної корисності у його класичному розумінні, оскільки наявний фактор надціннісних переконань (Vénaïou & Tirole, 2016). У цьому зв'язку слушно говорити про поєднання двох стратегій прийняття рішення – “максимізації” та “задоволення” (Grant, 2016). Перша спрацьовує у межах заданого напрямку пошуку, який своєю чергою, обраний відповідно до другої – стратегії задоволення. Очевидно, що *описаний випадок не відповідає нормативній теорії*.

Процес прийняття рішення досліджуваним *N* не виявляє тих “систематичних помилок”, які, за Д. Канеманом і А. Тверські, є законо-

¹⁴ Емоційні процеси є одним із регуляторів забезпечення прийняття життєвого рішення, де вони “реалізують селективну функцію, пропускаючи одні впливи й блокуючи інші” (Санников, 2016, с. 356). Досліджуваний *N* відзначає роль емоцій у прийнятті рішення, наголошуючи, що вони не тільки супроводжують цей процес, посилюючи чи гальмуючи його, а й “з'являються, коли пригадується зроблений вибір й здійснене рішення”.

¹⁵ У дослідженні стилю прийняття рішення, проведеному на групі високоінтелектуальних студентів за цією ж методикою *GDMS*, “отримано нормальний розподіл стилів “раціональний”, “залежний”, “спонтанний”, “уникнення”, а інтуїтивного стилю не було зовсім” (Grant, 2016, р. 38). Можливо, як і в випадку з досліджуваним *N*, інтелектуальні, раціональні дії при прийнятті важливого рішення не потребують участі інтуїції.

мірним наслідком застосування евристик. Раціонально-аналітичний інтелект досліджуваного і процесуально домінуюча когнітивна Система 2 контролюють процес прийняття рішення, хоча й не виключають можливості появи відхилень як результату застосування евристик. З огляду на відсутність у досліджуваного фреймінг-ефекту (див. *табл. 4*), такі ситуації не можуть бути характерними: вони не відповідають аналітичній організації його когнітивної сфери. Водночас процесу прийняття рішення досліджуваним притаманні відхилення, які характеризують цей процес, проте не становлять результат застосування евристик (див. *табл. 3*). Вони знаходяться поза межами дескриптивної теорії й потребують окремого дослідження та систематизації.

Гіпотеза 3 не знаходить підтвердження: ані нормативна, ані дескриптивна теорії не охоплюють усіх закономірностей протікання процесу прийняття рішення досліджуваним *N*. Та й про перевагу якоїсь із теорій говорити не доводиться, так само не доводиться вести мову про їх недоліки. Будь-яка теорія має певні межі, й саме завдяки їй досліджуване явище отримує своє визначення; питання полягає у повноті визначення та його відповідності конкретному випадку. Дослідження окремого випадку показує, що особливості побудови когнітивної сфери та індивідуально-психологічні властивості людини, безпосередньо присутньої у процесі прийняття життєвого рішення, вносять зміни у загальні правила протікання цього процесу і, здається, вносять його за рамки існуючих теорій. Пошук зв'язків між особливостями індивідуального стилю прийняття рішення, який охоплює комплекс характерних властивостей суб'єкта, та особливостями прояву загальних закономірностей теорії, які виявляються у цьому індивідуальному випадку, може бути шляхом поглиблення їх положень. У цьому дослідженні характеризується тільки один випадок, варто очікувати, що інший – виявить нові закономірності, для пояснення яких потрібно знову звертатися до обох теорій і уточнювати їх засадничі положення.

Дескриптивна теорія Д. Канемана і А. Тверські дає змогу дослідити окремий випадок прийняття рішення, а отримані результати відкривають шлях подальшим дослідженням непересічної ролі в економічній поведінці людської індивідуальності.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі

У дослідженнях психологічних чинників економічної поведінки, відзначених Нобелівськими преміями з економіки, теорії раціональних очікувань Дж. фон Неймана та О. Моргенштерна опонує теорія перспектив Д. Канемана і А. Тверські. Перша – нормативна, вона пояснює, за якими правилами приймається економічне рішення; друга – дескриптивна, описує процес прийняття рішення, заперечуючи постулат першої, що людина за будь-яку ціну досягає максимальної вигоди, керуючись абстрактною величиною корисності. Саме за дескриптивну теорію один із її авторів – психолог Д. Канеман – отримує Нобелівську премію. Нормативна теорія стає вагомим внеском у поведінкову економіку, проте поступається теорії перспектив у питаннях *економічної психології* – дисципліни, що виокремлює роль властивостей людини у прийнятті економічного рішення.

Евристики, які описує дескриптивна теорія (репрезентативність, доступність, коригування та “прив'язка”), не стосуються індивідуальних відмінностей у цьому процесі. На значенні останніх наголошує Т.А. Корнилова, виокремлюючи інтелектуально-особистісний потенціал людини, котра приймає рішення, однак і в цьому разі про місце людської індивідуальності у досліджуваному процесі не йдеться.

Адекватним методом аналізу прийняття рішення конкретною особою є *Single Case Study*, що, на відміну від *Multiple-Case Study*, дає змогу вийти за рамки статистичних закономірностей й розкрити неповторність окремого випадку, водночас позбавляє потреби доводити існування зв'язку між факторами прийняття рішення й показниками інтелектуально-особистісного потенціалу.

Аналіз життєвого економічного рішення конкретної особи – досліджуваного *N*, здійснений шляхом застосування методик, які висвітлюють фактори прийняття рішення, роботу його когнітивних систем, складові інтелектуально-особистісного потенціалу та властивого йому стилю прийняття рішення, узгоджується з теорією Д. Канемана і А. Тверські, проте частково. Особливості процесу прийняття рішення досліджуваного знаходять відображення в ненормативних відхиленнях цього процесу, які не завжди є наслідками

евристик, сам процес ґрунтується на властивій людині системі міркувань й виражається у своєрідності побудови стилю цього процесу. Домінуючими виявляються фактор пильність та когнітивна Система 2, котра діє за правилами, взаємодіючи із Системою 1, що функціонує інтуїтивно й зумовлює відхилення. Прийняття рішення у цьому випадку ґрунтується на розгортанні інтелектуально-особистісного потенціалу досліджуваного у його складових – раціональності, інтолерантності до невизначеності, емоційному інтелекті. Це складно організований аналітичний стиль прийняття рішення, що долає ситуацію невизначеності і блокує можливість когнітивних спотворень у перебігу цього процесу. Висвітлюється психологічна своєрідність прийняття особою окремого життєвого економічного рішення.

Дескриптивна теорія прийняття рішення не охоплює всіх особливостей протікання процесу прийняття рішення в описаному випадку. Передовсім тому, що ґрунтується на статистичних закономірностях, відображає типове й не поширюється на поле індивідуальних відмінностей самого процесу. Та саме ця теорія дає змогу пояснити досліджений випадок і включити його у контекст індивідуально-психологічних характеристик людини. Водночас вона відкриває шлях подальшим пошукам непересічної ролі в економічній поведінці людської індивідуальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Кузина, О.Е. (2004). Экономико-психологическое моделирование финансового поведения населения. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*, (1)1, 83-105.

Воловельская, И.В. (2011). Экономическая психология: история становления. *Вісник економіки транспорту і промисловості*, 36, 376-380.

Кейнс, Дж.М. (1999). *Общая теория занятости, процента и денег*. Москва: Гелиос АРВ.

Автономов, В.С. (1998). *Модель человека в экономической науке*. Санкт-Петербург: Экономическая школа.

Найт, Ф. (1994). Понятие риска и неопределенности. *THESIS*, (5), 2, 12-28.

Нейман, Дж., & фон. Моргенштерн, О. (1970). *Теория игр и экономическое поведение*. Москва: Наука.

Алле, М. (1994). Поведение рационального человека в условиях риска: критика постулатов и аксиом американской школы. *THESIS*, (5), 2, 217-241.

Tversky, A. & Kahneman, D. (1974). Judgment under uncertainty: Heuristics and biases. *Science*, 185, 1124-1131.

Канеман, Д., Словик, П., & Тверски, А. (2005). *Прийняття рішень в умовах неопределенності. Правила і предубеждения*. Харьков: Гуманитарний центр.

Канеман, Д. (2014). *Думай медленно... , решай быстро*. Москва, АСТ.

Bénabou R., & Tirole, J. (2016). Mindful economics: The production, consumption, and value of beliefs. *Journal of Economic Perspectives*, (30), 3, 141-164.

Попов, А.Ю., & Вихман, А.А. (2014). Когнитивные искажения в процессе принятия решений: научная проблема и гуманитарная технология. *Вестник ЮУрГУ, серия "Психология"*, 7(1), 5-16.

Величковский, Б.М. (2006). *Когнитивная наука. Основы психологии познания: в 2 т*. Москва: Академия.

Шумейкер, П. (1994). Модель ожидаемой полезности: разновидности, подходы, результаты и пределы объяснительных возможностей. *THESIS*, 2 (5), 29-80.

Goldstein, W. M. & Hogarth, R. M. (1997). Judgment and decision research: Some historical context. *Cambridge series on judgment and decision making. Research on judgment and decision making: Currents, connections, and controversies*. New York, NY, US: Cambridge University Press. 3-65.

Handbook of economic psychology (1988). Springer-Science + Business Media, B.V.

Lewin, S. B. (1996). Economics and psychology: Lessons for our day from the early twentieth century. *Journal of Economic Literature*, 34, 1293-1323.

Rabin, M. (1998). Psychology and Economics. *Journal of Economic Literature*, (36), 1, 11-46.

Baron, J. (2008). *Thinking and deciding*. Cambridge: Cambridge University Press.

Талер, П. (2018). *Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення*. Київ: Наш формат.

Thaler, R.H. (2017). Unless you are spock, irrelevant things matter in economic behavior. *The New York Times*. Взято з: <https://www.nytimes.com/2015/05/10/upshot/unless-you-are-spock-irrelevant-things-matter-in-economic-behavior.html?action=click&contentCollection=Economy&module=RelatedCoverage®ion=Marginalia&pgtype=article>

The Cambridge handbook of psychology and economic behaviour (2008). Cambridge University Press.

Suhonen, N. (2007). Normative and descriptive theories of decision making under risk: A short review. *Keskusteluaikiteita*, 49, 1-22.

Grant, B.D. (2016). Individual differences in stress and coping: Testing a model of decisional control (Thesis). *Electronic thesis and dissertation repository*, 4206.

Stanovich, K.E. & West R.F. (1998). Individual differences in framing and conjunction effects. *Thinking and reasoning*, (4), 4, 289-317.

Kahneman, D., & Tversky, A. (1981). The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211 (4481), 453-458.

Канеман, Д., Тверски, А. (2003). Рациональный выбор, ценности и фреймы. *Психологический журнал*, (24), 4, 31-42.

Slooman, S.A. (1996). The empirical case for two systems of reasoning. *Psychological Bulletin*, 119, 3-22.

Айнхорн, Х.Дж. (2005). Получение знаний из опыта и условно-оптимальных правил при принятии решения. Канеман Д. Словик П. Тверски А. *Прийняття рішень в умовах неопределенності: Правила і предубеждения*. Харьков: Гуманитарний Центр, 308-326.

Козелецкий, Ю. (1979). *Психологическая теория*

решений. Москва: Прогресс.

Корнилова, Т.В., & Керимова, С.Г. (2018). Особенности личностных предпосылок принятия решений (на материале фрейминг-эффекта) у врачей и преподавателей. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*, (15), 1, 22-38.

Корнилова, Т.В. (2013). Мельбурнский опросник принятия решений: русскоязычная адаптация. *Психологические исследования*, 6 (31), 4. <http://psystudy.ru>

Корнилова, Т.В. (2003). *Психология риска и принятия решения*. Москва: Аспект Пресс.

Корнилова, Т.В., Чумакова, М.А., Корнилов, С.А., & Новикова, М.А. (2010) *Психология неопределенности: Единство интеллектуально-личностного потенциала человека*. Москва: Смысл.

Санников, А.И. (2016). *Психология принятия жизненных решений личностью (Докт. дис.)*. Одесса.

Zaidah, Z. (2007). The Case Study as a research method. *Journal Kemanusiaan*, 9, 1-6.

Gustafsson, J. (2017). *Single case studies vs. multiple case studies: a comparative study (Thesis)*. Halmstad, Sweden: Halmstad University.

Корнилова, Т.В., & Чумакова, М.А. (2014). Шкалы толерантности и интолерантности к неопределенности в модификации опросника С. Баднера. *Экспериментальная психология*, (7), 1, 92-110.

Корнилова, Т.В., & Корнилов, С.А. (2013). Интуиция, интеллект, личностные свойства (результаты апробации шкал опросника С. Эпстайна). *Психологические исследования*, (28), 6, 5. <http://psystudy.ru>

Карпов, А.В. (2003). Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал*, (24), 5, 45-57.

Шварцер, Р., Ерусалем, М., & Ромек, В. (1996). Русская версия шкалы общей самооэффективности Р. Шварцера и М. Ерусалема. *Иностранная психология*, 7, 71-77.

Люсин, Д.В. (2006). Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭМИН. *Психологическая диагностика*, 4, 3-22.

Scott, S.G., & Bruce, R.A. (1995). Decision-making style: The development and assessment of a new measure. *Educational and Psychological Measurement*, (55), 5, 818-831.

Bouckenooghe, D., Vanderheyden, K., Mestdagh, S., & van Laethem, S. (2007). Cognitive motivation correlate of coping style in decisional conflict. *The Journal of Psychology*, (6), 141, 605-625.

Frisch, D. (1993). Reasons for framing effects. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 54, 399-429.

Tombu, M., & Mandel, D.R. (2015). When does framing influence preferences, risk perceptions, and risk attitudes? The explicated valence account. *Journal of Behavioral Decision Making*, (28), 5, 464-476.

Корнилова, Т.В., Павлова, Е.М., Красавцева, Ю.В., & Разваляева, А.Ю. (2017). Связь фрейминг-эффекта с индивидуальными различиями у студентов-медиков и студентов-психологов. *Национальный психологический журнал*, (28), 4, 17-29. doi: 10.11621/npj.2017.0402.

REFERENCES

Kuzina, O.E. (2004). Jekonomiko-psihologicheskoe modelirovanie finansovogo povedeniya naselenija

[Economic and psychological modeling of financial behavior of the population]. *Psihologija. Zhurnal Vysšej shkoly jekonomiki*, (1)1, 83-105. [In Russian].

Volovel'skaja, I.V. (2011). Jekonomicheskaja psihologija: istorija stanovlennja [Economic psychology: the history of the establishment]. *Visnyk ekonomiky transportu i promy'slovosti*, 36, 376-380. [In Russian].

Kejns, Dzh.M. (1999). *Obshhaja teorija zanjatosti, procenta i deneg* [The General Theory of Employment, Interest and Money]. Moskva: Gelios APB. [In Russian].

Avtonomov, V.S. (1998). *Model' cheloveka v jekonomicheskoi nauke*. Sankt-Peterburg: Jekonomicheskaja shkola. [In Russian].

Najt, F. (1994). Ponjatie riska i neopredelennosti [The concept of risk and uncertainty]. *THESIS*, (5), 2, 12-28. [In Russian].

Nejman, Dzh., & fon. Morgenshtern, O. (1970). *Teorija igr i jekonomicheskoe povedenie* [The theory of games and economic behavior]. Moskva: Nauka. [In Russian].

Alle, M. (1994). Povedenie racional'nogo cheloveka v uslovijah riska: kritika postulatov i aksiom amerikanskoj shkoly [Behavior of a rational person at risk: criticism of the postulates and axioms of the American school]. *THESIS*, (5), 2, 217-241. [In Russian].

Tversky, A. & Kahneman, D. (1974). Judgment under uncertainty: Heuristics and biases. *Science*, 185, 1124-1131.

Kaneman, D., Slovik, P., & Tverski, A. (2005). *Prinjatje reshenij v uslovijah neopredelennosti Pravila i predubezhdenija* [Decision making under uncertainty. Rules and Prejudices]. Har'kov: Gumanitarnyj centr. [In Russian].

Kaneman, D. (2014). Dumaj medlenno..., reshaj bistro [Think slowly ... decide quickly]. Moskva, AST. [In Russian].

Vijnabou R., & Tirole, J. (2016). Mindful economics: The production, consumption, and value of beliefs. *Journal of Economic Perspectives*, (30), 3, 141-164.

Popov, A.Ju., & Vihman, A.A. (2014). Kognitivnye iskazhenija v processe prinjatija reshenij: nauchnaja problema i gumanitarnaja tehnologija [Cognitive distortions in the decision-making process: a scientific problem and humanitarian technology]. *Vestnik JuUrGU, serija "Psihologija"*, 7(1), 5-16. [In Russian].

Velichkovskij, B.M. (2006). *Kognitivnaja nauka. Osnovy psihologii poznaniya: v 2 t.* [Cognitive science. Fundamentals of the psychology of knowledge: in 2 vol.]. Moskva: Akademija. [In Russian].

Shumejker, P. (1994). Model' ozhidaemoj poleznosti: raznovidnosti, podhody, rezul'taty i predely ob#jasnitel'nyh vozmozhnostej [Expected utility model: varieties, approaches, results and limits of explanatory possibilities.]. *THESIS*, (5), 2, 29-80. [In Russian].

Goldstein, W. M. & Hogarth, R. M. (1997). Judgment and decision research: Some historical context. *Cambridge series on judgment and decision making. Research on judgment and decision making: Currents, connections, and controversies*. New York, NY, US: Cambridge University Press. 3-65.

Handbook of economic psychology (1988). Springer-Science + Business Media, B.V.

Lewin, S. B. (1996). Economics and psychology: Lessons for our day from the early twentieth century. *Journal of Economic Literature*, 34, 1293-1323.

Rabin, M. (1998). Psychology and Economics. *Journal*

of Economic Literature, (36), 1, 11-46.

Baron, J. (2008). *Thinking and deciding*. Cambridge: Cambridge University Press.

Taler, R. (2018). *Povedinkova ekonomika. Yak emociji vplyvayut na ekonomichni rishennya* [Behavioral economy. How emotions affect economic decisions]. Kyiv: Nash format. [In Ukrainian].

Thaler, R.H. (2017). Unless you are spock, irrelevant things matter in economic behavior. *The New York Times*. Взято з: <https://www.nytimes.com/2015/05/10/upshot/unless-you-are-spock-irrelevant-things-matter-in-economic-behavior.html?action=click&contentCollection=Economy&module=RelatedCoverage®ion=Marginalia&pgtype=article>

The Cambridge handbook of psychology and economic behaviour (2008). Cambridge University Press.

Suhonen, N. (2007). Normative and descriptive theories of decision making under risk: A short review. *Keskusteluaitteita*, 49, 1-22.

Grant, B.D. (2016). Individual differences in stress and coping: Testing a model of decisional control (Thesis). *Electronic thesis and dissertation repository*, 4206.

Stanovich, K.E. & West R.F. (1998). Individual differences in framing and conjunction effects. *Thinking and reasoning*, (4), 4, 289-317.

Kahneman, D., & Tversky, A. (1981). The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211 (4481), 453-458.

Kaneman, D., & Tverski, A. (2003). Racional'nyj vybor, cennosti i frejmy [Rational choice, values and frames]. *Psihologicheskij zhurnal*, (24), 4, 31-42. [In Russian].

Slooman, S.A. (1996). The empirical case for two systems of reasoning. *Psychological Bulletin*, 119, 3-22.

Ajnhorn, H.Dzh. (2005). Poluchenie znanij iz opyta i uslovno-optimal'nyh pravil pri prinjatii reshenija [Obtaining knowledge from experience and conditionally optimal rules when making a decision]. *Kaneman D. Slovik P. Tverski A. Prinjatje reshenij v neopredelennosti: Pravila i predubezhdenija*. Har'kov: Gumanitarnyj Centr, 308-326. [In Russian].

Kozeleckij, Ju. (1979). *Psihologicheskaja teorija reshenij* [Psychological decision theory]. Moskva: Progress. [In Russian].

Kornilova, T.V., & Kerimova, S.G. (2018). Osobennosti lichnostnyh predposylok prinjatija reshenij (na materiale frejming-jeffekta) u vrachej i prepodavatelej [Features of personal prerequisites for decision-making (based on the framing effect) of doctors and teachers]. *Psihologija. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki*, (15), 1, 22-38. [In Russian].

Kornilova, T.V. (2013). Mel'burnskij oprosnik prinjatija reshenij: russkojazychnaja adaptacija [Melbourne decision-making questionnaire: Russian-language adaptation]. *Psihologicheskie issledovanija*, 6 (31), 4. <http://psystudy.ru>. [In Russian].

Kornilova, T.V. (2003). *Psihologija riska i prinjatija reshenija* [Psychology of risk and decision making]. Moskva: Aspekt Press. [In Russian].

Kornilova, T.V., Chumakova, M.A., Kornilov, S.A., & Novikova, M.A. (2010) *Psihologija ne-opredelennosti: Edinstvo intellektual'no-lichnostnogo potenciala cheloveka* [Psychology of uncertainty: Unity of human intellectual and personal potential]. Moskva: Smysl. [In Russian].

Sannikov, A.I. (2016). *Psihologija prinjatija zhiznennyh reshenij lichnost'ju* (Dokt. dis.) [Psychology of making life decisions by person (Thesis)]. Odessa. [In Russian].

Zaidah, Z. (2007). The Case Study as a research method. *Journal Kemanusiaan*, 9, 1-6.

Gustafsson, J. (2017). *Single case studies vs. multiple case studies: a comparative study* (Thesis). Halmstad, Sweden: Halmstad University.

Kornilova, T.V., & Chumakova, M.A. (2014). Shkaly tolerantnosti i intolerantnosti k neopredelennosti v modifikacii oprosnika S. Badnera [Scales of tolerance and intolerance to uncertainty in the modification of the S. Badner questionnaire]. *Jeksperimental'naja psihologija*, (7), 1, 92-110. [In Russian].

Kornilova, T.V., & Kornilov, S.A. (2013). Intuicija, intellekt, lichnostnye svojstva (rezul'taty aprobacii shkal oprosnika S. Jepstajna) [Intuition, intellect, personality traits (results of approbation of the scales of the S. Epstein questionnaire)]. *Psihologicheskie issledovanija*, (28), 6, 5. <http://psystudy.ru>. [In Russian].

Karpov, A.V. (2003). Refleksivnost' kak psihicheskoe svojstvo i metodika ee diagnostiki [Reflexivity as a mental property and a method for its diagnosis]. *Psihologicheskij zhurnal*, (5), 24, 45-57. [In Russian].

Shvarcer, R., Erusalem, M., & Romek, V. (1996). Russkaja versija shkaly obshhej samojeffektivnosti R. Shvarcera i M. Erusalema [The Russian version of the scale of general self-efficacy of R. Schwarzer and M. Erusalem]. *Inostrannaja psihologija*, 7, 71-77. [In Russian].

Ljusin, D.V. (2006). Novaja metodika dlja izmerenija jemocional'nogo intellekta: oprosnik JemIn [A new method for measuring emotional intelligence: the questionnaire EmIn]. *Psihologicheskaja diagnostika*, 4, 3-22. [In Russian].

Scott, S.G., & Bruce, R.A. (1995). Decision-making style: The development and assessment of a new measure. *Educational and Psychological Measurement*, (55), 5, 818-831.

Bouckenooghe, D., Vanderheyden, K., Mestdagh, S., & van Laethem, S. (2007). Cognitive motivation correlate of coping style in decisional conflict. *The Journal of Psychology*, 141 (6), 605-625.

Frisch, D. (1993). Reasons for framing effects. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 54, 399-429.

Tomby, M. & Mandel, D.R. (2015). When does framing influence preferences, risk perceptions, and risk attitudes? The explicated valence account. *Journal of Behavioral Decision Making*, (28), 5, 464-476.

Kornilova, T.V., Pavlova, E.M., Krasavceva, Ju.V., & Razvaljaeva, A.Ju. (2017). Svjaz' frejming-jeffekta s individual'nymi razlichijami u studentov-medikov i studentov-psihologov [The relationship of the framing effect with individual differences among medical students and psychology students]. *Nacional'nyj psihologicheskij zhurnal*, (28), 4, 17-29. doi: 10.11621/npj.2017.0402.

АНОТАЦІЯ

Кононович Тетяна Олександрівна, М'ясоїд Петро Андрійович.

Економічна поведінка і процес прийняття рішення: Single Case Study.

У статті характеризуються етапи становлення історії економічної психології та поведінкової економіки, пока-

зується внесок лауреатів Нобелівської премії у вивчення психологічних чинників процесу прийняття економічного рішення, виокремлюється теорія очікуваної корисності Дж. фон Неймана та О. Моргенштерна, особлива увага приділяється теорії перспектив Д. Канемана і А. Тверські. Першу називають нормативною, другу – дескриптивною. Констатується, що друга, описуючи евристику прийняття рішення, не стосується індивідуальних відмінностей у цьому процесі. Т.В. Корнилова у низці досліджень наводить характеристики складових інтелектуально-особистісного потенціалу людини, котра приймає рішення, однак про місце індивідуальності у процесі прийняття рішення також не йдеться.

Нами застосовується метод Single Case Study, що, на відміну від Multiple-Case Study, дає змогу вийти за рамки статистичних закономірностей, зрозуміти окремий випадок досліджуваного процесу, розкриваючи його неповторність. Немає потреби застосовувати статистичні методи й доводити існування зв'язку між факторами прийняття рішення й показниками інтелектуально-особистісного потенціалу, що отримані на вибірках.

Аналізується процес прийняття життєвого економічного рішення конкретною особою – досліджуваним N. Матеріал для аналізу дає Мельбурнський опитувальник, що характеризує фактори прийняття рішення й показує роботу когнітивних систем досліджуваного. Наявність когнітивних спотворень при прийнятті такого рішення визначається на підставі фреймінг-ефекту. За допомогою низки методик діагностуються складові інтелектуально-особистісного потенціалу досліджуваного: інтолерантність / толерантність до невизначеності, раціональність, готовність до ризику, інтуїтивна здатність і використання інтуїції, рефлексивність, самоефективність, емоційний інтелект. Властивий досліджуваному стиль прийняття рішення визначається за допомогою методики GDMS. Перевіряються гіпотези: 1. Особливості процесу прийняття рішення конкретною людиною знаходять відображення в ненормативних відхиленнях цього процесу, які не характеризують наслідки евристик. 2. Прийняття рішення особою ґрунтується на властивій їй системі міркувань й виражається у своєрідності побудови стилю цього процесу. 3. Окремий випадок прийняття рішення узгоджується або із нормативною, або із дескриптивною теорією і його можна пояснити з позицій котроїсь із них.

Гіпотези 1 і 2 знаходять підтвердження. У процесі прийняття рішення досліджуваним N домінуючими є фактор пильність та когнітивна Система 2, котра діє раціонально, оперує евристичними і взаємодіє з Системою 1, що діє інтуїтивно. Саме Система 1 зумовлює відхилення у процесі прийняття рішення досліджуваним, зокрема й ті, які не належать до наслідків евристик. Процес у цілому постає розгортанням інтелектуально-особистісного потенціалу досліджуваного у його складових – у раціональності, інтолерантності до невизначеності, емоційному інтелекті. Фреймінг-ефект на досліджуваного не поширюється, когнітивних спотворень не виявлено. Прийняття ним життєвого рішення виражається у властивому йому аналітичному стилі

цього процесу. Гіпотеза 3 не знаходить підтвердження: ні нормативна, ані дескриптивна теорії не охоплюють закономірностей протікання процесу прийняття рішення. Водночас дескриптивна теорія дає змогу пояснити ці закономірності й відкриває шлях подальшим дослідженням непересічної ролі в економічній поведінці людської індивідуальності.

Ключові слова: процес прийняття рішення, економічна психологія, поведінкова економіка, теорія очікуваної корисності, теорія перспектив, евристики, когнітивні спотворення, інтелектуально-особистісний потенціал, життєве економічне рішення, психодіагностика, когнітивна система, аналітичний інтелект, стиль прийняття рішення, фреймінг-ефект, Single Case Study, Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн, Д. Канеман, А. Тверські, Т.В. Корнилова.

ANNOTATION

Tetiana Kononovych, Petro Miasoid.

Economic behavior and decision making: a single case study.

The article describes the stages of the history of economic psychology and behavioral economy, shows the contribution of the Nobel Prize laureates to the study of psychological factors in the process of making an economic decision, distinguishes the theory of the expected utility of John von Neumann and O. Morgenstern. The special attention is paid to the theory of prospects D. Kahneman and A. Tverski. The first is called normative, the second is descriptive. It is stated that the second one, describing the decision-making heuristics, does not concern individual differences in this process. T.V. Kornilova in a number of studies has drawn the characteristics of the components of the intellectual-personal potential of the person who makes the decision, however the place of individuality in decision-making is also not discussed.

We use the Single Case Study method, which, as opposed to the Multiple-Case Study, allows us to go beyond the scope of statistical pattern to understand an isolated case of the investigated process, revealing its indifference. There is no need to apply statistical methods and prove the existence of the links between decision making factors and data of intellectual-personal potential obtained on samples.

The process of making a life-saving economic decision is analyzed by the concrete person – the researchable subject N. The material for the analysis is given by the Melbourne questionnaire, which characterizes the decision-making factors and shows the work of the cognitive systems of the researchable subject. The presence of cognitive distortion while the researchable subject is making decision based on the framing effect. With the help of a number of techniques, the components of the intellectual-personal potential of the researchable subject are diagnosed: intolerance / tolerance to uncertainty, rationality, risk-taking, intuitive ability and the use of intuition, reflexivity, self-efficacy, emotional intelligence. The internal decision-making style of the researchable subject is determined using the GDMS methodology. The tested hypotheses are: 1. The particular process of decision-making by a concrete person is reflected in the non-standard biases of this process, which are not the consequences of heuristics. 2. The decision-making of

a person is based on the inherent system of reasoning and is expressed in its specific structure of the style of this process. 3. An individual case of decision-making is consistent either with a normative or with a descriptive theory and it can be describe from the view of one of them.

Hypotheses 1 and 2 find endorsement in. In the decision-making process, N is the dominant factor of vigilance and the cognitive System 2, which operates rationally, operates with heuristics and interacts with System 1, which acts intuitively. It is System 1 that causes biases in the decision-making process of the researchable subject, including those that are not the result of heuristics. The process as a whole arises from the deployment of the intellectual-personal potential of the researchable subject in its components - in rationality, intolerance to uncertainty, emotional intelligence. Framing effect on the researchable subject does not apply, cognitive distortions are not detected. The making of a life-decision by the researchable subject is expressed in its inherent analytical style of this process. Hypothesis 3 does not find confirmation: neither normative

nor descriptive theory covers the patterns of the decision-making process in this case. At the same time, the descriptive theory makes it possible to explain these patterns and discover a path for the further study of a remarkable role in the economic behavior of human individuality.

Key words: *decision-making, economic psychology, behavioral economy, theory of expected utility, perspective theory, heuristics, cognitive biases, intellectual-personal potential, life-saving economic decision, psychodiagnostics, cognitive system, analytical intelligence, decision-making style, framing effect, Single Case Study, John von Neumann, O. Morgenstern, D. Kahneman, A. Tversky, T. V. Kornilova.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Полунін О.В.,
д. психол. н., проф. Шандрук С.К.**

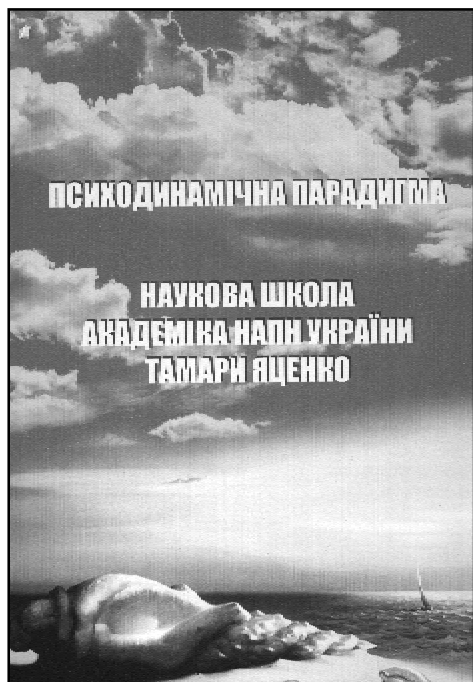
Надійшла до редакції 13.01.2019.

Підписана до друку 21.02.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Кононович Т.О., М'ясоїд П.А. Економічна поведінка і процес прийняття рішення: Single Case Study. Психологія і суспільство. 2019. №2. С. 115–138.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Наукова школа академіка НАПН України Тамари Яценко : колективна монографія / за заг. ред. акад. Т. С. Яценко. Дніпро : Інновація, 2019. 350 с.

Монографія представляє науково-практичні здобутки колективу учених, дослідників та практиків у галузі глибинної психології, наукові пошуки яких об'єднані психодинамічною парадигмою, започаткованою сорокаріччя тому академіком НАПН України Т. С Яценко. Робота презентує теоретичні основи, що базуються на практичних здобутках методу активного соціально-психологічного пізнання (АСПП), впровадження якого в освітніх закладах України санкціоновано МОН України (з 2004 року "Галузевим стандартом..."). Основні напрями науково-практичних пошуків Т. С Яценко та її послідовників створили передумови для адекватного формування та розуміння методології, практики та прикладних аспектів психодинамічної парадигми. Монографія представляє як проблеми глибинного пізнання психіки, так і відповіді на них у теоретичному та прикладному аспектах. Зміст втілює відгуки учасників (про результативність АСПП) та визначних вчених про розвиток психодинамічного напрямку в Україні. Робота презентує можливості психодинамічної теорії глибинного пізнання психіки в практиці підготовки майбутніх психологів.

Адресовано викладачам психології, студентам, аспірантам, психологам-практикам та небайдужим до психоаналітичного розуміння психіки та її пізнання за умов процесуальної діагностики в нерозривній єдності з корекцією.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПОРАДИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО АКТИВІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІВ

Арсен ЛИПКА

УДК 159.923

Arsen Lypka

PSYCHOLOGICAL ADVICE AND GUIDANCE ON ACTIVATION THE PROFESSIONAL RESPONSIBILITY OF PSYCHOLOGISTS

Постановка суспільної проблеми. Багатогранність функціонування сучасного суспільства як динамічного соціального організму, зростання темпів його трансформації зумовлюють потребу розвитку професійної відповідальності особистості психолога, що є неодмінною умовою розбудови нашої держави [1; 4; 6; 9]. Дослідження сформованості вказаної відповідальності – актуальна проблема сучасної вищої освіти, оскільки вона спрямовує професійну відповідальність психолога не лише до постійного саморозвитку, особистісного самовдосконалення, допомоги іншим, а й націлена на організацію ефективного виконання в майбутньому відповідних професійних обов'язків, завдань і функцій, що забезпечить стабільність психічного світу як громадян-клієнтів, так і психодуховно врегулює соціальне довкілля.

Відомо, що особиста здатність до професійної відповідальності та уміння виконувати її умови – це один з основних критеріїв ухвалення рішення при просуванні людини кар'єрними щаблями. Це завжди основа лідерства і зростання майстерності керівництва, важливий чинник особистісного самоствердження. Адже коли примножується і розширюється сфера відповідальності людини – розвивається й збагачується її особистісний світ, сфера соціальних впливів, вагомість у суспільстві, а відтак зростають її можливості,

персональні ресурси й компетентності. Чим меншою мірою особа бере відповідальність на себе, чим вужче коло її зобов'язань, тим слабша її значущість, спроможності, реальна сила діянь і вчинків, тим більш локалізовано вона конструює повсякдення, тим менше здатна змінювати життя на краще.

Аналіз останніх досліджень з даної тематики. Оскільки предметним полем нашого дослідження постають власне рекомендації щодо активізації (“робити кого-, що-небудь діяльнішим, активнішим” [2, с. 19]) професійної відповідальності, то окремо підкреслимо, що донині були подані лише локальні аспекти окремих сегментів того, як стимулювати розвиток відповідального ставлення до виконання фахових обов'язків, завдань, ролей тощо. Звісно, що у прикладній психології наявна низка опосередкованих правил та еталонів особистісного зростання фахівця-психолога, але цілісна картина унаявленої проблематики через кватерне взаємопричинення одного аспекту професійного життя іншим відсутня.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вперше створена та обґрунтована авторська *мислесхема дослідження аспектів професійної справи* як відповідального вчинення майбутнього фахівця-психолога (ситуаційний, інтенційний, мислєдіяльнісний, рефлексивний), що створена за

законами циклічно-вчинкового підходу, започаткованого А.В. Фурманом та продовженого у дослідженнях С.К. Шандруком, О.Є. Фурман, А.А. Фурманом, А.Н. Гірняком і водночас фокусується на змісті та категорійно-понятійному апараті не трьох складових профвідповідальності – когнітивна, емоційно-мотиваційна, поведінково-вольова (К.К. Муздибаєв, М.В. Савчин, М.А. Садова та ін.), а чотирьох, де виокремлюється “морально-духовна” складова (за О.Є. Фурман [8]), а також наповнена конкретними практичними рекомендаціями.

Формулювання цілей статті: а) запропонувати чотирисходинову мисленеву схему психологічної активізації професійної відповідальності фахівця-психолога, що слідує чи співвідноситься із вищезазначеними компонентами профвідповідальності та висвітлює аспекти його професійного життя (див. далі. *рис.*); б) наповнити останні практичними рекомендаціями, порадами, покроковими алгоритмами зростання профвідповідальності майбутнього психолога та розпізнавальними індикаторами її активізації у його продуктивне русло.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Відомо, що професійна відповідальність – це надійне підґрунтя досягнення мети, передумова побудови продуктивних взаємостосунків й укладання міжперсональних домовленостей. Водночас відповідальність за себе і за свою професійну долю – найбільш значущий показник соціальної зрілості особи, повноти усвідомлення нею трудового шляху, здатність давати слово і тримати його, виконуючи прийняті на себе зобов'язання.

Відповідальність за свою долю та внутрішнє благополуччя осіб-пацієнтів, на наш погляд, охоплює щонайменше чотири аспекти професійного життя фахівця-психолога як його відповідального вчинення: ситуаційний, інтенційний, мислєдіяльній і рефлексивний (див. *рис.*). Вони центруються на структурних компонентах профвідповідальності особистості та логічно слідує із принципів та нормативів циклічно-вчинкового підходу, що вперше у психології обґрунтований у 2013 році А.В. Фурманом [7], а саме:

а) задумовуваних і реально створюваних життєвих фрагментів, станів, подій і своєчасне усунення виникаючих у повсякденні проблем й надання допомоги рідним, близьким, друзям, себто тим, хто входить у сферу (за ситуативно

змінним плином життя) його суб'єктивної відповідальності;

б) мотивувань та інтенційності як визначальних каналів свідомісного налаштування на відповідальне здійснення мрій, задумів, цілей і водночас спрямування-зосередження інтелектуальних, емоційно-вольових, соціальних, творчих і суто самоекзистенційних зусиль на удіяльнення єдиного й непересічного відповідального вчинку;

в) сутнісно неповторного в лоні здійснюваного ним відповідального вчинення потоку думок-понять-образів, які характеризують ідеальний план свідомості, і конкретної діяльності, мислєдіяльності (практичний план свідомої буттєвості), що дають йому змогу домогтися безпеки, успіху, благополуччя та відчуття задоволення і щастя у повсякденній взаємодії з іншими людьми;

г) майже безперервно здійснюваних самозвітування і саморефлексії, що уреальнюють побутову і професійну відповідальність особистості психолога як за багатолике персоніфіковане довкілля, так і за власний психодуховний світ та індивідуальнісний перебіг самосвідомості.

У контексті створеної мислєсхеми зауважимо, що розпізнавальними індикаторами профвідповідальної особистості тут є:

– здатність брати відповідальність на себе за власні вчинки і поведінку інших людей-співдіячів та розумова спроможність враховувати ситуаційні фактори (зокрема умови і можливості) та наявні методи і засоби повноцінного виконання своїх зобов'язань;

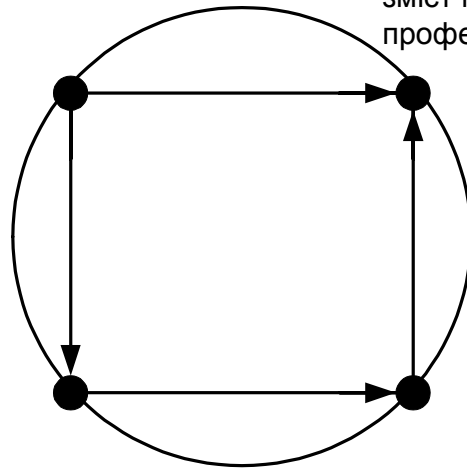
– готовність і рішучість дати слово собі чи іншим щодо виконання тієї чи іншої справи, яка для вас важлива, виявлення прагнень і конкретних дій її реалізації, навіть у тому разі, коли вона потребує довготермінових життєвих цілей;

– надійність фахівця як здатність дотримуватися – перед собою й навколишніми – своїх слів, зобов'язань, принципів, позицій-поглядів, цінностей і заявлених учинкових дій за будь-яких, навіть вкрай несприятливих і повно невизначених, обставин;

– самоефективність особистості-фахівця як індивідуальності, що вказує на його здатність до постійного оцінювання своїх ресурсів і здібностей та відчуття компетентності під час виконання внутрішньо прийнятих зобов'язань і завдань (перед довкіллям, національною культурою, собою, іншими людьми), що охоплює “самоповагу, гідність і локус контролю”

1 – ситуаційна відповідальність: не стільки слідування обставинам та умовам ситуаційних обов'язку, необхідності, відповідності ментальним законам, скільки створення оптимальної для порозуміння і соціокультурного розвитку себе і навколишніх «просторової конфігурації сил, смислів, дій» (В.А. Роменець) та суб'єктивна відповідальність за їх конструктивність, логічність, знаннєвість, продуктивність, гуманність (переважно реалізує зміст когнітивного компонента професійної відповідальності)

4 – рефлексивна відповідальність: не лише зреалізування відповідальності особистості-фахівця за потік власних буденних ситуацій і подій, за свої мотиви, орієнтації і цінності, за вибори, діяння, вчинки і справу життя, а й постійне, часто акцентуйоване і переважальне у сфері свідомості, самозвітування – критичне, конструктивне, креативне, компетентне, себто профвідповідальність за перебіг самоусвідомлення того, що відбувається довкола й у його власному психодуховному світі, що уможлиблює вихід на істинну свободу тощо (обстоює зміст морально-духовного компонента професійної відповідальності)

2 – інтенційна відповідальність: не лише повсякденне виконання фахівцем загальноприйнятих приписів і норм поведінки та діяльності, а й вибір і буденна його професійна праця над особисто обраними і прийнятими життєвими цілями, позицією, відповідальність за зовнішні і внутрішні мотиви та світоглядні орієнтири, які уможлиблюють досягнення успіху і відчуття щастя (ґрунтується на змісті емоційно-мотиваційного компонента профвідповідальності)

3 – мислєдіяльнісна відповідальність: не стільки за прийняті особистістю обов'язки, ролі, зобов'язання, виконувані функції і роботу, скільки за спрямування, зміст та інтенсивність пошуку думок та інтелектуальних операцій спрогнозованості дій, з одного боку, і конкретну діяльність здоланності завдань, практичне зреалізування власного мислєвчинення – з іншого, що в актуалізаційному взаємодоповненні ідеального й емпіричного в єдиному потоці свідомості уреальнюють як цілеспрямованість фахівця, його безпеку, благополуччя і комфорт, так і всіх близьких і дистанційованих навколишніх (зреалізовує зміст конативно-вольового компонента профвідповідальності)

Рис.

Аспекти професійного життя фахівця-психолога як відповідальне вчинення

(А. Бандура) як його найважливіші параметричні складові й водночас містить переконання у власній спроможності свідомо керувати своїми поведінкою, спілкуванням, діяльністю, вчинками, що у практиці повсякдення утворює не лише самоєфективність, а й сумлінність, надійність і вихованість в оцінці навколишніх.

Далі за прийнятою нами мислесхемою відповідального вчинення даємо змогу студентам конструктивно відрефлексувати такі чотири аспекти цілеспрямованості, що взаємспричинено актуалізують усі структурні компоненти профвідповідальності психолога:

1. Наявність життєвої мети та похідних цілей (котрі мисленнево продумуються, аналізуються, узагальнюються), які мають для нього важливе значення; в ідеалі, це повинна бути справа всього життя, котра б консонувала прийнятому ним призначенню (актуалізується когнітивна складова профвідповідальності);

2. Сильна мотивація, яка охоплює в осередді снагу прагнення, тобто містить ті душевні джерела енергії, які самоактуалізаційно запускаються тоді, коли він знайшов правильну мету та усвідомив, для чого її конче важливо досягти (себто з'явилося достеменно глибинне мотивування та активізується емоційно-мотиваційний компонент профвідповідальності);

3. Наполегливість і завзятість у поступі до досягнення мети; саме наполегливість допомагає подолати всі перешкоди і труднощі, якщо потрібно пройти через будь-які позбавлення й удари долі, але залишитися незрадженим своїй меті і не зійти із життєвого шляху. У цьому разі цілеспрямованість – це поєднання і суголосна внутрішня робота безлічі важливих вольових якостей особистості, зокрема й для оптимізації розвитку її конативного (поведінкового) компонента професійної відповідальності;

4. Належна рефлексія методів, способів, ресурсів і засобів у зреалізуванні поступу до обраної мети, у виборі професійної справи, зокрема рефлексування своїх особистісних здобутків і перемог, слабкостей і прорахунків (употужнює модульно-духовну складову профвідповідальності). Зокрема блокує і руйнує цілеспрямованість безцільність і невмотивованість (коли нічого не хочеться), банальна лінь, яка фатально гасить будь-які прагнення душі, безвілля, небажання і нездатність долати перешкоди на своєму життєвому і професійному шляху. Також сильно розформовує цілеспрямованість невіра в себе, невпевненість, відчай, своєрідне духовне безсилля.

Очевидно, що характер і професійна доля людини взаємозалежні [3]. Тому навчаємо студентів-психологів сутнісного розуміння власного характеру як інтегрального прояву внутрішньої особистості, як своєрідного відбитку на дорозі життя всеможливих переконань, принципів, персональних рис якостей, звичок, зовнішніх дій і вчинків. Підкреслюємо, що сильний характер – це відмітна ознака професійної відповідальності [5], себто здатність неухильно слідувати обраним переконанням, життєвим принципам і цілям, в ідеалі – законам честі. З іншого боку, бездумна упертість не має нічого спільного з силою характеру, а є всього-на-всього проявом гордині, роздутого Его і відсутності правдивого самоусвідомлення. Стійкість і міць переконань та принципів, що підкріплюються силою волі – це водночас і відповідальне ставлення до себе, свого професійного шляху і до навколишнього світу. Такий тандем допомагає особі терпляче долати свій внутрішній опір (лінощі, слабкості, розгнздані бажання чи небажання) і зовнішні перешкоди на шляху до досягнення поставленої мети. Слабохарактерність – це зокрема відсутність чітких життєвих принципів, стійких переконань і навіть повне безвілля, що часто зумовлюють легкодухість, боязкість, залежність, наявність похідних вад і слабкостей (неправдивості, безвідповідальності тощо). Вочевидь у кожній слабохарактерній людини наявний свій набір таких слабких місць та особистісних дефектів.

Сильний характер як психодуховне осереддя конативно-вольової складової професійної відповідальності виховується або з дитинства (скажімо, система підготовки лицарів із семи років), або у процесі самого життя, яке загартовує характер людини, проводячи її через шерех труднощів, перешкод, випробувань. Крім того, незламний характер може формувати у собі сама особа, щодня працюючи над собою, цілеспрямовано створюючи для цього необхідні умови. Емпірично встановлено, що на шляху самовиховування сильного характеру постають певні загати, а саме:

– неможливість вийти із звичної зони комфорту;

– неспроможність подолати свої власні внутрішні слабкості (лінь, страх, захланність, гординя тощо) та слідування своїм примхам, бажанням, шкідливим звичкам;

– лише продумовування та омріювання власного сильного характеру без реальних випробувань у соціальному повсякденні;

– бездіяльність, себто відсутність ритмічних тренувань своєї волі і самодисципліни, адже явна нестача регулярних особистісних зусиль;

– брак самоповаги і внутрішньої гідності, які компенсуються гординою і зарозумілістю або прихованою нікчемністю;

– відсутність боротьби за самоствердження у житті й подолання зовнішніх перешкод на шляху до головної мети;

– невмотивованість та апатія, що унеможливають вибір справи життя і професійний успіх;

– насилля над собою, передусім тоді, коли відсутні здібності та ін.

Водночас студенти-психологи до своїх програм особистісного зростання записують такі першочергові завдання саморозвитку сильного і відповідального характеру:

по-перше: прагнутиму майже безперервно працювати над своїми позитивними самісними переконаннями, і віруваннями, виховуючи у собі силу духу і незламність волі;

по-друге: визначусь із своєю головною життєвою метою, досягнення якої вимагатиме від мене сильного характеру і благородних особистісних рис-якостей – готовності, рішучості, сумлінності, наполегливості, дисциплінованості, відповідальності, надійності, добропорядності та ін.;

по-третьє: оберу для себе таке заняття, яке примусить мене постійно долати свої слабкості та особисті вади (наприклад, займатися бойовими мистецтвами або спортом);

по-четверте: позитивно збагачуватиму власну самооцінку через такі суспільні завдання, які употужнять упевненість у собі і відчуття власної гідності, а відтак зміцниться власна Я-концепція;

по-п'яте: знайду живі приклади та людські персоналії як характерологічні взірці для наслідування, візуалізуючи свою мету, звіряючи її із життєвим і творчим шляхом кіногероя, козака-характерника, мудреця-достойника та ін.;

по-шосте: повсякденно опановуватиму мистецтвом володіння собою, зокрема вміннями приборкувати свої пристрасті, керувати бажаннями, емоціями, думками, діями.

Загалом рекомендуємо майбутнім психологам шестиопераційний алгоритм формування особистісної упевненості як підґрунтя їх професійної відповідальності.

Крок перший – полімотиваційний. Перше і головне, що ви повинні зробити, говоримо студентам, – чітко і ясно для себе визначити

– навіщо вам потрібна упевненість у собі. Що, власне, дасть Вам віра в себе і свої сили. Якщо Ви створите глибинну багатопредметну мотивацію – це гарантія того, що внутрішня упевненість буде обов'язково сформована і Ви не залишите обраної цілі чи справи на півдорозі. Для цього пропонуємо наступникам письмово виконати невеликі завдання: написати у своєму робочому зошиті, що саме їм дасть упевненість у собі?, що вони здобудуть і чого позбудуться?, як з вірою у себе зміниться їхнє життя?, як зміниться їх особистісний світ, відчуття і переживання?, яких травмуючих проблем вони позбудуться у цьому разі? Пропонуємо написати мінімум 20-ть пунктів переконливих підстав: аргументацій, а також стільки ж визначень того, чого студенти не позбудуться якщо залишаться невпевненими особами?, які проблеми чекають їх попереду на життєвому шляху?, як вони будуть себе відчувати у повсякденні, якщо їхніми основними супутниками завжди і скрізь будуть невпевненість і зневіра?

Крок другий – розпізнавальний. Його змістове наповнення, яке аргументовано доводиться до кожного студента, полягає у формуванні глибокого й водночас панорамного розуміння себе як особистості, причому як у вимірі своєї самості, так і в контексті реальних соціальних зв'язків і стосунків. Мовиться про науково-емпіричне створення студентом-психологом власного психодіагностичного портрету, який би давав розгорнуту відповідь на запитання: "Хто я як суб'єкт, особистість та індивідуальність?" На допомогу у вирішенні завдань цього кроку до персональної впевненості приходять численні психодіагностичні методики (тести, опитувальники, проєктивні і розвивальні техніки та процедури), які студенти бакалаврату і магістратури виконують на фаховому рівні впродовж навчання у ЗВО. І найголовніше, що на третьому курсі вони справляються із 15-ма методиками і практично опановують ними, здійснюючи двадцять замірів кожної методики на окремих особах, й компетентно оволодівають відповідними технологіями діагностичного обстеження, що формує в них цілісний образ індивідуального світу Я та виховує професійну відповідальність.

Крок третій – аналітичний, пов'язаний з усуненням підстав для невпевненості і невіри у студентів. Для цього нами організовується і підтримується їх аналітична робота з собою і зі своїм минулим. Працюємо письмово, що є гарантією позитивних результатів. Дана тех-

ніка називається “розвінчання” або заміна особистісного негативу на позитив. Завдання полягає у тому, щоб кожен виписав (краще у стовпчик), основні причини, чому не вірить у себе, відповідаючи на одне питання: “Чому в мене не вийде?”. Ось, до прикладу, найпоширеніші відповіді: “Пробував одно-друге-третє, але так і не вийшло”; “мені батьки говорили, що в мене нічого не вийде”; “я такий слабкий”; “у мене зовсім немає таланту”; “я не вірю в себе, тому що у мене немає грошей” та ін. Далі, навпроти кожного пункту треба було написати продуману відповідь або антитезу, що стане основою віри конкретного студента в себе. Тут потрібно було відповідати на запитання: “Чому в мене вийде?” відповіді були такі: “Пробував, але не аналізував і не виправляв свої ж помилки”; “батьки можуть помилятися, але у результаті все залежить від самої людини, її розвитку, особистих якостей і наполегливості”, “так, у мене є слабкості, але водночас і сильні властивості, які я хочу посилювати, зокрема це...”, “в мене наявні певні таланти, і це ..., в мене є моя душа і я хочу розкрити її потенціал”.

Крок четвертий – увірувальний, суть якого полягає у формуванні в студентів-психологів особистісного базису впевненості і стійкої віри в себе. Для цього кожному пропонувалася низка завдань. Треба було виписати персональні здобутки (перемоги) і всі значущі досягнення в житті: від отримання вищої освіти до перемог у спорті, науці, мистецтві тощо. Загалом потрібно було зазначити все, за що кожен себе поважає, назвати всі складні життєві обставини, випробування долі, які пройдено гідно – терпляче, витривало, мужньо. Більший-менший набір останніх – це також важливий показник віри у себе і розвитку самоповаги. Потрібно було згадати і відрефлексувати свої гуманно зорієнтовані та особистісні риси якості: прагнення до пізнання, життєрадісність, відповідальність, чесність, дисциплінованість, товарицькість, дипломатичність, толерантність і т. ін., а також усе те, що хорошого і доброго на адресу кожного говорили інші друзі та навколишні, за що поважають і люблять, що виходить краще, ніж у оточуючих та які наявні таланти.

Крок п'ятий – формувальний. Завдання було таким: оберіть ті сфери життя, де Ви якнайбільше у собі невпевнені і створіть мінімум двадцять підстав чи аргументів своєї впевненості. Перерахуйте цілі, де вам найбільше всього заважає ваша невпевненість. У лоні кожної з цілей напишіть окремий список

також мінімум із двадцяти пунктів й детально обґрунтуйте, чому у вас вийде досягнути цю мету на шляху опанування професією психолога. У такий спосіб унаслідок рефлексивний вишкіл упевненості у собі, примноження сильних і нівелювання слабких сторін особистості студента, виявляються як прорахунки у його соціальних контактах, так і нереалізовані резерви посилення впливу персональної відповідальності за якість навчальної праці, організацію і зміст дозвілля, побуту, інтимного спілкування.

Крок шостий – самоактуалізаційний. Мовиться про щоденні самонавіювання, тренінгові вправи і психологічні практики спрямовані на посилення й утвердження віри у себе як майбутнього професіонала-психолога. Зазначені програмні заходи слушно повторювати, акумулюючи зусилля волі, двічі-тричі на день по 5–10 хвилин. Це, як підтверджує досвід, наповнює особисту віру в себе енергією і силою: Цьому сприяють такі лаконічно промовлені слова: “Я усилюю віру в себе і свої сили, Я все подолаю, все зможу і досягну цілі, Я розкриваю і максимально посилюю впевненість у собі...”.

Отже, виконання вищенаведених рекомендацій – це гарантія щодо активізації розвитку власної професійної відповідальності. Спочатку це позначається та відчувається психоемоційно, а згодом, після опрацювання вказаних завдань, життєвих і суто професійних сил та енергії значно побільшає у Вас.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

1. Запропоновані практичні рекомендації щодо активізації професійної відповідальності майбутніх психологів збагачують і розширюють їхній особистісний та професійний світи новими знаннями, уміннями, навичками, компетенціями зростання майстерності у своїй справі, професійній діяльності; дають змогу раціонально використовувати персональні ресурси у плані самоствердження та ефективного впливу на інших у лоні своїх обов'язків, зобов'язань, необхідності, принциповості, сумлінності, дієвості, рефлексивності тощо.

2. У подальшому перспективним є усистемлення отриманих теоретичних та емпіричних знань на якісно новому методологічному рівні теоретичного практикування – конструктивного розгляду та детального аналізу критеріїв і параметрів власне вчинку професійної відповідальності психологів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бодров В. А., Луценко А. Г. Профессиональная ответственность как психологическая категория субъекта деятельности. *Психологические исследования проблемы формирования профессионала*. Москва : Ин-т психологии АН СССР, 1991. С. 157–167.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2009. 1736 с.
3. Диагностика профессионального самоопределения : учебн.-метод. пособие / сост. Я.С. Сунцова. Часть 2. Ижевск : Издательство “Удмуртский университет”, 2011. 142 с.
4. Дружилов С.А. Психология профессионализма субъекта труда: концептуальные основания. *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*. 2005. Вып. 6. №5 (12). С. 30–43.
5. Дубовицкая Т.Д. Диагностика уровня профессиональной направленности студентов. *Психологическая наука и образование*. 2004. № 2. С. 82–86.
6. Толочек В.А. Профессиональная успешность: от способностей к ресурсам (дополняющие парадигмы). Психология. *Журнал Высшей школы экономики*. 2009. № 3. С. 27–61.
7. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. С. 72–85.
8. Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 65–91.
9. Шалдыбина О.Н. Профессиональная ответственность в структуре социально-психологических характеристик личности руководителя низового звена : автореф. дисс... канд. психол. наук. спец. 19.00.05. Самара, 2009. 16 с.

REFERENCES

1. Bodrov, V. A. & Lutsenko, A. G. (1991). Professionalnaya otvetstvennost kak psihologicheskaya kategoriya subjekta deyatel'nosti. *Psihologicheskie issledovaniya problemy formirovaniya professionala*, 157–167. Moscow: In-t psihologii AN SSSR [in Russian].
2. Busel, V. T. (Ed.). (2009). *Velykiy tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy*. Kyiv, Irpin: VTF “Perun” [in Ukrainian].
3. Suntsova, Y. S. (2011). *Diagnostika professionalnogo samoopredeleniya*. Vol. 2. Izhevsk: Izdatelstvo “Udmurtskiy universitet” [in Russian].
4. Druzhilov, S. A. (2005). Psihologiya professionalizma subjekta truda: kontseptualnyie osnovaniya. *Izvestiya RGPU im. A.I. Gertsena*. Vol. 6, 5 (12), 30–43 [in Russian].
5. Dubovitskaya, T. D. (2004). Diagnostika urovnya professionalnoy napravlenosti studentov. *Psihologicheskaya nauka i obrazovanie*, 2, 82–86 [in Russian].
6. Tolochek, V. A. (2009). Professionalnaya uspeshnost: ot sposobnostey k resursam (dopolnyayushchie paradigmy). *Psihologiya. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki*, 3. S. 27–61 [in Russian].
7. Furman, A. V. (2013). Paradyhma yak predmet metodolohichnoi refleksii. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72–85 [in Ukrainian].

8. Furman, O. (2015). Hromadianska vidpovidalnist osobystosti yak predmet psykhohohichnoho doslidzhennia. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 65–91 [in Ukrainian].

9. Shaldyibina, O. N. (2009). *Professionalnaya otvetstvennost v strukture sotsialno-psihologicheskikh harakteristik lichnosti rukovoditelya nizovogo zvena*. Samara [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Липка Арсен Олегович.

Психологічні поради та рекомендації щодо активізації професійної відповідальності психологів.

У статті обґрунтовано рекомендації щодо активізації профвідповідальності у студентів-психологів на основі запропонованих нами аспектів професійного життя фахівця як відповідального учинення (ситуаційний, інтенційний, мислєдіяльнїсний, рефлексивний), що створені за вимогами циклічно-вчинкового підходу, фокусуються на змісті та категорійно-понятійному апараті складників його професійної відповідальності – когнітивній, емоційно-мотиваційній, поведінково-вольовій, морально-духовній. Водночас предметне поле рекомендацій охоплює сукупність професійних порад, алгоритмів, приписів-настанов, правил, принципів активізації, розвитку та употужнення власне складових його профвідповідальності. Практично зорієнтований набір рекомендацій спрямований як на формування здатності майбутніх психологів брати особистісну відповідальність на себе за власні вчинки, так і на професіогенез їхніх когнітивних, вольових, конативних, моральних якостей профвідповідальності, готовність і рішучість дати слово щодо виконання тієї чи іншої справи, самоефективність, компетентність, продуктивність, надійність фахівця, спроможність дотримуватися зобов'язань, етики, виголошених принципів, позицій, заявлених учинкових дій за будь-яких, навіть украй несприятливих, обставин, а також на ситуаційні фактори (щонайперше умови та чинники) у системі професійної взаємодії “людина – соціум”, “психолог – клієнт”. Дотримання та самопробація розроблених практичних рекомендацій позначається покороваю – спочатку психоемоційно, а згодом саморегуляційно та професійно.

Ключові слова: практичні рекомендації, професійна відповідальність, активізація, аспекти професійного життя; когнітивна, емоційно-оцінкова, поведінково-вольова, морально-духовна складові профвідповідальності; поради, правила, алгоритми активізації професійної відповідальності; особистість, студенти-психологи.

ANNOTATION

Arsen Lypka.

Psychological advice and guidance on activation the professional responsibility of psychologists.

The article substantiates the recommendations for activating the professional responsibility of students-psychologists on the basis of the proposed by us aspects of the professional life of a specialist as responsible deed (situational, intentional, thought-active, reflexive), which

are created according to the requirements of the cyclic-action approach, they are focused on the content and category-concept apparatus of constituents of his professional responsibility – cognitive, emotional-motivational, behavioral-volitional, moral-spiritual. At the same time, the subject matter of the recommendations covers a set of professional advice, algorithms, prescriptive guidelines, rules, principles of activation, development and strengthen of its professional responsibility components. Practically oriented set of recommendations is aimed both at forming the ability of future psychologists to take personal responsibility for their own actions, as well as at professional genesis of their cognitive, volitional, behavioral, moral qualities of professional responsibility, willingness and determination to give the word on the execution of a case, self-efficacy, competence, productivity, reliability of the specialist, ability to adhere to obligations, ethics, principles stated, positions, declared actions for any, even extremely unfavorable circumstances, as well as situational factors

(first of all conditions and factors) in the system of professional interaction “person – society”, “psychologist – client”. Adherence and self-testing of the developed practical recommendations is marked step by step – firstly, psycho-emotionally, and then self-regulatorly and professionally.

Key words: *practical recommendations, professional responsibility, actualization, aspects of professional life; cognitive, emotional-evaluative, behavioral-volitional, moral-spiritual components of professional responsibility; tips, rules, algorithms for activating professional responsibility; personality, students-psychologists.*

Рецензенти:

д. психол. н., проф. Савчин М.В.;
д. психол. н., проф. Фурман О.Є.

Надійшла до редакції 23.05.2019.

Підписана до друку 17.06.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Липка А.О. Психологічні поради та рекомендації щодо активізації професійної відповідальності психологів. *Психологія і суспільство*. 2019. №2. С. 139–146.

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, генерал-полковник козацтва, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.furman@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Ольга Шаюк – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, м. Тернопіль.

o.shayuk@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-9015-4219

ResearcherID: I-7363-2017

Юрій Кузнецов – доктор філологічних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України, заслужений працівник освіти України, провідний науковий співробітник Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України, член редакційної ради і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

yubkuznetsov@gmail.com

Оксана Фурман – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціальної роботи, директор НДІ методології та освітології Тернопільського національного економічного університету, заступник головного редактора журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

o.furman@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7082-9717

ResearcherID: G-4942-2017

Олег Хайрулін – кандидат психологічних наук, доцент гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, науковий кореспондент НДІ методології та освітології Тернопільського національного економічного університету, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, генерал-майор запасу, м. Київ.

oleg_hairulin@ukr.net

Сара-Маргарита Чавес-Вальдес – доктор філософії, головний науковий співробітник Відділу досліджень Вільної школи психології Університету поведінкових наук, членкиня Національної системи дослідників Мексики з соціальної та медичної психології у сфері комунітарного насильства, сприйняття насильства і ризиків, віктимізації, колективних властивостей ПТСР на рівні громади; наукова співробітниця компанії “Mexico” в штатах Арізона та Техас дослідницького кластеру США “Дослідження соціальних страхів у латиноамериканських мігрантів”, м. Чихуахуа, Мексиканські Сполучені Штати.

sarahmargaritachavezv@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0714-5379

Оскар Армандо Еспарза дель Вілар – учасник докторської програми з психології Автономного університету де Сьюдад-Хуарес, викладач, член Національної системи дослідників Мексики першого рівня, м. Чихуахуа, Мексиканські Сполучені Штати.

oesparza@uacj.mx

ORCID: 0000-0002-7313-3766

Летісія Ріосвелако Морено – кандидат психологічних наук, професор Автономного університету де Сьюдад-Хуарес, член Національної системи дослідників Мексики першого рівня, член академічної групи “Клінічна та медична психологія, насильство та сім’я” за науковими напрямками: “Насильство, культура та сім’я, дослідження здоров’я, психопатологія та системи”, м. Чихуахуа, Мексиканські Сполучені Штати.

lrios@uacj.mx

ORCID: 0000-0001-5480-4651

Деніс Релоджо-Ховел – MSc, MBPsS, засновник і головний редактор журналу “Psychreg Journal of Psychology”, член Міжнародного товариства психології критичного здоров’я, член Британського психологічного товариства, магістр психології університету Хертфордшира, Велика Британія.

drelojo.howell@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8898-2077

Марія Пірен – доктор соціологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри педагогіки та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці.

psr-dpt@chnu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-8892-750X

Олена Васильків – кандидат філологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи, начальник відділу інформації та зв’язків з громадськістю Тернопільського національного економічного університету, м. Тернопіль.

presa@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7017-8299

ResearcherID: U-1739-2017

Тетяна Кононович – кандидат фізико-математичних наук, доцент, доцент Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, м. Полтава.

ptkm@ukr.net

ORCID: 0000-0002-8755-9020

Петро М’ясоїд – кандидат психологічних наук, доцент, психолог Полтавської спеціалізованої школи-інтернату № 2, член редакційної колегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Полтава.

pmjasojid@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-6564-2368

Арсен Липка – менеджер з адміністративної діяльності та магістр з управління соціальним закладом, аспірант кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, м. Тернопіль.

ndi_mevo@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-1981-4675

PSIHOLOGIÀ Ì SUSPÌL'STVO
(PSYCHOLOGY & SOCIETY)

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: **Ternopil National Economic University**Co-publisher: **Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine,**
Faculty of psychology Taras Shevchenko national university of K yivChairman of editorial advice: **Krysovatyi Andriy** (Professor, Doctor of Economics, Ternopil national economic university)Chief editor: **Movchan Volodymyr** (Professor, Doctor of Economics)Editor: **Furman Anatoliy V.** (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil national economic university)Co-editors: **Boltivets Serhii** (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Society of Hypnosis),**Furman Oksana** (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil national economic university)Executive editor: **Moskal Yuriy** (Ternopil national economic university)Executive secretary: **Kolisnyk Nadiya** (Ternopil national economic university)**Editorial board:****Karpenko Zinoviya** (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University)**Maksymenko Yuriy** (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian national pedagogical university named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky)**Moskalets Viktor** (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University)**Myasoyid Petro** (Ph.D., Associate Professor, Poltava Specialized Boarding School No. 2),**Panok Vitalii** (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Scientific-Methodological Center for Practical Psychology and Social Work)**Polunin Oleksiy** (Professor, Doctor of Psychology, Kyiv National University of Trade and Economics)**Savchyn Myroslav** (Professor, Doctor of Psychology, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University)**Sannikova Olha** (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian national pedagogical university named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky)**Tatenko Vitaliy** (Professor, Doctor of Psychology, Institute of social and political psychology of NAPN of Ukraine)**Tomchuk Mykhaylo** (Professor, Doctor of Psychology, Vinnytsia academy of continuous education)**Shandruk Serhiy** (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil national economic university)**Shevchenko Nataliya** (Professor, Doctor of Psychology, Zaporozhzhia national university)**Shcherban Tetiana** (Professor, Doctor of Psychology, Mukachevo state university)**Yatsenko Tamara** (Professor, Doctor of Psychology, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University)**Viera Bacova** (Professor, Doctor of Psychology, Institute of experimental psychology of AS Slovakia)**Guseltseva Marina** (Professor, Doctor of Psychology, Psychological institute RAO, Russian Federation)**Kluwe Rayner H.** (Professor, Doctor of Psychology, Hamburg university, Germany)**Racu Igor** (Professor, Doctor of Psychology, Ion Creanga State Pedagogical University of Chisinau, Moldova)**Tratch Roman** (Professor, Doctor of Psychology, American psychological association, USA)**Address:**

9 Lvivska Street, 5, Ternopil, 46009, Ukraine

call: +38-097-442-75-95;

e-mail: a.furman@tneu.edu.ua<http://pis.tneu.edu.ua>

Registration: KV # 15617-4089 PR 2009.25.12

ISSN 2523-4099 (Online)

ISSN 1810-2131 (Print)

Subscription index: 21985

ISSN 1810-2131

9 771810 213003